

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ AVRASIYA UNİVERSİTETİ**

**“HEYDƏR ƏLİYEV İDEYALARI VƏ “KONSTITUSİYA VƏ
SUVERENLİK İLİ”NİN SİNERGİYASI” MÖVZUSUNDA BEYNƏLXALQ
ELMİ KONFRANS**

**07 MAY 2025
BAKİ ŞƏHƏRİ**

**ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEVİN ANADAN OLMASININ
102-CÜ İLDÖNÜMÜNƏ HƏSR OLUNMUŞ**

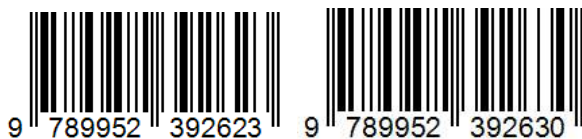
**“HEYDƏR ƏLİYEV İDEYALARI VƏ “KONSTITUSİYA VƏ
SUVERENLİK İLİ”NİN SİNERGİYASI” MÖVZUSUNDA BEYNƏLXALQ
ELMİ KONFRANS**

**07 MAY 2025
BAKİ ŞƏHƏRİ**

**“HEYDƏR ƏLİYEV İDEYALARI VƏ “KONSTITUSİYA VƏ SUVERENLİK
İLİ”NİN SİNERGİYASI” MÖVZUSUNDA
BEYNƏLXALQ ELMİ KONFRANS**

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

<i>Nəzim Hüseynli Ziyad oğlu</i>	<i>Bakı Avrasiya Universitetinin təsisçisi, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor</i>
<i>Səyavuş Qasimov Kamran oğlu</i>	<i>Bakı Avrasiya Universitetinin rektoru, siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent</i>
<i>Gülzar İbrahimova İsaخان qızı</i>	<i>Elmi işlər üzrə prorektor, siyasi elmlər üzrə elmlər doktoru, professor</i>
<i>Nigar Hüseynova Nəzim qızı</i>	<i>Tədris işləri üzrə prorektor, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent</i>
<i>Sevda Rzayeva Ramiz qızı</i>	<i>Beynəlxalq əlaqələr üzrə prorektor, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent</i>
<i>Günhan Hüseynli Nəzim oğlu</i>	<i>Ümumi işlər üzrə prorektor</i>
<i>Mütəllib Rəhimov Qara oğlu</i>	<i>Regionşünaslıq və iqtisadiyyat fakültəsinin dekani, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent</i>
<i>Salman Süleymanov Səfəralı oğlu</i>	<i>Filologiya fakültəsinin dekani, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent</i>
<i>Elmira Məmmədova -Kekec Fikrət qızı</i>	<i>“Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı” kafedrasının müdiri, , filologiya üzrə elmlər doktoru, professor</i>
<i>Vüsalə Nağıyeva Yavər qızı</i>	<i>“İqtisadiyyat” kafedrasının müdiri, iqtisadiyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent</i>
<i>Aybəniz Rüstəmovə Vilayət qızı</i>	<i>“Humanitar fənlər və regionşünaslıq” kafedrasının müdiri, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent</i>
<i>Zəminə Rüstəmbəyli Hidayət qız</i>	<i>“Nəzəri dilçilik və türk dilləri” kafedrasının müdiri, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent</i>
<i>Mətanət Qurbanova Moşu qızı</i>	<i>“Biznes və menecment” kafedrasının müdiri, iqtisadiyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent</i>
<i>Afət Həsənova Məmmədali qızı</i>	<i>“Riyaziyyat və İKT” kafedrasının müdiri, iqtisadiyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent</i>
<i>Fatma Məcidova Arif qızı</i>	<i>“Xarici dil və ədəbiyyat” kafedrasının müdiri, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent</i>
<i>Nigar Əliyeva Nizaməddin qızı</i>	<i>“Tərcümə” kafedrasının müdiri</i>
<i>Vüsalə Həsənova Şahin qızı</i>	<i>“Elm,magistratura,doktorantura” şöbəsinin müdiri, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru</i>

MÜNDƏRİCAT

I BÖLMƏ	
HEYDƏR ƏLİYEV İQTİSADI STRATEGİYASININ SUVERENLİK KONSEPSİYASI İLƏ UZLAŞMASI	
<i>Nağıyeva Vüsalə</i> Kənd təsərrüfatında risklərin idarə olunmasında sinerji yanaşması: aqrar sığortanın əhəmiyyəti.....	8
<i>Orucov Elşən</i> Caspian crossroads: the impact of international trade wars on Azerbaijan's energy exports and transit potential.....	12
<i>Quliyev İbrahim</i> Sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkili üzrə xarici təcrübənin Azərbaycanda tətbiqi imkanları və prioritetləri	15
<i>Aslanova Aydan</i> Heydər Əliyev və aqrar inkişaf: Kənd təsərrüfatı strateji imkanların təməlinə.....	18
<i>Cabbarova Aynur</i> The Impact of Carbon Taxes on Energy-Intensive Sectors in Azerbaijan on Welfare Effects: General Equilibrium Analysis.....	24
<i>Quliyeva Cahan</i> Ərazi bütövlüyü və suverenliyin bərpası kontekstində müstəqil Azərbaycanın iqtisadi inkişafı	37
<i>Əliyeva Afət</i> Qloballaşan dünyada Azərbaycanın sürətli inkişafı.....	42
<i>Quluzadə Güllü</i> Rəqabət qabiliyyətli sosial-iqtisadi inkişafda suverenlik: nailiyyətlər və perspektivlər.....	47
<i>Hüseynli Tale</i> Heydər Əliyev ideyaları kontekstində iqtisadi suverenliyin möhkəmləndirilməsi: milli inkişaf modelinin təhlili.....	51
<i>Məmmədov Kamal, Əliyeva Jalə</i> Multikultural kollektivlərdə münaqişələrin idarə edilməsi: global trendlər və yerli təcrübələr..	57
<i>Ağamuradova Şamama</i> Azərbaycan turizm siyasətinin öndəri.....	59
<i>Şirinova Ülviyyə, Aslanova İlhamə, Kazımova Esmira</i> Konstitusiya və suverenlik ili preambulasında Avrasiya məkanında Azərbaycanın uğurları, faktlar və perspektivlər.....	61
<i>Nəriman Bəhram oğlu, Həsənova Aytən</i> Azərbaycanda turizm biznesinin innovativ inkişaf istiqamətləri.....	68
<i>Gasimova Lamiya</i> Islamic Finance and Its Potential in Azerbaijan's Financial Market.....	71
<i>Dadaşova Kəmalə, Əliyeva Xəyalə</i> Turizm müəssisələrində xidmət mədəniyyətinin yüksəldilməsi yolları.....	76
<i>Quliyev İbrahim, Rüstəmov Zərifə</i> Azərbaycanda nəqliyyat xidmətləri bazarının inkişaf səviyyəsi və perspektivləri.....	79
II BÖLMƏ	
HEYDƏR ƏLİYEV İRSİ: SUVERENLİYİN TƏMƏL PRİNSİPLƏRİ	
<i>Qasımova Afaq</i> Heydər Əliyevin həyat və fəaliyyəti məənəviyyət nümunəsidir.....	82
<i>Mammadova Aysel</i> The vision of Heydar Aliyev in ensuring national sovereignty: legal and political dimensions..	84
<i>Mustafabəyli Aysel</i>	88

Heydər Əliyev ideyaları və "Konstitusiya və Suverenlik İli"nin sinergiyası.....	
<i>Bakhshaliyeva Aytan</i> Development of independent Azerbaijan based on the ideas of Heydar Aliyev.....	92
<i>Məmiyeva Elza</i> Dağlıq Qarabağ problemi kontekstində türk dünyası.....	96
<i>Ağayev Emil</i> Müasir Azərbaycan təsviri sənətində "zəfər" mövzusu.....	101
<i>Səlimov Mahir</i> Azərbaycanda mədəniyyətin inkişafında Heydər Əliyevin rolu.....	105
<i>Dostiyari Nazilə</i> Гейдар Алиев и развитие правовой системы независимого Азербайджана.....	108
<i>Vəliyev Sahib</i> Heydər Əliyevin dövlət quruculuğu strategiyası.....	116
<i>Hüseynov Sənan</i> 1977-ci ildən başlayan Dağlıq Qarabağ məsələsinin tarixi predmetləri və Heydər Əliyevin siyasi dühalığı.....	122
<i>Ramazanova Xəyalə</i> Azərbaycanı müstəqil bir dövlət kimi dünyaya tanıdan dahi şəxsiyyət.....	126
<i>Haqverdiyeva Zeynəb</i> Heydər Əliyev ideyaları və "Konstitusiya və Suverenlik ili"nin sinergiyası.....	128
III BÖLMƏ	
MİLLİ KİMLİYİN DİL ÜZƏRİNDƏN FORMALAŞMASI: KONSTITUSİYA VƏ LİDERLİK PERSPEKTIVİNDƏN YANAŞMA	
<i>Sadıqova Aynur</i> Azərbaycan dilinin inkişafında Heydər Əliyev imzası.....	133
<i>Hümbətova Aynurə</i> Azərbaycan dilində mürəkkəb və tərkibi feillərin əmələ gəlmə yollarına qısa baxış.....	136
<i>Cavadova Təvəkgü</i> Ədəbiyyatımızın, maarif və mədəniyyətimizin təəssübkeşi.....	143
<i>Baxışova Elvina</i> Heydər Əliyev və onun xarici dil siyasətinin əsasları.....	146
<i>Məcidova Fatma</i> Ümummilli lider Heydər Əliyevin təhsil siyasəti azərbaycançılıq məfkurəsi əsasında.....	152
<i>Hüseynova Fergana</i> The role of Heydar Aliyev's ideas in Azerbaijan's recognition in international relations.....	156
<i>Yusifova Fidan</i> Azərbaycan dilində söz sırası və onun kommunikativ funksiyası.....	160
<i>Həsənova Nərgiz</i> Təhsilin böyük himəyadarı.....	163
<i>Qiyasi Ulçay</i> Azərbaycan və ingilis dillərində hüquqi mətnlərin sintaktik səviyyələri və onların linqvo-hüquqi təhlili.....	167
<i>Ülviyyə İmanova</i> Ana dilinin inkişafında Heydər Əliyev dühası.....	174

I BÖLMƏ

HEYDƏR ƏLİYEV İQTİSADI STRATEGİYASININ SUVERENLİK KONSEPSİYASI İLƏ UZLAŞMASI

Kənd təsərrüfatında risklərin idarə olunmasında sinerji yanaşması: aqrar sığortanın əhəmiyyəti

Vüsalə Yavər qızı Nağıyeva
İqtisadiyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Avrasiya Universiteti, Azərbaycan, AZE1110
ORCID: 0009-0000-1252-6921
vusalanaghieva@mail.ru

Xülasə

Müasir dövrdə kənd təsərrüfatı istehsalı bir sıra risklərə məruz qalır ki, bu da ərzaq təhlükəsizliyinin və sektorun dayanıqlı inkişafının təmin olunmasını çətinləşdirir. Risklərin idarə olunmasında aqrar sığorta əsas mexanizm kimi çıxış edir və fermerlərin maliyyə sabitliyini gücləndirməklə yanaşı, ekoloji davamlılığa da müsbət təsir göstərir. Azərbaycanda aqrar sığorta bazarında son illərdə dövlət dəstəyi və ödənişlərdə artım müşahidə olunur. Rəqəmsallaşma və innovasiyalar isə risklərin proqnozlaşdırılmasını və idarə olunmasını asanlaşdırır. Bu baxımdan, aqrar sığortanın genişləndirilməsi, tariflərin fərdiləşdirilməsi, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi və multisektor əməkdaşlığının gücləndirilməsi kimi addımlar kənd təsərrüfatının davamlı inkişafını təmin etmək üçün vacib hesab olunur.

Açar sözlər: aqrar sığorta, risklərin idarə olunması, multisektor əməkdaşlıq, ekoloji davamlılıq, rəqəmsallaşma, dayanıqlı inkişaf

Giriş. Müasir qloballaşan dünyada müşahidə olunan qeyri-sabitlik şəraitində kənd təsərrüfatı hər bir dövlətin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması və onun dayanıqlılığının qorunmasında strateji əhəmiyyət kəsb edir. Bu kontekstdə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı bir sıra texnoloji və təşkilati proseslərin optimal şəkildə həyata keçirilməsini tələb edir. Lakin bu sahə müxtəlif xarakterli risk amillərinin təsirinə məruz qalaraq istehsalın səmərəliliyinə və davamlılığına ciddi təhlükə yarada bilər.

Məhz əhalinin davamlı və proqnozlaşdırıla bilən ərzaq mənbələrinə olan ehtiyacı kənd təsərrüfatı fəaliyyətinin təşəkkül tapmasını zəruri edərək, insan cəmiyyətinin qida təhlükəsizliyini təmin etmək və təbii mühitin qeyri-müəyyən təsirlərini azaltmaq məqsədilə daha idarəolunan istehsal üsullarına keçidi ifadə etmişdir. Bu çərçivədə fermerlər və kənd təsərrüfatı sektorunda fəaliyyət göstərən digər subyektlər istehsal prosesləri üzərində nəzarəti gücləndirmək və riskləri minimuma endirmək məqsədilə müxtəlif texniki və təşkilati yanaşmalardan istifadə etmişdir.

Kənd təsərrüfatı risklərinin qarşısının alınmasında aqrar sığortanın əhəmiyyəti. Kənd təsərrüfatında risk anlayışı bu sahədə həyata keçirilən fəaliyyətlərə və onların nəticələrinə mənfi təsir göstərə biləcək bütün amilləri əhatə edir. İqtisadi nəticələrin səviyyəsinə əhəmiyyətli təsir göstərən əsas risklərə istehsal riskləri, fəlakət riskləri, texnoloji risklər, qiymət riskləri, institusional-siyasi risklər, əmlak riskləri, maliyyə riskləri, eləcə də qloballaşma proseslərinin yaratdığı əlavə risklər daxildir. Bu risk kateqoriyaları kənd təsərrüfatında iqtisadi zərərin yaranmasına səbəb olmaqla yanaşı, sektorun dayanıqlılığına mənfi təsir göstərir.

Kənd təsərrüfatında ən geniş yayılmış zərər növləri əsasən geniş coğrafi ərazilərə təsir edən və təbiətin dağıdıcı təsirləri nəticəsində meydana çıxan kütləvi ziyanlardır. Bu zərərlərin başlıca səbəbləri arasında qasırğalar, daşqınlar, dolu yağışları, yanğınlar, uzunmüddətli quraqlıqlar və yaz şaxtaları yer alır. Sözügedən zərərlərin azaldılması və onların təsirinin minimuma endirilməsi istiqamətində müxtəlif səmərəli metodların hazırlanması və tətbiqi məqsədilə tədqiqatçılar tərəfindən uzun müddətdir ki, elmi araşdırmalar aparılmaqdadır.

Risqlərin idarə olunmasında mühüm və aktiv strategiyalardan biri bu risklərin müəyyən hissəsinin sığorta şirkətlərinə ötürülməsidir. Bu yanaşma potensial iqtisadi itkilərin qarşısının alınmasında və fermer təsərrüfatlarının maliyyə sabitliyinin təmin olunmasında vacib rol oynayır.

Kənd təsərrüfatı sığortası fermerləri ətraf mühitə uyğun istehsal üsullarını tətbiq etməyə təşviq etməklə yanaşı, istehsal səmərəliliyinin artırılmasına və ətraf mühitə buraxılan kimyəvi maddələrin miqdarının azaldılmasına müsbət təsir göstərir. Tədqiqatlar göstərir ki, kənd təsərrüfatı sığortası ilə hava çirkliliyi və ətraf mühitə uyğun gübrə istifadəsi arasında statistik cəhətdən əhəmiyyətli əlaqə mövcuddur. Bu isə sığortanın genişləndirilməsinin orqanik məhsul istehsalını stimullaşdırmaq potensialına malik olduğunu göstərir [4].

Məhsul sığortası risklərin azaldılması vasitəsilə bitkiçilik sahəsinin sabit və uğurlu fəaliyyəti üçün mühüm maliyyə aləti kimi çıxış edir [1,2,3]. Sığorta alətlərindən istifadə riskin zaman üzrə yenidən paylanmasına imkan verir və əlverişsiz dövrlərdə kənd təsərrüfatı müəssisələrinin fəaliyyət nəticələrinə mənfi təsiri azaldır. Nəticə etibarilə, bu yanaşma aqrar müəssisələrin maliyyə dayanıqlılığının qorunmasına və onların davamlı inkişafına töhfə verir. Bundan əlavə, risklərin sığortalanması aqrar-sənaye istehsalının texnoloji inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır [4].

Məhsul yığımına dair risklər əsasən məhsuldarlığın azalmasına səbəb olan əlverişsiz abiotik amillərlə (hava şəraiti) və ya biotik amillərlə (bitki xəstəlikləri və zərərvericilərin yayılması) bağlıdır. Hər bir kənd təsərrüfatı bitkisinin məhsuldarlığı konkret regionun iqlim şəraiti, torpaq örtüyünün xüsusiyyətləri, torpaq növləri və onların xassələri, eyni zamanda becərmə texnologiyalarının səviyyəsi ilə sıx əlaqədardır. Becərmə texnologiyalarının əsas komponentlərindən biri isə müxtəlif dərəcədə davamlılıq və ya immunitetə malik yüksək məhsuldar sortların tətbiqidir [5].

Əkin bitkilərinin məhsuldarlığında ən böyük azalmaya səbəb olan, sayca isə ən çox rast gəlinən zərərvericilər arasında buğda tripsi (*Haplothrips tritici* Kurd.) xüsusilə seçilir. Kiçik ölçülərinə baxmayaraq, onların çoxluğu dənli bitkilərdə böyük itkilərə səbəb olur. Bu zərərvericinin bioloji xüsusiyyətlərini və itkilərin səbəblərini bilmək, təkcə onların miqdarını iqlim şəraitindən asılı olaraq proqnozlaşdırmağa deyil, həm də bu zərərvericidən itkiləri azaltmaq məqsədilə perspektivli bitki seleksiyası istiqamətlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir [1].

Kənd təsərrüfatında bənzər problem zərərli bitkilər, xüsusilə də təbii düşmənləri olmayan invaziv növlər kontekstində də müşahidə olunur. Məsələn, alaqanqal (*Silybum marianum*) öz xassələrinə görə yayıldığı ərazidə bitki örtüyünü sıxışdırır və becərilən bitkilər üçün vacib resurs -torpaq, su, işıq və s. rəqibinə çevrilərək məhsuldarlığın azalmasına və bitkiçilik xərclərinin artmasına səbəb ola bilər.

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sığortasının inkişafı. Dünya Bankının məlumatına görə, məhsul sığortası dünya kənd təsərrüfatı sığorta bazarının əhəmiyyətli bir hissəsini təşkil edir. Toplanmış sığorta haqlarının 90%-dən çoxu məhsul sığortasının payına düşür [7]. Azərbaycanda 2023–2024-cü illərdə Azərbaycanın kənd təsərrüfatı sığortasının inkişafı müşahidə olunmuşdur. Bu dövr ərzində sığorta haqları və ödənişlərdə müəyyən dəyişikliklər baş vermiş, dövlət dəstəyi isə fermerlərin maliyyə yükünün azalmasına və risklərin idarə edilməsində effektivliyin artırılmasına şərait yaratmışdır. Belə ki, 2024-cü ildə kənd təsərrüfatı sığortası üzrə ümumi sığorta haqları 14,2 milyon manat təşkil etmişdir ki, bunun 5,4 milyon manatı əkinçilik, 2,1 milyon manatı isə heyvandarlıq sahəsinin sığortasına aid edilmişdir.

Eyni zamanda, 2024-cü ildə sığorta şirkətləri tərəfindən fermerlərə ödənilən sığorta məbləği 6,4 milyon manata çatmışdır ki, bu da əvvəlki ilə nisbətən 2 milyon manat artım deməkdir. Ölkə üzrə sığorta olunan əkin sahəsinin həcmi 447 min hektara yüksəlmiş və bu göstərici ümumi əkin sahəsinin təxminən 30%-ni təşkil etmişdir. Bu, kənd təsərrüfatı sektorunda risklərin sığortalanması istiqamətində əhəmiyyətli irəliləyiş olduğunu göstərir.

Digər tərəfdən, sığorta haqlarının strukturunda dəyişikliklər də müşahidə olunmuşdur. 2024-cü ildə sığorta haqları əvvəlki ilə nisbətən 2 milyon manat azalmışdır. Bu azalma əsasən dövlət tərəfindən sığorta haqlarının 50%-nin ödənməsi nəticəsində fermerlərin maliyyə yükünün yüngülləşməsi ilə əlaqədirdi. Ödənişlərin artması isə dövlətin sığorta prosesinə verdiyi dəstəyin

gücləndiyini və fermerlərin iqtisadi itkilərinin kompensasiyasında müsbət dəyişikliklərin baş verdiyini göstərir

Təhlillərdən aydın olur ki, 2024-cü il ərzində müxtəlif səbəblərdən zərər görmüş fermer və təsərrüfatlara Aqrar Sığorta Fondu tərəfindən ümumilikdə 6 milyon 423 min manat məbləğində sığorta ödənişi həyata keçirilib. Bu, fondun fəaliyyətə başladığı dövrdən bu yana ən yüksək illik sığorta ödənişi məbləği kimi qeyd olunur. Ötən illə müqayisədə sığorta ödənişlərində 2 milyon manat və ya təxminən 46% artım müşahidə olunub. Məsələn, 2023-cü ildə ödənilən məbləğ 4 milyon 407 min manat təşkil etmişdi.

2024-cü ilin statistikalarına görə, sığorta ödənişlərinin 5 milyon 246 min manatı bitkiçilik sahəsindəki sığorta hadisələri üçün, 1 milyon 177 min manatı isə heyvandarlıq sığortası üzrə verilib. Bitkiçilik sığortası üzrə ödənişlər hesabat ilində 1,7 milyon manat və ya təxminən 50% artaraq 3,5 milyon manatdan 5,2 milyon manata yüksəlib. Eyni zamanda, heyvandarlıq sığortası üzrə ödənişlər 267 min manat və ya 29% artaraq 910 min manatdan 1,177 milyon manata çatıb. Bu göstəricilər ölkədə aqrar sığorta sisteminin inkişaf etdiyini və fermerlərin iqtisadi risklərinin effektiv şəkildə kompensasiya edildiyini təsdiqləyir [10].

Kənd təsərrüfatının davamlı inkişafında sığorta və rəqəmsallaşma amili. Nəticə olaraq, ölkədə kənd təsərrüfatı sığortasının genişlənməsi aqrar sektorun davamlı inkişafını stimullaşdırır və fermerlərin qarşılaşa biləcəyi təbii və iqtisadi risklərin effektiv idarə olunmasında mühüm rol oynayır. Kənd təsərrüfatı sığortası yalnız fermerləri ekoloji cəhətdən davamlı istehsal üsullarına təşviq etməklə kifayətlənmir, həm də istehsal məhsuldarlığını artırır və ətraf mühitə buraxılan kimyəvi maddələrin miqdarını azaltmağa xidmət edir. Bitkiçilik sahəsi ilə yanaşı, heyvandarlıq və akvakultura kimi digər subsektorların da məhsuldarlığına təsir edən müxtəlif amillər mövcuddur; məsələn, akvakultura sahəsində stress faktorlarından biri olan su hövzələrinin dibində ağır metalların yığılması məhsuldarlığa mənfi təsir göstərir [7].

Dövlət tərəfindən göstərilən dəstək fonunda məhsul sığortası bazarında müşahidə olunan azalmaların bir səbəbi də yaz əkin mövsümündə sığorta şirkətlərinin yüksək sığorta haqları tələb etməsidir ki, bu da fermerlərin maliyyə resurslarının əsas məqsədlərdən, xüsusən düzgün əkinçilik texnologiyalarının tətbiqindən yayınmasına gətirib çıxarır (kimyəvi maddələrin alınması, ehtiyat hissələri, yanacaq, əməkhaqları və s.) [9]. Hal-hazırda sığorta tarifləri bitki növü və becərmə texnologiyasından asılı olmayaraq ümumi şəkildə qruplaşdırılmış məhsullar üzrə müəyyən edilir [6]. Halbuki, bitki sortunun quraqlığa davamlılığı və məhsuldarlığın azalmasına təsiri nəzərə alınaraq, sığorta tariflərinin hesablanması becərilən məhsulun sort xüsusiyyətlərinin daxil edilməsi vacibdir.

Kənd təsərrüfatının davamlı inkişafı yalnız iri istehsal sahələri ilə deyil, həmçinin kiçik fermer təsərrüfatları (məsələn, Çin təcrübəsində [8]) və şəxsi köməkçi təsərrüfatlar (Rusiyada [3]) vasitəsilə də təmin edilir. Bu tip təsərrüfatların üstünlükləri xüsusilə kənd təsərrüfatının əl əməyinə əsaslanan sahələrində, elmi-texniki tərəqqinin yüksək səviyyədə inkişaf etdiyi mühitdə daha qabarıq şəkildə görünür. Kiçik fermer təsərrüfatları kənd təsərrüfatı istehsalının çox funksiyalılığından yaranan sinerji effektindən maksimum faydalanırlar. Lakin bu kateqoriyaya daxil olan fermerlər davamlı psixoloji təzyiq altında olduqları üçün motivasiya itkisi riski mövcuddur. Bu səbəbdən, sosial və dövlət dəstəyinin əhəmiyyəti artır; belə dəstək stressin mənfi təsirlərini azaltmağa kömək edir.

Bundan başqa, bərpa olunan enerji mənbələrinin, xüsusilə bioyanacaqların istifadəsinin genişlənməsi kənd təsərrüfatının davamlı inkişafına müsbət təsir göstərir. Uzunmüddətli perspektivdə neft-qaz sektorundan asılılığın azaldılması global bazar şərtlərindən və yanacaq qiymətlərindəki dalğalanmalardan asılılığı minimuma endirir. Məsələn, yağlı bitkilərin istehsalı üçün müxtəlif texnologiyaların təhlili ərazinin xüsusiyyətləri, istifadə olunan avadanlıq və bitkilərin potensial məhsuldarlığı nəzərə alınmaqla, həm bitki seçimində, həm də becərmə texnologiyalarının optimallaşdırılmasında əhəmiyyətli nəticələr verir [2].

Kənd təsərrüfatı istehsalının rəqəmsallaşdırılması isə aqrar sektorun inkişafı üçün ən vacib vəzifələrdən biridir. Bu proses yalnız istehsal mərhələlərinin avtomatlaşdırılmasını (paralel idarəetmə sistemləri, bitkilərin mühafizəsi üçün tətbiqlər, avtomatik gübrələmə və s.) deyil, həm

də idarəetmə qərarlarının avtomatlaşdırılmasını nəzərdə tutur- həm fərdi müəssisələr səviyyəsində, həm də ümumi sahə üzrə. MRP II, ERP və APS kimi idarəetmə sistemlərinin tətbiqi müəssisənin istehsal proseslərinin optimallaşdırılmasına imkan yaradır. Lakin bu yanaşmalar əsasən əməliyyat və taktiki səviyyədə istifadə olunur və strateji inkişaf mərhələsinə kifayət qədər təsir göstərmir. Bu vəziyyət idarəetmə proqram təminatlarında tələb olunan kəmiyyət məlumatlarının əldə olunmasındakı çətinliklərlə əlaqədardır.

Nəticə. Müasir kənd təsərrüfatı fəaliyyətində risklərin idarə olunması sektorun dayanıqlı inkişafı və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması baxımından həyati əhəmiyyət daşıyır. Aqrar sığorta kənd təsərrüfatı risklərinin idarə olunmasında əsas mexanizmlərdən biri kimi çıxış edir və fermerlərin iqtisadi itkilərinin qarşısını almaqla yanaşı, ekoloji davamlılıq və məhsuldarlığın artırılmasına da mühüm töhfə verir. Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sığorta bazarında son illərdə müşahidə olunan inkişaf, dövlət dəstəyinin artırılması və fermerlərə ödənilən sığorta ödənişlərinin yüksəlməsi aqrar sektorda risklərin effektiv idarə edilməsinə və fermerlərin maliyyə sabitliyinin güclənməsinə imkan yaradır.

Bununla yanaşı, rəqəmsallaşma və innovativ texnologiyaların tətbiqi kənd təsərrüfatının idarə olunmasını təkmilləşdirir, istehsal proseslərini optimallaşdırır və risklərin vaxtında proqnozlaşdırılmasını asanlaşdırır. Sinergiya prinsipi əsasında dövlət, sığorta şirkətləri, fermerlər və elmi-texniki qurumlar arasında əməkdaşlıq kənd təsərrüfatının davamlı və dayanıqlı inkişafını təmin etmək üçün vacibdir. Ümumiyyətlə, kənd təsərrüfatında risklərin daha effektiv idarə olunması və sektorun inkişafının davam etdirilməsi üçün aşağıdakı tədbirlərə diqqət yetirilməsi məqsədəuyğundur:

- Aqrar sığortanın genişləndirilməsi və əlçatanlığının artırılması;
- Sığorta tariflərinin fərdiləşdirilməsi;
- Rəqəmsal texnologiyaların inkişafı və tətbiqi;
- Fermerlərin maarifləndirilməsi və dəstəklənməsi;
- Ekoloji davamlılığa fokuslanmaq;
- Multisektor əməkdaşlığının gücləndirilməsi.

Məhz bu istiqamətdə atılacaq addımlar kənd təsərrüfatı sektorunun dayanıqlılığını və məhsuldarlığını artırmaqla yanaşı, ölkənin ümumi sosial-iqtisadi inkişafının sürətlənməsinə şərait yaradacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Zhichkina, L.; Nosov, V.; Zhichkin, K. Seasonal Population Dynamics and Harmfulness of Wheat Thrips in Agroecosystems of Grain Crops. *Agriculture* **2023**, *13*, 148.
2. Zhichkin, K.A.; Nosov, V.V.; Zhichkina, L.N.; Krasil'nikova, E.A.; Kotar, O.K.; Shlenov, Y.V.; Korneva, G.V.; Terekhova, A.A.; Plyushchikov, V.G.; Avdotin, V.P.; et al. Agronomic and Economic Aspects of Biodiesel Production from Oilseeds: A Case Study in Russia, Middle Volga Region. *Agriculture* **2022**, *12*, 1734.
3. Zhichkin, K.A.; Nosov, V.V.; Zhichkina, L.N.; Gubadullin, A.A. The Theory of Agriculture Multifunctionality on the Example of Private Households. *Agriculture* **2022**, *12*, 1870.
4. Ahmed, N.; Hamid, Z.; Mahboob, F.; Rehman, K.U.; Ali, M.S.; Senkus, P.; Wysokińska-Senkus, A.; Siemiński, P.; Skrzypek, A. Causal Linkage among Agricultural Insurance, Air Pollution, and Agricultural Green Total Factor Productivity in United States: Pairwise Granger Causality Approach. *Agriculture* **2022**, *12*, 1320.
5. Zhichkin, K.; Nosov, V.; Zhichkina, L.; Lakomiak, A.; Pakhomova, T.; Terekhova, A. Biological bases of crop insurance with state support. *IOP Conf. Ser. Earth Environ. Sci.* **2021**, *677*, 022026.
6. Khan, N.; Ullah, R.; Ali, K.; Jones, D.A.; Khan, M.E.H. Invasive Milk Thistle (*Silybum marianum* (L.) Gaertn.) Causes Habitat Homogenization and Affects the Spatial

- Distribution of Vegetation in the Semi-Arid Regions of Northern Pakistan. *Agriculture* **2022**, *12*, 687.
7. Lenwood, W.H., Jr.; Anderson, R.D. A Comparison of Sediment Metal Concentrations as Potential Stressors to Resident Benthic Communities in an Agricultural Waterbody. *Agriculture* **2022**, *12*, 1029.
 8. Li, N.; Xue, C. How Perceived Stress Affects Farmers' Continual Adoption of Farmland Quality Improvement Practices. *Agriculture* **2022**, *12*, 876.
 9. Zhichkin, K.; Nosov, V.; Zhichkina, L.; Tarakanov, A.; Zhenzhebir, V.; Sterlikov, F. Formalized model of agricultural insurance development strategy as an element of industry management digitalization. *IOP Conf. Ser. Mater. Sci. Eng.* **2020**, *941*, 012025.
 10. <https://agro.gov.az/az/news/170225>

Synergetic approach to risk management in agriculture: the role of agricultural insurance

Naghiyeva Vusala Yaver gizi
PhD in Economics, Associate Professor
Baku Eurasian University,
ORCID: 0009-0000-1252-6921
E-mail: yusalanaghieva@mail.ru

Abstract.

Modern agriculture faces increasing climatic and economic risks, posing a threat to food security and sectoral sustainability. Agricultural insurance serves as an important tool in risk management, strengthening farmers' financial stability and contributing to ecological sustainability. In recent years, Azerbaijan has witnessed a rise in government support for agricultural insurance and the active implementation of digital solutions. The synergetic approach, based on cross-sectoral cooperation, is considered a key factor in shaping a resilient agricultural system.

Keywords: agricultural insurance, risk management, sustainable development, digital technologies, ecological sustainability, cross-sectoral cooperation, synergetic approach

Caspian crossroads: the impact of international trade wars on Azerbaijan's energy exports and transit potential

Elshan Orujov, PhD in economics
Western Caspian University, Baku, Azerbaijan,
AZ1001, elshen.orucov@wcu.edu.az,
Azərbaycan University, Baku, Azerbaijan, AZ1007,
elshan.orujov@au.edu.az
Orcid: 0009-0005-0996-912X

Abstract

This study analyzes how global trade wars influence Azerbaijan's energy export strategies and its role as a regional transit hub. It explores shifting geopolitical alliances, disrupted supply chains, and the strategic significance of Caspian energy routes, highlighting Azerbaijan's adaptability in maintaining economic stability and regional connectivity amid global economic tensions.

Keywords: Trade policy of Azerbaijan, trade war, energy exports, Caspian region, transit corridors.

Introduction In the context of escalating global trade tensions, energy-exporting nations face significant challenges to maintain their economic and geopolitical stability. Azerbaijan, located

strategically in the South Caucasus and the Caspian region, finds itself at a critical juncture. As a major oil and gas exporter, the country's economy and transit infrastructure are deeply intertwined with global supply chains. International trade wars—particularly those involving the U.S., China, and the EU—have disrupted markets and altered the geopolitical balance, directly influencing Azerbaijan's energy export dynamics and its potential as a key regional transit hub.

This paper explores the effects of recent global trade conflicts on Azerbaijan's energy exports and its evolving role as a transit country. It analyzes trade route diversification, infrastructure expansion, and policy adaptation in response to global uncertainties. A comparative case study of Kazakhstan provides a regional benchmark for understanding Azerbaijan's relative strategic agility in the face of international disruption.

Azerbaijan's Energy Export Landscape. Azerbaijan's economic structure is heavily reliant on hydrocarbon exports, which account for more than 90% of its total export revenue [4]. The country's primary export infrastructure includes the Baku-Tbilisi-Ceyhan (BTC) oil pipeline and the Southern Gas Corridor (SGC), which together connect Caspian energy resources to European markets. The SGC, completed in 2020, has emerged as a strategic asset, particularly as the European Union seeks alternatives to Russian gas amid mounting geopolitical tensions.

The SGC enhances Azerbaijan's standing as a reliable supplier to Europe, a position reinforced by its participation in the EU's energy diversification strategy. The ability to bypass traditional Russian-controlled routes provides Azerbaijan with a geopolitical advantage while reducing the region's dependency on a single supplier. This is particularly relevant in light of recent EU sanctions against Russian energy, which have shifted global energy flows and increased interest in Caspian resources [8].

Trade Wars and Global Energy Demand The resurgence of trade protectionism since 2018, particularly between the U.S. and China, has created uncertainty in global energy markets. Tariff disputes, sanctions, and decoupling trends have weakened traditional supply chains, leading to price volatility and fluctuating demand. While Azerbaijan is not a direct party to these conflicts, the country is affected through secondary impacts on investment, global energy prices, and trade flows [6].

The COVID-19 pandemic intensified these disruptions, collapsing demand and pushing oil prices to record lows in early 2020. In response, Azerbaijan collaborated with OPEC+ to curb production, stabilize prices, and support recovery in global markets [9]. This engagement reflects Azerbaijan's increasing integration into global energy governance, enhancing its credibility as a partner in international energy diplomacy.

Azerbaijan's transit role amid trade shifts Despite the challenges posed by global economic fragmentation, Azerbaijan's strategic location has offered unique opportunities. The country is a central component of the Trans-Caspian International Transport Route, also known as the Middle Corridor, which connects China to Europe through Central Asia and the South Caucasus. As global powers seek to diversify trade routes away from Russia and maritime chokepoints, Azerbaijan's role as a land bridge is increasingly important.

Key infrastructure projects such as the Baku-Tbilisi-Kars (BTK) railway, the Baku International Sea Trade Port, and the Alat Free Economic Zone are critical to this strategy. These initiatives aim to increase cargo capacity, reduce transit times, and attract foreign investment in logistics and manufacturing. They also align with the country's long-term development goals to diversify the economy and reduce reliance on energy revenues [2].

To assess Azerbaijan's trade resilience and strategic adaptation, a comparison with Kazakhstan – another major Caspian energy exporter is illustrative. The following table presents a comparative overview of key indicators from 2017 to 2023:

Indicator	Azerbaijan	Kazakhstan
Primary Export Pipelines	BTC, Southern Gas Corridor	CPC, Atyrau-Samara
Main Export Markets	EU, Turkey, Georgia	China, EU, Russia
Diversification Efforts (2020–2023)	BTK Railway, Alat Port, Free Economic Zone	Khorgos Gateway, Trans-Caspian Initiatives
Impact of Trade Wars	Moderate (EU reliance, SGC helps buffer)	High (dependency on China and Russia)
Response to Supply Chain Shifts	Increased regional integration and EU ties	Greater engagement with China-led routes
Transit Corridor Role	Critical node in Middle Corridor	Regional link; secondary to China routes
Sanction Exposure	Low to moderate (via proximity to Iran/RU)	Moderate to high (Russia and China nexus)

Note: The table was prepared by the author

As the table illustrates, Azerbaijan’s infrastructure investments and Western-oriented export strategy provide a degree of insulation from the volatility experienced by Kazakhstan, which is more dependent on Russian and Chinese corridors. Azerbaijan’s proactive participation in multilateral projects and preference for diversified trade alignments bolster its role as a stable and flexible transit partner.

Policy and Strategic Adaptation. Azerbaijan has adopted a forward-looking policy framework aimed at strengthening economic resilience and reducing dependency on energy revenues. The “Azerbaijan 2030: National Priorities for Socio-Economic Development” strategy outlines key areas of reform, including green energy, digital transformation, and regional cooperation. These priorities are designed to prepare the country for the post-oil era and align with global sustainability trends that are increasingly shaping trade policy, such as the EU’s Carbon Border Adjustment Mechanism (CBAM) [7].

Energy diplomacy remains central to Azerbaijan’s approach. The government continues to engage with regional and global stakeholders to ensure reliable export routes, attract investment, and support energy transition initiatives. These efforts reflect a broader recognition that geopolitical agility and economic diversification are essential to navigate the uncertainties posed by international trade disputes.

Conclusion

In conclusion, Azerbaijan’s unique geographical and geopolitical position at the intersection of East and West makes it a critical player in the evolving dynamics of international trade, particularly in the energy sector. The global trade wars—characterized by rising protectionism, sanctions, and shifting alliances—have presented both challenges and opportunities for the country. On one hand, disruptions in traditional trade routes and strained relations among major global powers have created volatility in energy markets, affecting demand and pricing for Azerbaijani oil and gas exports. On the other hand, Azerbaijan has demonstrated strategic resilience by diversifying its trade partnerships, investing in infrastructure such as the Southern

Gas Corridor, and enhancing its role as a reliable transit hub connecting Europe and Asia. These efforts have helped to mitigate some of the adverse impacts of global economic tensions and position Azerbaijan as a stable partner in a fragmented international energy landscape.

Moreover, Azerbaijan's response to international trade conflicts underscores the importance of adaptive policy-making, regional cooperation, and long-term strategic planning. Initiatives to strengthen energy diplomacy, expand connectivity projects like the Baku-Tbilisi-Kars railway, and foster regional energy interdependence reflect Azerbaijan's commitment to maintaining its relevance amid global uncertainty. While risks remain—particularly due to external political and economic pressures—the country's proactive approach provides valuable lessons for other resource-rich nations navigating similar challenges. Moving forward, Azerbaijan's continued emphasis on balancing national interests with global economic shifts will be essential for sustaining energy export growth and maximizing its transit potential in an increasingly multipolar world.

References

1. ADB (2022). Caspian transport and transit corridor development. Asian Development Bank.
2. Azerbaijan Ministry of Economy. (2021). Strategic roadmap for the national economy and key sectors of the economy.
3. Center for Economic Reforms. (2022). National priorities for socio-economic development of Azerbaijan: 2030 strategy.
4. EIA. (2022). Country analysis executive summary: Azerbaijan. U.S. Energy Information Administration.
5. European Commission. (2023). EU energy policy and external relations: Southern Gas Corridor.
6. IMF. (2021). World Economic Outlook: Recovery during pandemic disruptions. International Monetary Fund.
7. IEA. (2023). Carbon Border Adjustment Mechanism and its impact on exporters. International Energy Agency.
8. Karakas, C. (2022). EU-Russia energy relations post-Ukraine invasion. European Parliament Think Tank.
9. OPEC. (2021). Annual Statistical Bulletin: OPEC+ cooperation and market stabilization efforts.

Transxəzər kəsişməsi: beynəlxalq ticarət müharibələrinin Azərbaycanın enerji ixracatı və tranzit potansiyasına təsiri

Elşən Zöhrab oğlu Orucov, İqtisadiyyat üzrə fəlsəfə doktoru
Qərbi Kaspi Universiteti, elshen.orucov@wcu.edu.az,
Azərbaycan Universiteti, elshan.orujov@au.edu.az
0009-0005-0996-912X

Xülasə: Bu araşdırma global ticarət müharibələrinin Azərbaycanın enerji ixracı strategiyalarına və regional tranzit mərkəzi roluna necə təsir etdiyini təhlil edir. O, dəyişən geosiyasi ittifaqları, pozulmuş təchizat zəncirlərini və Xəzər enerji marşrutlarının strateji əhəmiyyətini araşdıraraq, Azərbaycanın global iqtisadi gərginlik şəraitində iqtisadi sabitliyi və regional əlaqəni qorumaqda uyğunlaşma qabiliyyətini vurğulayır.

Açar sözlər: Azərbaycanın ticarət siyasəti, ticarət müharibəsi, enerji ixracı, Xəzər regionu, tranzit dəhlizləri.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkili üzrə xarici təcrübənin Azərbaycanda tətbiqi imkanları və prioritetləri

Elmi rəhbər dos. İbrahim Qədim oğlu Quliyev
i.quliyev68@mail.ru
050 536 74 47
Rüstəmov Asim Əli oğlu
Azərbaycan Universiteti, magistrant
asimrustamov02@gmail.com
050 497 30 67

Xülasə

Sahibkarlığın inkişafı ölkədə əhalinin məşğulluğunun və rifahının artırılmasında, eləcə də dövlət gəlirlərinin formalaşmasında mühüm amillərdən biridir. Buna görə də hər bir ölkədə sahibkarlığın inkişaf strategiyasının həyata keçirilməsinə və onun həyata keçirilməsindən irəli gələn vəzifələrin həllinə xüsusi diqqət yetirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu sahədə dünyanın aparıcı ölkələrində uğurlu təcrübələr formalaşmışdır. Bu baxımdan, xarici təcrübənin və onun Azərbaycanda tətbiqi imkanlarının öyrənilməsi hazırda ən vacib məsələlərdən biridir. Bu baxımdan, xarici təcrübənin tətbiqi imkanlarının öyrənilməsi və milli sahibkarlığın inkişafı üçün müvafiq prioritetlərin müəyyən edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: sahibkarlıq, innovasiya, kapital, klasterləşmə, kredit, ixrac.

Müasir dövrdə globalaşma proseslərinin sürətlənməsi və texnoloji tərəqqinin yüksək tempi iqtisadi sistemlərin transformasiyasına səbəb olmuşdur. Bu şəraitdə sahibkarlıq subyektlərinin səmərəli fəaliyyətinin təşkili milli iqtisadiyyatların rəqabət qabiliyyətinin və dayanıqlı inkişafının təmin edilməsinin əsas şərtlərindən birinə çevrilmişdir. Azərbaycanda da son illər sahibkarlığın inkişafına dövlət dəstəyinin gücləndirilməsinin yaxşılaşdırılması və sahibkarlıq subyektlərinin səmərəli fəaliyyətinin təşkili istiqamətində əhəmiyyətli addımlar atılmışdır. Bununla belə, global iqtisadi çağırışlar və rəqabətin kəskinləşməsi şəraitində xarici təcrübənin öyrənilməsi və onun milli iqtisadiyyatın xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla tətbiqi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Innovasiya ekosisteminin formalaşdırılması sahəsində ABŞ və İsrail təcrübəsi dünyada ən uğurlu nümunələrdən biri hesab olunur. ABŞ-da Silikon Vadisi modeli Bu model elm, təhsil və biznes arasında sıx əlaqələrin qurulmasına, universitet və tədqiqat mərkəzlərinin biznes ilə əməkdaşlığına əsaslanır və onun uğurunun əsas amilləri aşağıdakılardır:

- Vençur kapitalı fondlarının inkişafı: İnnovasiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi üçün geniş vençur kapitalı ekosisteminin mövcudluğu.

- İntellektual mülkiyyətin qorunması: Güclü patent sistemi və intellektual mülkiyyətin qorunması mexanizmlərinin səmərəli işləməsi.
- "Uğursuzluq mədəniyyəti": Uğursuzluğa qarşı tolerant yanaşma və sahibkarların risk etməyə həvəsləndirilməsi [2, s. 64].

Ardıcıl olaraq, İsrail təcrübəsi isə "Startup Nation" adı ilə tanınır və bu ölkədə yüksək texnologiyalı startapların yaradılması və inkişafı üçün əlverişli ekosistemin formalaşdırılması diqqəti cəlb edir. İsrailin əsas uğur amilləri aşağıdakılardır:

- Dövlət dəstəyi proqramları: Yozma Proqramı və İnnovasiya İdarəsi kimi dövlət təşəbbüsləri.
- Hərbi texnologiyaların kommersiyalaşdırılması: Hərbi sektorda yaradılmış texnologiyaların mülki sektora transfer edilməsi.
- İnsan kapitalına investisiya: Yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanmasına və cəlb edilməsinə xüsusi diqqətin göstərilməsi.

ABŞ və İsrail təcrübəsinin Azərbaycanda tətbiqi imkanları nəzərdən keçirilərkən, aşağıdakı prioritet istiqamətləri müəyyən etmək olar:

- a. Universitet və tədqiqat mərkəzləri ilə sənaye müəssisələri arasında əməkdaşlığın gücləndirilməsi: Bu məqsədlə universitetlərdə texnologiya transfer mərkəzlərinin yaradılması, birgə tədqiqat layihələrinin həyata keçirilməsi və tələbə startaplarının dəstəklənməsi mexanizmlərinin formalaşdırılması.
- b. Vençur kapitalı fondlarının yaradılması: Dövlət və özəl sektor tərəfdaşlığı əsasında innovativ layihələrin maliyyələşdirilməsi üçün vençur fondlarının yaradılması və inkişafı.
- c. Texnoparkların və innovasiya mərkəzlərinin inkişaf etdirilməsi: Mövcud texnoparkların fəaliyyətinin genişləndirilməsi və yeni texnoparkların yaradılması [1, s.163].

Beynəlxalq ticarətə inteqrasiya sahəsində Cənubi Koreya və Türkiyə təcrübəsi xüsusi maraq doğurur. Cənubi Koreyanın ixrac yönümlü inkişaf strategiyası və "çempion şirkətlər" yaratmaq təcrübəsi diqqəti cəlb edir. Bu strategiyanın əsas elementləri aşağıdakılardır:

- Sahə spesifik inkişaf planları: Prioritet sektorların (elektronika, avtomobil, gəmiqayırma) inkişafı üçün xüsusi proqramların hazırlanması.
- Texnoloji innovasiyalara investisiya: Tədqiqat və inkişaf fəaliyyətinin stimullaşdırılması, yüksək texnologiyalı məhsulların istehsalı.
- Beynəlxalq standartlara uyğunlaşma: Məhsul keyfiyyəti və istehsal prosesləri sahəsində beynəlxalq standartların tətbiqi [6, s.245].

Türkiyənin ixrac bazarlarının diversifikasiyası strategiyası isə aşağıdakı əsas elementləri özündə birləşdirir:

- Hədəf bazar strategiyası: Prioritet ixrac bazarlarının müəyyən edilməsi və bu bazarlara giriş üçün xüsusi proqramların hazırlanması.
- Sektoral inkişaf strategiyaları: Prioritet sektorların (tekstil, avtomobil, turizm) inkişafı üçün spesifik proqramların həyata keçirilməsi [4, s. 48].

Cənubi Koreya və Türkiyə təcrübəsinin Azərbaycanda tətbiqi imkanları araşdırılarkən, aşağıdakı istiqamətlər prioritet kimi müəyyən edilə bilər:

- ✓ Azad ticarət sazişlərinin genişləndirilməsi;
- ✓ Beynəlxalq səviyyədə marketing və satış şəbəkələrinin yaradılması;
- ✓ Qlobal dəyər zəncirinə inteqrasiyanın gücləndirilməsi;
- ✓ Logistika infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi;

Hesab edirik ki, bu tədbirlərin həyata keçirilməsi sahibkarlığın davamlı inkişafı müstəvisində Azərbaycan məhsullarının beynəlxalq bazarlarda rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına, ixracın diversifikasiyasına və sahibkarlıq subyektlərinin beynəlxalq ticarətdə rolunun güclənməsinə töhfə verəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev, F. (2022). Müasir iqtisadi inkişaf şəraitində sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkili xüsusiyyətləri. Bakı: Elm və Təhsil, s. 145-167.

2. İsmayilov, V. (2021). İnnovasiya ekosisteminin formalaşdırılması: beynəlxalq təcrübə və Azərbaycan reallıqları. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti Elmi Xəbərləri, 9(2), 56-78.
3. Nəsirov, E. (2023). İxrac yönümlü inkişaf strategiyası: Cənubi Koreya və Türkiyə
4. Quliyev, R. (2023). İnnovasiya siyasətinin formalaşması və həyata keçirilməsi: İsrail təcrübəsi. İqtisadi İnkişaf və Siyasət, 11(2), 67-89.
5. Bayramov, V. (2023). Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlığın maliyyələşdirilməsi problemləri və həlli yolları. Maliyyə və Uçot, 14(3), 45-58.
6. Kim, J., Lee, S. (2022). Export-oriented industrialization and economic development: lessons from the South Korean experience. Journal of International Economics, 35(2), 234-256.

Possibilities and priorities of applying foreign experience in organizing entrepreneurial activity in Azerbaijan

**Scientific advisor: Associate Professor Ibrahim Gadim Guliyev
Asim Ali Rustamov Azerbaijan University, master's student**

Abstract The development of entrepreneurship is one of the important factors in increasing employment and welfare of the population in the country, as well as the formation of state revenues. Therefore, special attention is paid to the implementation of the entrepreneurship development strategy in each country and the solution of the tasks arising from its implementation. It should be noted that in this area, successful experiences have been formed in leading countries of the world. In this regard, the study of foreign experience and the possibilities of its application in Azerbaijan is currently one of the most important issues. In this regard, the study of the possibilities of applying foreign experience and determining the relevant priorities for the development of national entrepreneurship is of great importance.

Keywords: entrepreneurship, innovation, capital, clustering, credit, export.

Aslanova Aydan Fərman qızı
Bakı Avrasiya Universiteti, müəllim
Kooperasiya Universiteti, doktorant
aydan.aslanova.1991@bk.ru
orcid.org/0009-0009-7643-9021
Mob- 051 686 27 37

Xülasə

Azərbaycan Respublikası Ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyinin hər iki dönməndə kənd təsərrüfatının, o cümlədən iqtisadiyyatın bütün sahələrində əsaslı dönüş yaradan inkişaf strategiyası müəyyənləşdirilmiş və həyata keçirilmişdir. H.Əliyev aqrar sahənin inkişafına nail olmaq üçün kəndlərdə infrastrukturun yüksək səviyyədə təşkili və formalaşdırılması istiqamətində, bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə və beynəlxalq standartlara uyğun aqrar siyasət mexanizmləri formalaşdırdı.

Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra aqrar sənayenin inkişafı istiqamətində Heydər Əliyev tərəfindən təşəbbüslər irəli sürüldü. Dövlət quruculuğunun bütün sahələrində olduğu kimi, iqtisadiyyatın, kənd təsərrüfatının, aqro-əməl sahələrinin şaxələndirilməsi üçün müasir dövrün tələblərinə uyğun aqrar islahatların formalaşdırılması, sahə üzrə qanunvericilik bazasının yaradılması və ölkədə aparılan torpaq islahatları ilə bağlı həyata keçirilən bütün tədbirlər məhz Heydər Əliyevin fəaliyyəti ilə bağlıdır.

Ümummilli liderin Azərbaycana rəhbərliyinin ikinci dövründə ölkədə sistemli şəkildə aqrar islahatların həyata keçirilməsi prioritet vəzifə kimi qarşıda dururdu. Ölkənin ağır müharibə vəziyyəti, ictimai-siyasi şəraitin mürəkkəbliyi kənd təsərrüfatı sahəsində islahatların aparılmasına xüsusi diqqət tələb edirdi. Heydər Əliyev aqrar sahədə köklü dəyişikliklərə nail olmaq məqsədilə əsas məsələ kimi ilk növbədə torpaq islahatlarının aparılması prinsiplərini müəyyənləşdirdi. Azərbaycan vətəndaşı torpağın tam hüquqlu sahibinə çevrildi və konseptual əsaslarla formalaşan yeni aqrar struktur ölkədə aqrar sahənin davamlı inkişafına yol açdı.

Azərbaycanda kənd təsərrüfatının inkişafının sürətlənməsi üçün bir çox hədəflər müəyyənləşdirən Ümummilli lider qəbul etdiyi konsepsiyalarda və iqtisadi strategiyalarda əsas prioritetlərə daxil idi:

- aqrar sənayedə məhsuldarlığın artırılması;
- istehsal sahəsində faydalılığın artırılması;
- xammal resurslarında istifadənin yaxşılaşdırılması;
- istehsal prosesinin idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi;
- aqrar sahədə idarəetmənin funksionallaşdırılması.

Heydər Əliyevin yürütdüyü iqtisadi-siyasi kurs iqtisadiyyatın, kənd təsərrüfatının, aqrar sahənin yüksək inkişafına nail olmaq üçün bütün real imkanların təm səfərbər edilməsinə yönəlmişdi.

Bu gün müstəqil Azərbaycanda aqrar sənayenin artan inkişaf dinamikası, rəqabətə davamlı iqtisadiyyatın mövcudluğu - təməli Heydər Əliyev qoyulmuş aqrar islahatların nəticəsidir. Müasir Azərbaycan iqtisadiyyatının, kənd təsərrüfatının panoraması Heydər Əliyev tərəfindən müəyyənləşdirilib və uğurla həyata keçirilmiş uzunmüddətli inkişaf strategiyasının məntiqi davamıdır.

Açar sözlər: Aqrar sənaye, aqro-əməl sahəsinin inkişafı, Heydər Əliyevin kənd təsərrüfatı sahəsində həyata keçirdiyi islahatlar, Heydər Əliyev və aqrar sənaye, inkişaf strategiyaları

Azərbaycanın müasir tarixinin böyük bir dövrü Ümummilli lider, görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin adı ilə bağlı olmuşdur. Onun möhtəşəm dövlətçilik fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycan xalqı ictimai-siyasi, sosial mədəni, iqtisadi həyatında böyük uğurlar əldə etdi. Heydər

Əliyevin ölkəyə rəhbərlik etdiyi dövrlərdə vətənə və millətə misilsiz xidmətin necə həyata keçirilməsini öz təmsalında yüksək səviyyədə göstərmişdir. Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dövründə (1969-1982) öz təşəbbüskarlığı və işgüzarlığı sahəsində respublika infrastrukturunun bütün sahələrində əsaslı dirçəlişə nail olmuşdur. Onun yürütdüyü müdrik siyasət nəticəsində Azərbaycan SSR Sovet İttifaqının ən inkişaf etmiş respublikalardan birinə çevrilmişdir. 1969-1982-ci illərdə Azərbaycanda gedən irimiqyaslı quruculuq işləri iqtisadi tərəqqinin inkişafına təsir göstərən əsas faktorlardan birinə çevrildi.

Heydər Əliyev Azərbaycan SSR Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin I Katibi seçildikdən az sonra – 1970-ci ildə Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi və SSRİ Nazirlər Sovetini “Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatını inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında” qərar qəbul etməyə sövq etdi. Həmin dövr üçün belə bir qərarın qəbul edilməsi böyük bir hadisə hesab olunurdu.

“Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatını inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında” qərarın qəbul edilməsi 1971-1975-ci illərdə aqrar sənayenin inkişafına təkan verdi, məhsul istehsalının artmasına əkinçilik və heyvandarlıq təsərrüfatının inkişafına müsbət təsir göstərdi. Belə ki, bu dövrdə kənd təsərrüfatının orta illik ümumi məhsullarının həcmi 1971-1975-ci illərdə 1.4 mlrd. manata çatdırıldı ki, bu da əvvəlki beşilliklə müqayisədə 35% çıxluq təşkil edirdi. Kənd təsərrüfatı məhsulları planda nəzərdə tutulduğundan artıq istehsal olunurdu. Bu beşillikdə taxıl, tütün, pambıq, meyvə becərilməsi və istehsalı özünün ən yüksək səviyyəsinə çataraq 57% artıqlaması ilə yerinə yetirildi.

Növbəti illərdə aqrar emal sənayesinin inkişafı, kənd təsərrüfatında ümumi məhsulun istehsalı nəzərdə tutulandan iki dəfə artıq yerinə yetirilmişdir. Statistik göstəricilərə əsasən demək olar ki, SSRİ üzrə 1976-1979-cu illərdə 1966-1970-ci illərə nisbətən aqrar təsərrüfat məhsullarının orta illik artım səviyyəsi 23.8 mlrd. manat təşkil etmişdir. Bu göstəricinin (23.8 mlrd. manat) 3.8%-i Azərbaycan SSR-nin payına düşürdü.

Cədvəl 1. Kənd təsərrüfatına dövlət və kolxozların investisiya qoyuluşlarının istiqamətlər üzrə həcmi və strukturu

	1970		1982		1985	
	mln.rubl	İnvestisiya qoyuluşlarında xüsusi çəkisi, %	mln. rubl *	İnvestisiya qoyuluşlarında xüsusi çəkisi, %	mln. rubl*	İnvestisiya qoyuluşlarında xüsusi çəkisi, %
İnvestisiya qoyuluşları – cəmi	217	100,0	600	100.0	778	100.0
o cümlədən istehsal təyinatlı obyektlərin tikintisi və texnikanın alınmasına	187	86,2	620	93,9	717	92,3
onlardan heyvandarlıq binalarının, mexanikləşdirilmiş ferma komplekslərinin tikintisinə	11	5,3	48	7.3	43	5.5
Su təsərrüfatı tikintisinə	70	32,3	270	40,9	312	40,1
Kənd təsərrüfatının elektrikləşdirilməsinə	4	1,8	12	1,8	19	2,4

Bağların, üzümlüklərin və digər çoxillik əkmələrin salınmasına	37	17,1	90	13,6	93	12,0
İstehsal təyinatlı obyektlərdən traktorların, nəqliyyat vasitələrinin, kənd təsərrüfatı maşınlarının, tikinti smetasına daxil olmayan avadanlıqlar və inventarların alınmasına	35	16,1	132	20,0	163	20,1
Qeyri-istehsal obyektlərinin tikintisinə	30	13,8	40	6,1	61	7,8

Mənbə: “Сельское хозяйство Азербайджанской ССР. Статистический сборник. Баку-1985” (səh. 28-29); “Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1985 году. Статистический ежегодник. Баку-1986” (səh. 145) statistik məcmuələrinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

1980-ci ilin iqtisadi yekunları təhlil olunarkən müəyyənlanmışdır ki, Sovet İttifaqında aqrar sənaye məhsullarının artım səviyyəsində respublikamızın rolu böyük olmuşdur. 5 il ərzində aqrar məhsulların artımı ölkədə keçirilmiş əhəmiyyətli tədbirlərin və aqrar sahədə aparılan islahatların mütəmadi həyata keçirilməsi ilə bağlı idi. Strateji məhsullardan olan taxıl 48%, pambıq 29%, üzüm 51%, tərəvəz məhsulları 37%, meyvə 45% artımla istehsal olunmuşdur.

“Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatı istehsalını daha da intensivləşdirmək tədbirləri haqqında”(9 iyul 1975-ci il) qərarın qəbul edilməsi Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sektorunun inkişafına və şaxələndirilməsinə səbəb oldu, istehsal və emal sənayesinin yüksələn xətt üzrə inkişafına nail oldu.

Heydər Əliyevin Azərbaycanda kənd təsərrüfatının, aqro-emal sahəsinin inkişafındakı əvəzsiz xidmətləri ilk növbədə qeyd olunmuş sahə üzrə qanunvericilik bazasının formalaşdırılması idi. İqtisadiyyatın şaxələndirilməsini nəzərdə tutan və aqrar sahənin istehsal müəssisələrinin inkişafını əsas məqsəd hesab edən bir sıra qərarların qəbulu məhz Heydər Əliyevin əzmkar siyasəti və qətiyyəti sahəsində baş verirdi.

Həmin illərdə qəbul olunmuş “Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatını daha da ixtisaslaşdırmaq, üzümçülüğü və şarabçılığı inkişaf etdirmək, habelə irriqasiya-meliorasiya obyektlərinin layihələşdirilməsi və tikilməsi haqqında” qərar 1970-1980-ci illərdə Azərbaycan SSR-nin aqrar sənayesi sahəsinin inkişafının istiqamətlərini müəyyənləşdirirdi.

Kənd təsərrüfatına, eləcə də aqrar sahəyə dövlət qayğısının artırılması, məhsul istehsalı, eləcə də onun emalı, həmçinin irriqasiya-meliorasiya sahəsində üzümçülük, taxılçılıq, pambıqçılıq, tütünçülük sektorlarında çox böyük uğurlar əldə edildi.

1969-1980-ci illərdə kənd təsərrüfatının və aqrar sənayenin inkişafındakı əldə edilmiş uğurlar əkin sahələrinin ərazi strukturlarında dəyişikliklərlə əlaqədardır. Belə ki, bu illərdə yeni üzümçülük rayonları yaradılmış, dağ rayonlarında üzümçülük sahəsinin inkişafı üçün infrastruktur tədbirləri görülərək, üzüm sahəsinin inkişafına nail olunmuşdur. Dağ rayonlarında üzümçülük sektorunun inkişaf etdirilməsi həmin rayonların iqtisadi cəhətdən möhkəmlənməsinə və əmək resurslarından faydalı şəkildə istifadə olunmasına səbəb oldu.

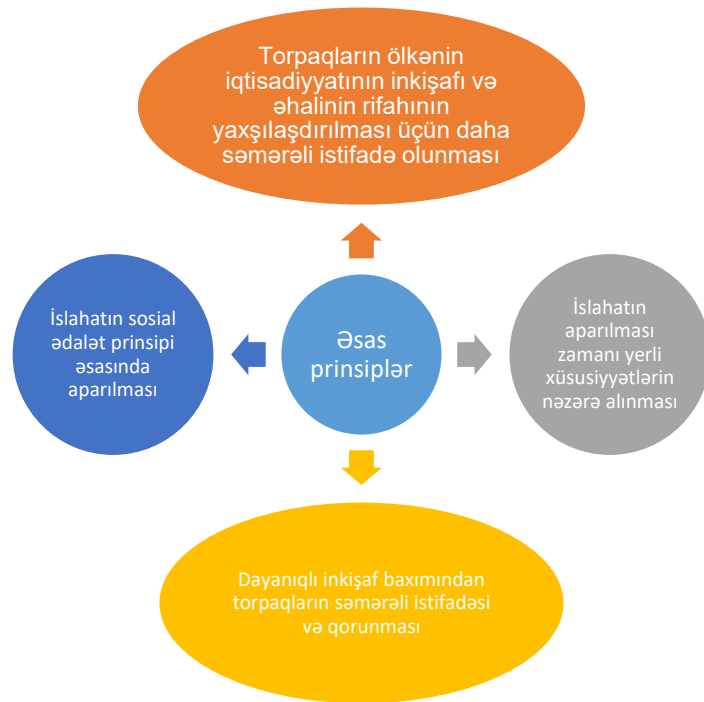
Azərbaycanda üzüm istehsalı ilk dəfə olaraq 1980-ci ildə rekord həddə çataraq 1.4 mln. ton təşkil etmişdir. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, becərilmə üsullarının qismən fərqli şəkildə inkişaf etdirilməsi istehsal olunan üzümün keyfiyyətlik əmsalı xeyli yüksəldilmiş, əvvəlki illərə nisbətən 17%-ə dək artmışdır. Həmin illərdə Azərbaycanda istehsal olunan üzümün həcmi Şimali Qafqazın, Gürcüstanın, Ermənistanın, Orta Asiya ölkələrinin, Moldovanın və Ukraynanın istehsal etdikləri üzümün ümumi həcmindən çox idi. Heç təsadüfi deyildi ki, Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə Azərbaycan SSR 13 dəfə Keçici Qırmızı Bayraq mükafatı ilə təltif olunmuşdur.

Azərbaycan xalqının maraqlarını hər şeydən uca tutan Ümummilli lider Heydər Əliyev vəzifədə olduğu müddətdə Azərbaycan iqtisadiyyatının, sənayesinin, kənd təsərrüfatının dirçəldilməsinə və inkişaf etdirilməsi üçün var gücüylə çalışmış, qüvvə və biliyi ilə bu yolda xidmət göstərmişdir. İmperiya təfəkkürü ilə idarə olunana Sovet İttifaqı rəhbərliyi Heydər Əliyevin parlaq dühasına hər zaman qısqanlıqla yanaşaraq müdrik bir azərbaycanlı – Heydər Əliyevi hakimiyyətdən uzaqlaşdıraraq Azərbaycan xalqına maddi və mənəvi zərbə vurmuşdur.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin ikinci dəfə hakimiyyətə gəldiyi mürəkkəb tarixi-siyasi dövrə təsadüf etmişdir. Həmin dövr respublikada baş verən anarxiya, hərc-mərclik, iqtisadi tənəzzül, dağılmış iqtisadiyyatla xarakterizə olunur. Bu illərdə Ermənistanın Azərbaycana qarşı apardığı əsassız ərazi iddiaları ölkəni müharibəyə cəlb etmişdi. Xarici ölkə kəşfiyyatının agentləri ölkə daxilindəki hərc-mərclikdən istifadə edərək daxiləki agentura şəbəkələri vasitəsilə vəziyyəti daha da mürəkkəbləşdirmiş və çıxılmaz hala gətirmişdi. Ərazilərimizin 20%-nin işğalı və süni şəkildə yaradılmış etnik-milli qarşıdurmaların alovlandırılması Azərbaycan xalqının əksəriyyətinin tələbi və istəyi ilə Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldi. İctimai-siyasi hadisələri dərinlən təhlil etmək qabiliyyətinə malik olan Heydər Əliyev ilk növbədə ölkədə sabitliyə nail olmaq üçün fəaliyyətə keçdi. Yenidən müstəqilliyini əldə etmiş Azərbaycan Respublikası Ümummilli lider Heydər Əliyevin hazırladığı inkişaf strategiyası ilə dünya təcrübəsindən istifadə edərək milli iqtisadiyyatın milli parametrlərə uyğun olaraq inkişafı prioritet vəzifə kimi qarşıya qoyuldu. Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafının spesifik cəhətləri kənd təsərrüfatının xüsusiyyətləri, eləcə də iqlim və təbii şərait nəzərə alınaraq yeni inkişaf layihələri və dövlət proqramlarının hazırlanmasına başlandı.

Beləliklə, ölkəmizdə yeni mülkiyyət münasibətlərinə əsaslanan bazar iqtisadiyyatı sürətli şəkildə formalaşmağa başladı. Bir çox islahatların – torpaq islahatı, özəlləşdirmə proqramı, hüquqi islahatlar dövlət quruculuğu sahəsində həyata keçirilən islahatlar iqtisadiyyatın və kənd təsərrüfatının bütün sferalarında inkişafın əsas faktorlarına çevrildi.

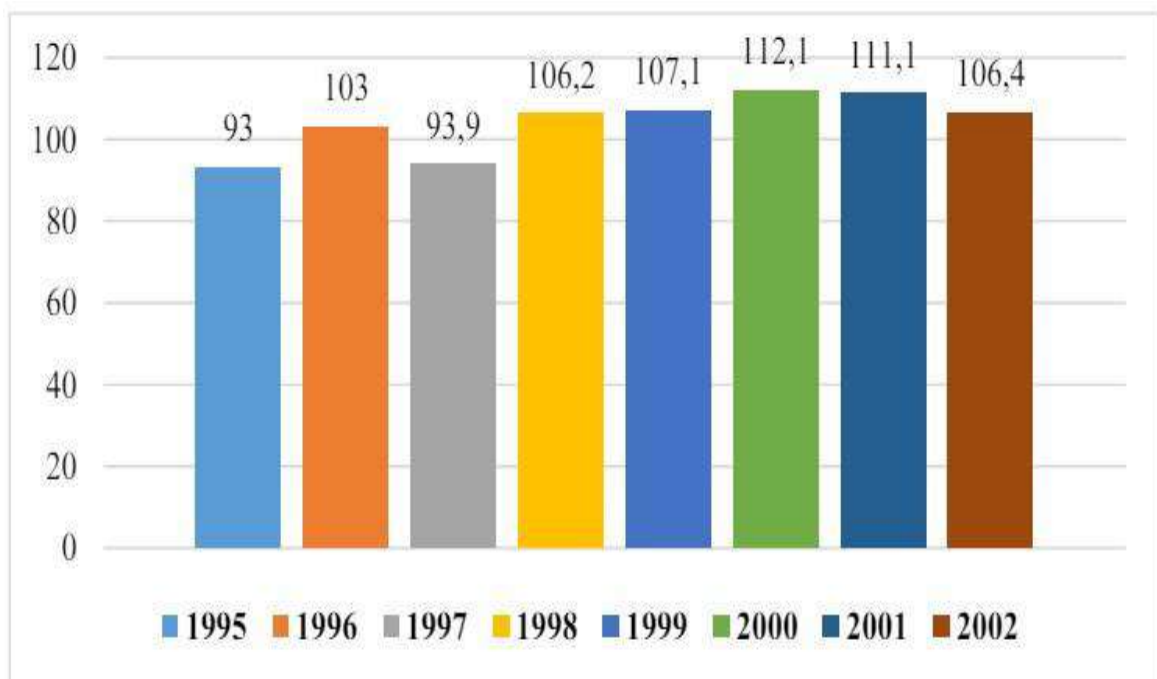
Şəkil 1. Torpaq islahatının həyata keçirilməsində Heydər Əliyev tərəfindən irəli sürülən əsas prinsiplər

Mənbə: Heydər Əliyev. Elektron sənədlər toplusu. Çıxışlar.
<https://files.preslib.az/projects/heydaraliyev/cixislar.pdf>

Ümummilli lider Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi torpaq islahatlarının nəticəsində Azərbaycan kəndlisi torpağın əsl sahibinə çevrildi. Aqrar sənayenin inkişafı məhz həmin dövrdə Heydər Əliyevin apardığı torpaq islahatlarının nəticəsidir. “Torpaq islahatı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun (1996) qəbul edilməsi ilə ölkədə aqrar sahənin inkişaf tədbirlərinin həyata keçirilməsini təmin edən hüquqi bazanın təməli oldu. Sonrakı illərdə “Aqrar islahatların həyata keçirilməsini təmin edən bəzi normativ-hüquqi aktların təsdiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı (1997), “Dövlət torpaq kadastrı, torpaqların monitorinqi və yer quruluşu haqqında” (1998) Azərbaycan Respublikasının Qanunu, “Torpaq bazarı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (1999), “Azərbaycan Respublikası Torpaq Məcəlləsi” (1999), “Torpaq icarəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (1999) daxil olmaqla ölkədə kənd təsərrüfatına, aqrar sənayeyə aid qəbul edilmiş 50-dən çox qanunlar, fərmanlar, hüquqi aktlar, ümumilikdə kənd təsərrüfatının, aqrar sənayenin, eləcə də aqrar emal sahələrinin əsaslı inkişafına şərait yaratdı.

Diagram1. Kənd təsərrüfatı məhsullarının təsərrüfat kateqoriyaları üzrə fiziki həcmi (əvvəlki ilə nisbətən , faizlə)

Mənbə: “Azərbaycanın kənd təsərrüfatı -2015. Statistik məcmuə, Bakı-2015” (səh. 57) statistik məcmuəsinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin aqrar sənayenin inkişafına verdiyi töhfələrdən biri də onun kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçılara gömrük-vergi güzəştlərinin tətbiqi idi. Belə ki, ulu öndərin göstərişinə əsasən hökumətin qərarı ilə 2001-ci ilin aprel ayından etibarən ölkəyə idxal olunan kənd təsərrüfatı texnikası, dərman preparatları, daçaqlıq heuvanlar, toxum, gübrə və s. üçün güzəştli gömrük rüsumları təyin olundu. Qeyd etmək lazımdır ki, hələ Nazirlər Kabinetinin 2000-ci ildə qəbul etdiyi qərara əsasən aqro-emal sahəsində istifadə olunan istehsal vasitələrinin, iribuynuzlu heyvanların embrionları, traktorlar, gübrələr, müxtəlif növ toxumlar, baytarlıq cihazları Əlavə Dəyər Vergisindən (ƏDV) azad olundu. Növbəti illərdə bu proses əkinçilik sahəsində də istifadə olunan məhsullara da aid edilməyə başlandı. Belə ki, 2002- ci ildə bitkilərin

boy artımını tənzimləyən vasitələr, dezinfeksiyaedici vasitələr, herbisidlər və digər vasitələrə də şamil olundu.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi və təşəbbüsü ilə Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən aqrar islahatlar ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında əldə edilmiş uğurların təməlini qoydu və böhranlı vəziyyətlərdə, dağılmış iqtisadiyyatların bərpası proseslərində uğurlu islahatların həyata keçirilməsi üçün tarixi təcrübəyə çevrildi. Ölkə iqtisadiyyatında eləcə də, aqrar sahədə mövcud tənəzzül aradan qaldırıldı, kənd təsərrüfatı məhsullarının həcmi müntəzəm sürətdə inkişaf edərək bugünkü sabit və dayanıqlı iqtisadiyyatın təməlini qoydu.

Beləliklə, tədqiqat nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, Ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə uğurla həyata keçirilən islahatlar ölkədə kənd təsərrüfatının və aqrar sahənin inkişaf mexanizmlərini formalaşdırdı. Bu gün qloballaşan dünyada yeni inkişaf məqsədlərini hədəfləyən aqrar islahatlar tarixi varislik prinsipi əsasında davam etdirilməkdədir.

Ədəbiyyat

1. "Aqrar islahatın əsasları haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 18 fevral 1995-ci il. № 976. <https://e-qanun.az/framework/9164>
2. "Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Üzümçülük və Şərabçılıq İnstitutunun yaradılması haqqında" Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin Sərəncamı. 12 avqust 1976-cı il. № 269.
3. "Azərbaycan Respublikası Dövlət Aqrar İslahat Komissiyası haqqında Əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 14 aprel 1995-ci il. № 313.
4. "Azərbaycan Respublikasının Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi haqqında Əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 6 iyun 1998-ci il. № 716. <https://e-qanun.az/framework/3592>
5. "Azərbaycanın kənd təsərrüfatı". Statistik məcmuə, 1997.
6. "Torpaq icarəsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu (11 dekabr 1998-ci il);
7. "Torpaq vergisi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu (24 dekabr 1996-cı il);
8. Azərbaycan Respublikasının Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi. <https://www.agro.gov.az/az>

Heydər Aliyev and agrarian development: At the foundation of strategic opportunities in agriculture

Aslanova Aydan Farman qizi
Baku Eurasia University, teacher
Cooperation University, doctoral student
aydan.aslanova.1991@bk.ru
orcid.org/0009-0009-7643-9021
Mob- 051 686 27 37

Abstract

During both periods of the leadership of the national leader Heydar Aliyev of the Republic of Azerbaijan, a development strategy was defined and implemented, which created a fundamental change in all areas of agriculture, including the economy. In order to achieve the development of the agricultural sector, H. Aliyev formed agricultural policy mechanisms in accordance with the principles of market economy and international standards in order to organize and form the infrastructure at a high level in the villages.

After the Republic of Azerbaijan regained its state independence, Heydar Aliyev initiated initiatives in the direction of the development of the agricultural industry. As in all areas of state building, all the measures implemented in connection with the formation of agrarian reforms in accordance with the requirements of the modern era, the creation of a legislative base in the field, and the land reforms carried out in the country for the diversification of the economy, agriculture, and agro-processing areas are related to Heydar Aliyev's activities.

In the second period of the national leader's leadership in Azerbaijan, the systematic implementation of agrarian reforms in the country was a priority task. The severe war situation of the country, the complexity of the socio-political conditions required special attention to reforms in the field of agriculture. Heydar Aliyev defined the principles of conducting land reforms as the main issue in order to achieve radical changes in the agrarian field. The citizen of Azerbaijan became the full-fledged owner of the land, and the new agrarian structure formed on conceptual basis paved the way for the sustainable development of the agricultural sector in the country.

The national leader, who defined many goals for accelerating the development of agriculture in Azerbaijan, included the main priorities in the concepts and economic strategies he adopted:

- increasing productivity in agricultural industry;
- increasing the usefulness in the field of production;
- improving the use of raw materials;
- improvement of production process management;
- functionalization of management in the agrarian field.

The economic and political course conducted by Heydar Aliyev aimed at the full mobilization of all real opportunities to achieve high development of the economy, agriculture, and agrarian sector.

Today, the increasing development dynamics of the agricultural industry in independent Azerbaijan is the result of the reforms established by Heydar Aliyev, the foundation of a competitive economy. The panorama of modern Azerbaijani economy and agriculture is a logical continuation of the long-term development strategy defined by Heydar Aliyev and successfully implemented.

Keywords: Agrarian industry, development of agro-processing sector, Heydar Aliyev's reforms in the field of agriculture, Heydar Aliyev and agrarian industry, development strategies

The Impact of Carbon Taxes on Energy-Intensive Sectors in Azerbaijan on Welfare Effects: General Equilibrium Analysis

Aynur I. Jabbarova
Baku Eurasian University
Stat_aynur@mail.ru
afa R. Dunyamaliyeva
Baku Eurasian University
Vefa.vcd@gmail.com

Abstract

In economic literature, there are two important approaches to economic equilibrium theory: the partial equilibrium approach pioneered by Alfred Marshall and the general equilibrium approach based on the work of Leon Walras. Partial equilibrium is a form of analysis in which a single market is examined and the relationship of this market with other markets is ignored *ceteris paribus*. In general equilibrium analysis, it aims to determine simultaneously the goods, production factors, quantities and prices in the economy. In general equilibrium analysis, it is assumed that consumers and producers will act rationally, and that a price level is accepted as the one where consumers obtain maximum benefit, producers obtain maximum profit and supply is equal to demand. In other words, in the context of Neoclassical maximization, general equilibrium is defined as a situation in which all consumers benefit the most under the budget constraint, all producers make maximum profit, and demand is completely met with production and resources, and a set of prices that realize this situation. General equilibrium analysis consists of simultaneous nonlinear equation systems. In general equilibrium models, resources in the economy are not left idle and resources are allocated efficiently. In the study, the effect of carbon taxes to be applied by Azerbaijan in the event of a possible emission obligation in the postKyoto period was examined with the General Balance Analysis. As a result of the analysis, it was seen that carbon taxes have a negative effect on GDP.

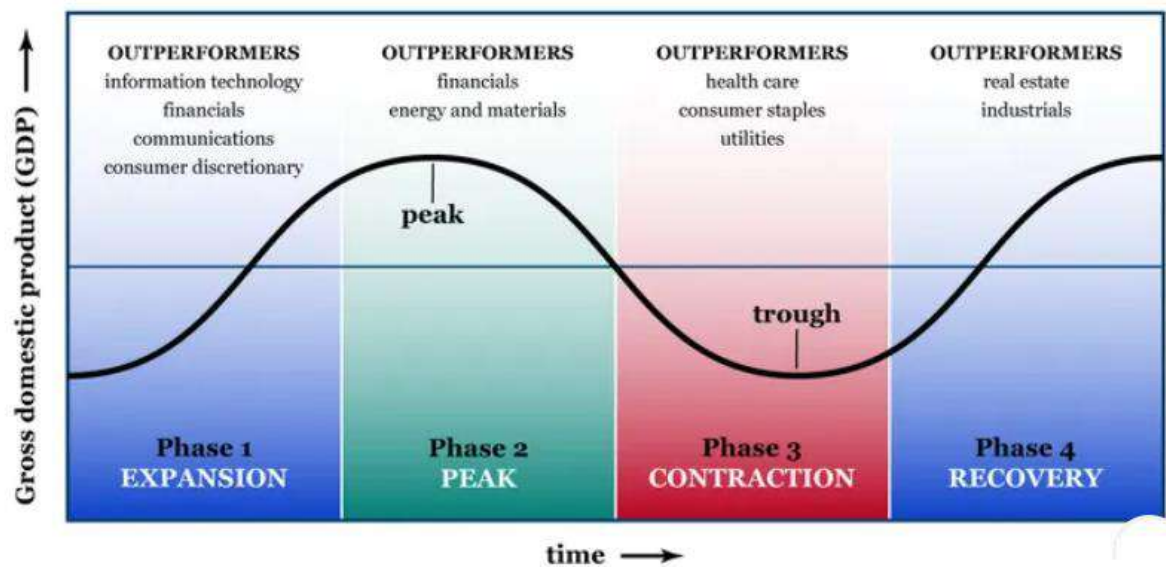
Keywords: Energy Sector, Carbon Tax, General Equilibrium Analysis, Azerbaijan, GAMS

General Equilibrium Theory and History. In economic literature, the foundations of general equilibrium analysis date back to Quesnay, the founder of Physiocracy, but Walras was the first to model general equilibrium in a way that included all units of the economy. Walras expressed the economy with simultaneous equation systems that expressed the equilibrium condition in such a way that the demands of consumers for goods were equal to the supplies of producers, and focused on the solution of this resulting set of simultaneous equations. In order to prove the existence of general equilibrium, first of all, it is necessary to determine how many equations are needed to complete the system and express the model in the form of a system of equations (Koutsoyiannis 1997: 535). Walras, starting from the principle that the number of unknowns is equal to the number of equations, proposed a measure that can be expressed in terms of the prices of all other goods.

He accepted it as and named it as “numeraire”. Thus, he suggested that there could be a solution. Leon Walras, who first proposed the general equilibrium analysis in 1874, could not prove the existence of general equilibrium. It took about a century to prove the existence of a price set that equalizes supply and demand in all markets. The important developments in the examination and proof of the subject within the framework of economic theory and the contributions of Neuman (1946), KJ Arrow and G. Debreu (1954), Wald (1951), LW McKenzie (1954), D. Gale (1955) in the 1950s. Multi-sectoral “Computable General Equilibrium” (CGE) models can generally be defined as a Walrasian simultaneous equilibrium system that designs the production, consumption, income distribution, investment and foreign trade relations of an economy in a macro sense (Derviş et al., 1982). This system, which reflects the basic structural characteristics of the economy, acts as a kind of “economic laboratory” in which the possible

results of alternative socio-economic policies can be analyzed, and constitutes a model complementary to classical input-output and macro-economic models (Köse and Yeldan, 1996:59-60). The Computable General Equilibrium (CGE) Model represents the broad and practical application of Neo-Classical microeconomic theory and is the basic variant of the “top-down” model used in climate change policy analysis. The HGE model has been widely used and its use is increasing since the 1980s thanks to the developments in computer technology and the facilitation of programming and applications by special mathematical software. The HGD model can now be used on personal computers in the analysis of international economics, tax and public finance, economic development and especially environmental policies. A simple HGD model is shown in Figure 1 with the income flow loop in the economy. As can be seen from the figure, households rent production factors to firms and earn income. Firms use these production factors to produce goods and services and earn income by selling these goods to households.¹ In addition, Figure 1 illustrates the concept of equilibrium in a simple economy by showing the physical and monetary flows in the economy. In this economy, we assume that all goods produced by firms must be consumed by households.

Figure 1: Current Cycle in the Economy

The quantity of goods produced must be equal to the quantity of goods consumed. Similarly, all factors of production supplied by households must be rented and used by firms, and unused factors of production should not be put into the balance.² This market-balancing (market-clearance) condition and is a general term in economics that states that the total supply of goods and factors in the market is equal to the demand. At the same time, this situation expresses the following for a closed economy in Figure 1; firms spend all of the income they earn by selling their goods to procure production factors from households. In this way, in the economic system values are preserved and there are no losses. This condition is also “zero profit requirement” is also known as and is valid for all firms in the economy. In a similar case, households spend all of their income to buy goods produced by firms, but firms can save some of the goods. This condition is “budget balance requirement” is. If the three conditions mentioned above are met for all firms, households and units in the economy, general balance The HGD model uses these three conditions to perform price analysis and allocate resources consistently with general equilibrium. The benefits of using HGD are that it is consistent, theory-based, and can capture and model the economic relationship between different markets. The production policy of a firm in any sector can affect market equilibrium both by affecting the equilibrium in the market for goods produced by the firm and by changing the factor demand of other firms. These changes in demand and output, in turn, gradually cause changes in other markets. In the partial equilibrium approach, which focuses on a

single market, the effect of a single firm's production policy cannot be fully analyzed because these connections are lost.

The use of general equilibrium analysis that concerns all units in the analysis of climate change policies is of particular importance. Greenhouse gas emissions are produced in every type of activity in the economy. In addition, the economic impact of large market-based climate change policies may be greater in some sectors. Since the impact on a given sector can spread directly or indirectly to other sectors and other units in the economy, it is obvious that the usability of the partial equilibrium model will decrease compared to the HGD model. However, the HGD model may have disadvantages compared to other models, but we will ignore these disadvantages and use it in our analysis because it has many advantages. The main disadvantage of the HGD model is the necessity of a calibration process in the analysis.³First, the technologies and advantages of the units in the economy should be defined and the general form of their functional relationships should be defined

Since most HGD models use a restricted function form, it may also limit the model results obtained (McKittrick, 1998).⁴Since the relationships between economic units in the HGD model are expressed with the help of functions, these relationships should be written numerically. This process is a two-stage process, both of which can affect the model result. First, the reference year data set that will be taken as the basis of the model should be obtained. The base year should model all transactions and economic relations in the economy in the given year. The selection of the reference year connects the reference data with functional relationships. It is assumed that the establishment of the model with this reference data set expresses the equilibrium situation in all markets. In reality, the economy is in a process of continuous adjustments and adaptation. In the second stage, a calibration process is required for the parameters expressing the flexibility of economic units moving away from the reference equilibrium.

While these parameters are chosen based on empirical literature, in practice empirical estimates are generally not compatible with the fitted model, so parameters can be chosen arbitrarily and adjusted according to the results of the model. Although empirical estimates of key parameters are possible, there is no guarantee that similar parameters obtained from past data will remain valid in the future (Norton et al., 1998). In addition to issues related to calibration, the HGD model may be lacking in terms of technology and how to represent changes in technology in the model, especially in the context of climate and energy policies. In the HGD model, technology is represented as a whole and standard through the production function. This assumption implies a simple relationship between input and output and is a summary of a given technology level rather than using the elasticity of substitution to capture the degree of substitution between inputs. Several problems may arise with this approach. First, although economists generally agree on the first best approach to solving energy and climate externalities, political imperatives often force decision makers to adopt technology-based policies, such as subsidies or government mandates. Such policies are difficult to express using the production function. Second, the production function simply expresses the relationship between input quantities and relative prices. These fail to capture the spikes that result from relative price changes, such as when a technology reaches a “tipping point” beyond being competitive. Third, the production function is not always transparent to noneconomists, making it difficult to explain model details to policy makers. These increasing difficulties have led HGD researchers to keep the technology variable separate from the model (Böhringer, 1998).

In addition to these issues, another difficult issue is the complexity of HGD models. It can be difficult to fully identify the connections between economic units and various markets and to interpret the results. Therefore, critics of the HGD model say that the model is “black box”(They called it black boxes). They stated that it is time-consuming to determine the HGD model and its features, and that although developments in computer technology make it easier to reach a conclusion, the unsolved parts remain as black boxes and the author cannot explain the results intuitively most of the time (Sue-Wing, 2004 as cited in Panagariya and Duttagupta, 2001). Unlike the general equilibrium, in the partial equilibrium model the consequences caused by changes in

some variables can be easily identified, because the market under analysis is already isolated from other markets and the initial equilibrium conditions can only be disturbed by external shocks. This information implies that it is a difficulty of the HGD model to analyze the real interconnections of interrelated markets. Therefore, it will be necessary to keep these weaknesses in mind when interpreting the HGD results. In the following section, in order to better analyze these difficulties of the HGD model and to shed light on the so-called “black box” HGD, an HGD analysis will be performed in a simple economy with two sectors and two goods. Thanks to this simple economy analysis, HGD analysis will be understood more easily and will be a model for future multi-sector analysis. In the HGD explanation, first the behavior of economic units (firms and households) will be analyzed and how the behavior of economic units affects the general balance of the total economy will be examined. Then, our model will be calibrated according to the reference (Benchmark) data and the results of the economic policy/scenario we apply will be interpreted.

Analysis and Operations of the Computable General Equilibrium Model

In this section, algebraic calculations will be made regarding which inputs firms choose for production and which goods consumers choose to consume. While making the calculations, assumptions regarding the behavior of firms, consumers, and markets that are related to each other will be given. In our analysis, we assume that firms and consumers act rationally when making choices. Consumers' preferences are both complementary and transitive in a way that they will choose goods that will maximize their utility under the budget constraint. In other words, if they prefer good X to good Y and good Y to good Z, they will prefer good X to good Z. Firms also make input and output choices in a way that will maximize their profit (MasColell et al., 1995). Consumers will always tend to prefer the next higher utility bracket. When consumers' incomes and prices increase at the same rates, demand will not change (zero-degree homogeneity condition). Our second assumption is that markets are competitive, that is, a single price is valid for each different good and consumers and producers accept prices as fixed. Third, firms produce with constant returns to scale. In other words, if inputs double, outputs will also double. In the next section, the creation, calibration and solution of the HGD model will be done using a simple HGD model. The model was created by selecting two representative producers (firms) and consumers (households) in order to understand the HGD models. In the analysis, the simple modeling of carbon tax applications will be done by defining the energy-intensive and non-energy-intensive production of the firm. The simple model we use is a concrete example that is explained in many sources in order to understand HGD and is a minimized form of HGD that requires many equations and notations.

2.1. Companies (Manufacturers)

In the model, firms are economic units that transform inputs into products that households can consume. In the real world, firms use arbitrary numbers of factors of production and arbitrary amounts of intermediate inputs to produce the final good. In the model, each firm will be assumed to produce a single good using a single input and factor of production (this is also assumed in traditional HGD models). In our analysis, we specifically assume that the firm uses labor and capital for production. If we define the relationship between the production quantity of firms and the production factors with the help of the Cobb–Douglas function:

$$Q_X = T_X K_X^{\alpha_X} L_X^{1-\alpha_X} \quad (1.1)$$

In the equation, Q represents the production quantity of firm X , K_X The amount of capital used by the firm, L_X gives the amount of labor used by the firm. α in the equation X is the parameter. In our analysis, we assume that there are two firms and that they produce different goods. We can write the production function for the second firm, firm Y , in a similar way:

$$Q_Y = T_Y K_Y^{\alpha_Y} L_Y^{1-\alpha_Y} \quad (1.2.)$$

We assume that each firm maximizes profit when determining input and output quantities. In addition, our firms represent a large number of small firms that are not affected by input and output

prices and cannot change the market price, that is, they take the price as given. Given these assumptions, it is possible to determine the amount of input that firms will demand. If we write the profit maximization for firm X by subtracting its costs from its revenues:

$$\pi = P_X Q_X - (w \cdot L_X + r \cdot K_X) \quad (1.3)$$

Here P_X ; represents the price of the firm's good X, w represents the wage paid to the firm's labor force, r represents the amount of rent paid by the firm for the use of capital. In Equation (1.3), Q_X If the value in equation (1.1) is written instead:

$$\pi = P_X T_X K_X^{\alpha_X} L_X^{1-\alpha_X} - (w \cdot L_X + r \cdot K_X) \quad (1.4)$$

The equation is obtained. For profit maximization, the firm's profit equation is K_X and L_X If the derivatives are taken with respect to and equated to zero (0):

$$\frac{\partial \pi}{\partial K_X} = \alpha_X P_X T_X K_X^{\alpha_X-1} L_X^{1-\alpha_X} - r = 0 \quad (1.5)$$

Both sides of equation (1.5) are K_X If we multiply and divide by and r is obtained from the equation:

$$\frac{\alpha_X P_X T_X K_X^{\alpha_X} L_X^{1-\alpha_X}}{K_X} = r \quad (1.6)$$

Similarly, equation (1.4) is L_X Taking the derivative with respect to and equating to zero:

$$\frac{\partial \pi}{\partial L_X} = (1 - \alpha_X) P_X T_X K_X^{\alpha_X} L_X^{-\alpha_X} - w = 0 \quad (1.7)$$

Both sides of equation (1.7) are L_X If we multiply and divide by and w is obtained from the equation:

$$\frac{(1-\alpha_X) P_X T_X K_X^{\alpha_X} L_X^{1-\alpha_X}}{L_X} = w \quad (1.8)$$

If equations (1.6) and (1.8) are compared:

$$\frac{\alpha_X L_X}{(1-\alpha_X) K_X} = \frac{r}{w} \quad (1.9)$$

is found and this ratio gives the Marginal Rate of Technical Substitution (MRTS) between labor and capital and this ratio is equal to the input price ratio. Equation (1.1) = and the ratio of working days to capital is found as follows:

$$\left(\frac{L_X}{K_X} \right)^{\alpha_X} = \frac{T_X L_X}{Q_X} \quad (1.10)$$

is found and this expression is written in equation (1.9):

$$\frac{\alpha_X L_X}{(1-\alpha_X) K_X} = \frac{r}{w} \quad (1.11)$$

and this expression is the firm's capital demand. Similarly, if the firm's labor demand is obtained:

$$K_X = \frac{Q_X}{T_X \left(\frac{r(1-\alpha_X)}{w\alpha_X} \right)^{1-\alpha_X}} \quad (1.12)$$

By applying the same method, the labor and capital demand of firm Y can also be obtained.

2.2. Households (Consumers)

In the model, the household is the economic unit that maximizes its utility by choosing two different goods produced by firms. If we express the utility function of the household with the help of the CES (constant elasticity of substitution) function with the combination of two goods:

$$U = (\gamma Q_X^\beta + (1 - \gamma) Q_Y^\beta)^{\frac{1}{\beta}} \quad (1.13)$$

In the equation γ is the distribution parameter. Q_X and Q_Y is the amount of two goods that the household will consume. The equality $\sigma = 1/(1-\beta)$ is the elasticity of substitution of the consumption of goods X and Y. It is assumed that the household will maximize its utility by choosing two goods under the given budget constraint B. If we write the budget equation:

$$P_X Q_X + P_Y Q_Y = B \quad (1.14)$$

Here P_X and P_Y respectively Q_X and Q_Y represents the price of the good. From Equation (1.14), Q_Y if withdrawn: (1.14) = - If this expression is written in the utility function (equation (1.13)):

$$U = (\gamma Q_X^\beta + (1 - \gamma) (\frac{B - P_X Q_X}{P_Y})^\beta)^{\frac{1}{\beta}} \quad (1.15)$$

It is obtained. If the derivative of the utility function is taken and equated to zero for utility maximization, the operations are performed:

$$\frac{\gamma Q_Y^{\frac{1}{\sigma}}}{(1-\gamma) Q_X^{\frac{1}{\sigma}}} = \frac{P_X}{P_Y} \quad (1.16)$$

is found and this ratio gives the Marginal Rate of Substitution (MRS) of the two goods consumed by the household and this ratio is equal to the price ratio of the goods. The household's demands for goods X and Y can be obtained by using equations (1.14) and (1.16).

$$Q_X = \frac{B}{P_X + P_Y \left[\frac{\gamma P_Y}{(1-\gamma) P_X} \right]^{\frac{1}{\sigma-1}}}$$

$$Q_Y = \frac{B}{P_Y + P_X \left[\frac{(1-\gamma) P_X}{\gamma P_Y} \right]^{\frac{1}{\sigma-1}}} \quad (1.17; 1.18.)$$

Writing HGD Equations Collectively and Assumptions

In order to model the entire economy and express the concept of general equilibrium in the economy, the equations created must be brought together and solved. So far, we have obtained the equations for firms and households. With the conditions of utility and profit maximization, the quantity supplied in each market must be equal to the quantity demanded for equilibrium. In our example model, there are four markets that must reach equilibrium. These are: the market for good X, the market for good Y, the labor market, and the capital market. The supply equation for the market for good X is (1.1) and the demand equation is (1.17). The supply equation for the market for good Y is (1.2) and the demand equation is (1.18). In our model, we assume that the labor supply is fixed and L. The market clearance for the labor market is $L = L_X + L_Y$ can be expressed as. Here L_X and L_Y is the labor supply (firms' labor demand) defined in equation (1.12). Similarly, we assume that the capital supply is fixed and K. The market clearance for the capital market is $K = K_X + K_Y$ can be expressed as. Here K_X and K_Y is the capital supply (firms' demand for capital) defined in equation (1.11). For balance in the economy, firms must have a zero profit condition (No sector should earn positive profit). If a sector earns positive profit, other firms will immediately enter this sector, increase production, lower prices and the zero profit condition will be achieved.⁷ In our two-sector model, sectors X and Y must satisfy the zero profit condition. Profit is obtained by subtracting the firms' costs from their revenues. Non-positive profit is when

costs are at least as much as revenues. For each sector, costs are capital and labor costs and production costs given in equations (1.11) and (1.12), and revenues are total production and revenues from production.

In our model, consumers must also spend their entire budget to purchase goods produced by firms for the equilibrium condition. The household budget equation was given in Equation (1.14). Considering that households provide labor and capital to firms, the budget equation can be rewritten as:

$$B = r.K + w.L \quad (1.19)$$

In our model, two features of the balance are important. First of all, the equation system is linear and homogeneous with respect to prices. In the general balance model solution, prices are fixed according to the reference data (Benchmark) and the effect of price changes on the general balance can be monitored with various simulations based on these prices. Any of the variables can be taken as constant in the model, for example, the income of the household can be taken as constant. In the model, P_X is taken as the price of goods produced without using electricity and is constant. In the following equations, P_X is marked with a hat. All equations used in the model are given below. There are 6 (six) equations and 6 unknowns in the model. In the next section, the calibration and solution of the model will be done. Market clearance for labor (w):

$$L \geq \frac{Q_X}{T_X \left(\frac{w\alpha_X}{r(1-\alpha_X)} \right)^{\alpha_X}} + \frac{Q_Y}{T_Y \left(\frac{w\alpha_Y}{r(1-\alpha_Y)} \right)^{\alpha_Y}}$$

Market clearance for capital:

$$K \geq \frac{Q_X}{T_X \left(\frac{r(1-\alpha_X)}{w\alpha_X} \right)^{1-\alpha_X}} + \frac{Q_Y}{T_Y \left(\frac{r(1-\alpha_Y)}{w\alpha_Y} \right)^{1-\alpha_Y}}$$

Market clearance for good Y (P_Y):

$$Q_Y \geq \frac{B}{P_Y + \hat{P}_X \left[\frac{\gamma P_Y}{(1-\gamma)\hat{P}_X} \right]^{\frac{1}{\sigma-1}}}$$

Zero profit condition for good X (X):

$$\hat{P}_X \leq \frac{w}{T_X \left(\frac{w\alpha_X}{r(1-\alpha_X)} \right)^{\alpha_X}} + \frac{r}{T_X \left(\frac{r(1-\alpha_X)}{w\alpha_X} \right)^{1-\alpha_X}}$$

Zero profit condition for good Y (Y):

$$P_Y \leq \frac{w}{T_Y \left(\frac{w\alpha_Y}{r(1-\alpha_Y)} \right)^{\alpha_Y}} + \frac{r}{T_Y \left(\frac{r(1-\alpha_Y)}{w\alpha_Y} \right)^{1-\alpha_Y}}$$

Consumer income : $B = rK + wL$

Unknowns in the model: Q_X, Q_Y, P_Y, w, r, B

Calibration of HGD Model

The equations that help analyze the behavior of different units in the economy must first be expressed in parameter form before they can be used in applied policy analysis. The parameterization of the model is usually done according to the reference (benchmark) data set that is assumed to represent the balance in the economy. The Social Accounting Matrix (SAM) provides great convenience in defining the data that forms the basis of the HGD model. A SHM compatible with the number of sectors in our model is given in Table 1. The values in the table represent the values in Azerbaijan in 2022. In Table 1, Y represents energyintensive sectors, X represents all other sectors, and H represents all final demand.

Table 1: Benchmark (Reference) Social Calculations Matrix for the Model

	QX	QY	H
QX	-	-	235,999,827
QY	-	-	79,867,277
K	165,243,883	58,192,128	-
L	70,755,944	21,675,149	-

Source: The values in the table are in thousand TL.

The column entries of SHM represent the payments made to the values in the rows (sectors) from the values in the columns, and the rows represent the earnings of the values in the rows from the values in the columns. The first row of SHM shows that the household spent 235,999,827 thousand TL on asset X in the reference year (Benchmark), and the second row shows that the household spent 79,867,277 thousand TL on asset Y. The third row shows that sector X used 165,243,883 thousand TL in capital goods, while sector Y used 58,192,128 thousand TL in capital goods.

The last row shows that sector X uses 70,755,944 thousand TL worth of labor and sector Y uses 21,675,149 thousand TL worth of labor. SHM provides the determined supply and demand balance in the equilibrium state of the economy. From SHM, it can first be seen that the demand for each good is equal to its supply. For example, 235,999,827 thousand TL of good X was produced and the same amount of good X was consumed. Secondly, in the balance, each sector is at zero profit. For example, sector Y has produced an income of 79,867,277 thousand TL and has spent all of this income on capital and labor. Finally, the household's budget is in balance, that is, the income it obtains from capital and labor is 315,867,104 thousand TL and this amount is equal to its total expenditure. The input quantities in the SHM are multiplied by their prices to obtain their values. Calibration of the HGD model requires choosing the prices of each good so that the quantities can be defined separately. In a simple economic model like the one we are using (without taxes), all prices in the benchmark data set can optionally be set to one (1). The selection of the benchmark price does not change the model solution. Setting the price to one (1) shows that the inputs in the SHM are consistent in both value and quantity. For example, the household has consumed 235,999,827 units of the good X (1 TL), whose unit is one TL. The unknown parameters in the equations can be found with the given reference (benchmark) quantity and prices. The α parameter can be found by using the equation (1.9) expressing the profit maximization of the firms, which is the first condition of our model. For example, the reference (benchmark) in the X sector.

$$\frac{\alpha_X L_X}{(1-\alpha_X)K_X} = \frac{r}{w} \Rightarrow \frac{70,755,944 \alpha_X}{165,243,883 (1-\alpha_X)} = 1 \quad (1.20)$$

If the equation is solved, $\alpha_X=0.700$ is found. If this value is written in equation (1.1)

$$Q_X = T_X K_X^{\alpha_X} L_X^{1-\alpha_X} \Rightarrow 235,999,827 = T_X 165,243,883^{0.700} 70,755,944^{1-0.700}$$

If the same calculations are made in the Y sector, $\alpha_Y=0.728$ and $T_Y=4.343$ is obtained. The elasticity of substitution for households should be determined. In our model, the elasticity of substitution for the technologies of firms is determined by the form of the Cobb-Douglas function. In general, the elasticity of substitution is chosen in parallel with the literature. In our model, $\sigma=0.5$ and $\sigma=1/(1-\beta)$ equation is used to obtain $\beta=-1$. If the value of γ is calculated using equation (1.16),

$$\frac{\gamma Y^{\frac{1}{\sigma}}}{(1-\gamma)X^{\frac{1}{\sigma}}} = \frac{P_X}{P_Y} \Rightarrow \frac{\gamma 79,867,277^{\frac{1}{0.5}}}{(1-\gamma)235,999,827^{\frac{1}{0.5}}} = \frac{P_X}{P_Y}$$

If the equation is solved, $\gamma = 0.897$ is obtained. If we use the substitution elasticities we found and the reference (benchmark) total labor demand $L = 92,431,093$ and total capital demand $K = 223,436,010$ values, we can reflect all the behaviors of the economy with the help of the parameters with the following equation system. Market clearance for labor (w):

$$92,431,093 \geq \frac{Q_X}{3.530 \left(\frac{0.700w}{0.300r} \right)^{0.700}} + \frac{Q_Y}{4.343 \left(\frac{0.728w}{0.272r} \right)^{0.728}}$$

Market clearance for capital (r):

$$223,436,010 \geq \frac{Q_X}{3.530 \left(\frac{0.300r}{0.700w} \right)^{0.300}} + \frac{Q_Y}{4.343 \left(\frac{0.272r}{0.728w} \right)^{0.272}}$$

Market clearance for good Y (P_Y):

$$Q_Y \geq \frac{B}{P_Y + \hat{P}_X \left[\frac{0.897P_Y}{0.103\hat{P}_X} \right]^{0.845}}$$

Zero profit condition for good X (X):

$$\begin{aligned} \hat{P}_X &\leq \frac{w}{3.530 \left(\frac{0.700w}{0.300r} \right)^{0.700}} + \frac{r}{3.530 \left(\frac{0.300r}{0.700w} \right)^{0.300}} \\ P_Y &\leq \frac{w}{4.343 \left(\frac{0.728w}{0.272r} \right)^{0.728}} + \frac{r}{4.343 \left(\frac{0.272r}{0.728w} \right)^{0.272}} \end{aligned}$$

Consumer income (B) 5. Solution of HGD Model $B = 223,436,010r + 92,431,093w$

Although our model is simple and only has two sectors, it requires analytical solution, while multi-sector and more complex models require numerical solution. The analysis of the model is done as follows: first, the initial value for each of the variables must be selected. Second, the excess demand for each market must be determined. We have four markets, X, Y, K, L, and the excess demand is found by subtracting the quantity demanded from the quantity supplied in each of these markets. For example, the excess demand function for good Y is:

$$\Delta P_Y = \frac{B}{P_Y + \hat{P}_X \left[\frac{0.897P_Y}{0.103\hat{P}_X} \right]^{0.845}} - Q_Y$$

In addition to the excess demand function, the excess profit function must be determined. There are two firms that may have an excess profit situation. Excess profit can be defined as the excess of one unit of revenue for the cost. The excess profit function for firm X is:

$$\Delta P_Y = \frac{B}{P_Y + \hat{P}_X \left[\frac{0.897P_Y}{0.103\hat{P}_X} \right]^{0.845}} - Q_Y \quad (1.21)$$

Finally; the excess income of customers (households) can be found by subtracting their expenses from their factor income, if we express this as an equation;

$$\Delta B = 92,431,093w + 223,436,010r - B$$

When the economy is in equilibrium, there is no excess demand for goods, no excess profits and no excess income for consumers. Therefore, in the solution of the general equilibrium model, minimization must be provided for equations (1.20), (1.21), (1.22). In the equations, excess profits, excess demand, and excess income are indicated by the symbol Δ . The minimization problem is the price ($p=[P_Y, w, r]$), production level ($q=[Q_X, Q_Y]$) or income ($\Delta(p, q, B)=0$) can be expressed by choosing any one of them. This minimization problem can be solved with the help of mathematical based programs. Since the solution process requires a complementarity relationship

between prices and excess demand, production level and excess profit, a boundary solution should be performed. For example, the complementarity relationship between prices and excess demand states that when prices are positive, excess demand should be zero, but when prices are zero, excess demand should be negative. To solve this problem, the GAMS (General Algebraic Modeling System) program and the MPSGE (Mathematical Programming System For General Equilibrium Analysis) will be used.

Policy (Scenario) Analysis Example

We will use the simple model we have worked on to interpret the HGD model and for scenario application. As a scenario application, let's impose a tax on Y commodity (energy-using sector). Let's impose a tax between the price the consumer pays for Y commodity and the price the producer receives. As a result, we can apply the tax by doing some manipulation on the equation. First, the price of Y commodity for producers is P_Y , for consumers the price is $P_Y(1+D_Y)$ where D_Y is the tax rate. Consumer prices are used to determine the demand for good Y. Let's assume that the government increases revenue by imposing a tax (not explicitly stated in the model) and returns the increased revenue to consumers. As a result, the income function of consumers is $P_Y Q_Y D_Y$ should be adjusted to include income in the amount of . These adjustments to the equations are given below. Market clearance for labor (w):

$$92,431,093 \geq \frac{Q_X}{3.530 \left(\frac{0.700w}{0.300r} \right)^{0.700}} + \frac{Q_Y}{4.343 \left(\frac{0.728w}{0.272r} \right)^{0.728}}$$

Market clearance for capital (r):

$$223,436,010 \geq \frac{Q_X}{3.530 \left(\frac{0.300r}{0.700w} \right)^{0.300}} + \frac{Q_Y}{4.343 \left(\frac{0.272r}{0.728w} \right)^{0.272}}$$

Market clearance for good:

$$Q_Y \geq \frac{B}{P_Y(1 + D_Y) + \hat{P}_X \left[\frac{0.897 P_Y(1 + D_Y)}{(0.103 \hat{P}_X)} \right]^{0.845}}$$

Zero profit condition for good X (X):

$$\hat{P}_X \leq \frac{w}{3.530 \left(\frac{0.700w}{0.300r} \right)^{0.700}} + \frac{r}{3.530 \left(\frac{0.300r}{0.700w} \right)^{0.300}}$$

$$P_Y \leq \frac{w}{4.343 \left(\frac{0.728w}{0.272r} \right)^{0.728}} + \frac{r}{4.343 \left(\frac{0.272r}{0.728w} \right)^{0.272}}$$

Consumer income (B): $B = 223,436,010r + 92,431,093w + D_Y P_Y Q_Y$

The GAMS codes used in the model are generally adaptations of the equations we use and can be easily interpreted. When the model is written, the complementary variables corresponding to each equation are listed in the following periods.

The tax application on the consumption of energy-using commodity Y is modeled in our scenario. The results of eight different tax rates and the case where no tax is used are shown in Table 2. As expected, the tax application on the consumption of commodity Y both reduces the production of commodity Y and reduces welfare. For example, the 25% tax application reduces the production of commodity Y from 210,710,000 to 194,120,000, resulting in a 0.248% decrease in welfare. The effect of increases in tax rates on the consumption of commodity Y is relatively less at higher tax rates. This is because the marginal utility of commodity Y is greater at lower consumption levels.

Table 2: Results of 2X2 HGD Model

Tax Rate (%)	QX	QY	w/r	Welfare Loss (%)	B (Budget)
0	438,880,000	210,710,000	1,000	0	605,820,000
10	444,580,000	203,520,000	0.997	-0.045	621,930,000
20	449,680,000	197,090,000	0.998	-0.165	637,030,000
25	452,030,000	194,120,000	0.998	-0.248	644,250,000
30	454,270,000	191,300,000	0.999	-0.297	651,260,000
40	458,440,000	186,030,000	1,000	-0.399	664,740,000
50	462,250,000	181,220,000	1,001	-0.571	677,570,000
60	465,750,000	176,800,000	1,002	-0.281	689,820,000
70	468,990,000	172,710,000	1,003	-0.583	701,550,000

Source: The welfare loss is calculated using the CES function.

As can be observed from Table 2, the decreases in the consumption of good Y with the application of the tax were balanced by the increases in the consumption of good X since the relative price of good X remained lower than good Y. In the scenario where the tax rate was 70%, the consumption of good Y, which used energy intensively in its production, decreased by approximately 22% (from 210,710,000 to 172,710,000) and caused a welfare loss of 0.583%. Although the model we applied to the scenario is 2x2, it is similar to other models in terms of analysis. Finally, from Table 2, the changes in wage rates are returned as capital increases in the model. As the level of taxes increases, the wage rate increases and this increase is reflected in capital. From Table 2, it is seen that sector Y is a capital-intensive good compared to sector X, the increase in tax on good Y reduces its production and thus the demand for capital decreases. The relative incomes of the production factors are important in determining the effect of the tax. Applying similar consumption examples, it can be said that capital owners tend to be more affected than workers as a result of taxes on energy consumption. This is one of the important results of our study.

Conclusion

In this study, in order to examine the effects of carbon taxes applied on energy intensive sectors in Azerbaijan on GDP, the sectors were classified as energy intensive and non-energy intensive sectors using the 2002 Input-Output table, which was published by TUIK and consists of 59 sectors. The effects of carbon taxes were examined with the help of General Balance Analysis and the analysis was done with the help of GAMS program. According to the analysis results, it was seen that carbon taxes applied to energy-intensive sectors have a negative effect on GDP. For example, while a 10% tax application causes a welfare loss of 0.045%, a 25% tax application causes a welfare loss of 0.248%. The decreasing effects of tax rates of 30%, 40% and 50% on welfare are 0.297%, 0.399% and 0.571%, respectively. Considering that carbon tax applications have negative effects on GDP, Using different tools such as emissions trading in emission reduction can reduce welfare loss to lower levels. The analysis also shows that taxation reduces the demand for the products of the taxed sector and increases the demand for the other sector. The effects of taxation on welfare are found to be lower when the tax rate is high and relatively higher when the tax rate is low. According to this result, it can be stated that the marginal benefit of the products of the taxed sector is higher at lower consumption levels. In the analysis, the Azerbaijan Economy, which is classified as 59 sectors as an application of the General Balance analysis, was examined as energy-intensive and non-energy-intensive sectors. In order for the analysis to yield more accurate results, it would be more appropriate to increase the number of sectors in subsequent studies and conduct new analyses.

References

1. Arrow, K. J. (1974), "General Economic Equilibrium: Purpose, Analytic Techniques, Collective Choice," The American Economic Review, June 1974, 253-272.

2. Arrow, K. J, G. Debreu (1954), "Existence Ugh An Equilibrium for A Competitive Economy," *Econometrica* 22, 265-290..
3. Böhringer, C. (1998), "The Synthesis of Bottom-up and Top-down in Energy Policy Modeling", *Energy Economics*, 20(3), 233-248.
4. Bulutay, T. (1979), *General Equilibrium Theory*, Ankara: Ankara University Faculty of Political Sciences Publications No:434.
5. Derviş, K., J. De Melo and S. Robinson (1982), *General Equilibrium Models for Development Policy*, Cambridge University Press, Cambridge.
6. Gale, D. (1955) "The Law of Supply And Demand," *Mathematica Scandivica*, Vol: 3, pp: 155-169. Jorgenson, D. and P. Wilcoxon (1990), "Environmental Regulation and Us Economic Growth", *The Rand Journal of Economics*, 21(2), 314-340.
7. Koutsoyiannis, A. (1997), *Modern Microeconomics*, Gazi Kitabevi, Trans: Muzaffer Sarımeşeli, Ankara. Köse, AH and E. Yeldan (1996), "Database of Multi-Sector Computable General Equilibrium Models
8. "Notes on: Türkiye 1990 Social Accounting Matrix", *METU Development Journal*, 23(1), 59-60.
9. Mas-Colell, A., M. Whinston, and J. Green (1995), *Microeconomic Theory*, Oxford Univer-Sity Press New York.
10. McKenzie, L. (1954) "On Equilibrium in Graham's Model of World Trade and Other Competitive Systems," *Econometrica*, 22, 147-161.
11. McKitrick, R. (1998), "The Econometric Critique of Computable General Equilibrium Mod-Eling: The Role of Functional Forms", *Economic Modelling*, 15(4), 543-573.
12. Neumann, J.V (1946) "A Model of General Economic Equilibrium," *Review of Economic Studies*, Vol: 13, pp: 1-9.
13. Norton, B., R. Costanza, and R. Bishop (1998), "The Evolution of Preferences: Why Sovereign' preferences May Not Lead to Sustainable Policies and What to Do About It," *Ecological Economics*, 24(2-3), 193-211.
14. Panagariya, A. and R. Duttagupta R (2001) "The Gains From Preferential Trade Liberalization In The CGE Models", *Regionalism and Globalization: Theory And Practice*, 39.
15. Rivers, N. (2011), "Modeling Climate Change Policy: Adding the Challenges of Policy Effectiveness and Political Acceptability", *Simon Fraser University, Ph. D. Thesis*, 29 March 2011, 20-42.
16. Rutherford, T. (1995), "Extension of Gams for Complementarity Problems Arising in Applied EconomicsAnalysis", *Journal of Economic Dynamics and Control*, 19(8), 1299-1324.
17. Sayan, S. (1994), "An Analysis of the Effect of Changes in Saving Rates Using Neoclassical CGE Models: Lessons From Analytical Solutions To Simple Two-Sector Models with Endogenous Interest Rates", *Bilkent University Discussion Paper*, No:94-11, 1-16.
18. Scarf, H. (1990), "Mathematical Programming and Economic Theory," *Cowles Foundation Paper*, 763, 377-385.
19. Sue-Wing, I. (2004), "Computable General Equilibrium Models And Their Use in Economy-Wide Policy Analysis", *Technical Report 6, MIT Joint Program on Science and Policy of Global Change*.
20. Ünlükaplan, İ. (2006), "Public Debt and the Problem of Intergenerational Burden", *Çukurova University, Institute of Social Sciences, Unpublished Doctoral Thesis*, Adana, 37-69.
21. Wald, A. (1951) "On Some Systems of Equations of Mathematical Economics," *Econometrica*, Volume: 19(4), pp.368-403.

Azərbaycanda enerji tutumlu sektorlara karbon vergilərinin rifaha təsiri: Ümumi tarazlıq təhlili

Aynur İ. Cabbarova
Bakı Avrasiya Universiteti
Stat_aynur@mail.ru
afa R. Dünyaməliyeva
Bakı Avrasiya Universiteti
Vefa.vcd@gmail.com

Xülasə

İqtisadi ədəbiyyatda iqtisadi tarazlıq nəzəriyyəsinə iki vacib yanaşma mövcuddur: Alfred Marşalın irəli sürdüyü qismən tarazlıq yanaşması və Leon Valrasın işinə əsaslanan ümumi tarazlıq yanaşması. Qismən tarazlıq vahid bir bazarın araşdırıldığı və bu bazarın digər bazarlarla əlaqəsinin nəzərə alınmadığı bir analiz formasıdır. Ümumi tarazlıq təhlilində, iqtisadiyyatdakı malların, istehsal amillərinin, miqdarların və qiymətlərin eyni vaxtda müəyyən edilməsi məqsədi daşıyır. Ümumi tarazlıq təhlilində istehlakçıların və istehsalçıların rəşional hərəkət edəcəyi və qiymət səviyyəsinin istehlakçıların maksimum fayda əldə etdiyi, istehsalçıların maksimum mənfəət əldə etdiyi və təklifin tələbə bərabər olduğu bir səviyyə kimi qəbul edildiyi güman edilir. Başqa sözlə, Neoklassik maksimumlaşdırma kontekstində ümumi tarazlıq, bütün istehlakçıların bədcə məhdudiyyəti altında ən çox faydalandığı, bütün istehsalçıların maksimum mənfəət əldə etdiyi və tələbin istehsal və resurslarla tamamilə ödənilməsi və bu vəziyyəti reallaşdıran bir sıra qiymətlər kimi müəyyən edilir. Ümumi tarazlıq təhlili eyni vaxtda qeyri-xətti tənlik sistemlərindən ibarətdir. Ümumi tarazlıq modellərində iqtisadiyyatdakı resurslar boş qalmır və resurslar səmərəli şəkildə bölüşdürülür. Tədqiqatda, Kyotodan sonrakı dövrdə mümkün emissiya öhdəliyi halında Azərbaycan tərəfindən tətbiq ediləcək karbon vergilərinin təsiri Ümumi Balans Təhlili ilə araşdırılmışdır. Təhlil nəticəsində karbon vergilərinin ÜDM-ə mənfəə təsir göstərdiyi aşkar edilmişdir.

Açar sözlər: Enerji Sektoru, Karbon Vergisi, Ümumi Tarazlıq Təhlili, Azərbaycan, GAMS

Ərazi bütövlüyü və suverenliyin bərpası kontekstində müstəqil Azərbaycanın iqtisadi inkişafı

Cahan Quliyeva Niftalı qızı
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti,
cahan.quliyeva0901@mail.ru
ORCID ID: 0000-0002-3568-1788

Xülasə

Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün və suverenliyinin tam bərpası, ölkənin siyasi tarixi və milli inkişaf strategiyasında yeni bir mərhələnin başlanğıcını qoymuşdur. 2020-ci ilin Vətən Müharibəsi və 2023-cü ilin antiterror tədbirləri nəticəsində Azərbaycan işğal altında olan bütün torpaqlar üzərində tam nəzarətini bərpa edərək beynəlxalq hüququn prinsiplərinə əsaslanan yeni bir reallıq formalaşdırmışdır. Bu reallıq ölkənin yalnız siyasi və hərbi gücünü deyil, həm də iqtisadi inkişaf potensialını yeni bir səviyyəyə çıxarır. Ərazi bütövlüyünün təmin olunması, regional sabitliyin möhkəmləndirilməsi və suverenliyin tam tətbiqi iqtisadiyyatın bütün sektorlarında yeni imkanların yaranmasına şərait yaradır.

Açar sözlər: bərpa, inkişaf strategiyası, özəlləşdirmə, rəqabət, rifah

İşğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpası və yenidən qurulması ölkə iqtisadiyyatının şaxələndirilməsi prosesinə güclü təkan verir. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında həyata keçirilən genişmiqyaslı infrastruktur layihələri, nəqliyyat, energetika, kənd təsərrüfatı və

turizm sahələrində böyük potensialın ortaya çıxmasına şərait yaradır. Bu ərazilərdə "ağıllı kənd" və "ağıllı şəhər" konsepsiyaları əsasında müasir texnologiyalara əsaslanan yeni yaşayış məntəqələrinin qurulması Azərbaycanın innovativ inkişaf modelinə inteqrasiyasını sürətləndirir. Eyni zamanda, bu regionlarda həyata keçirilən layihələr qeyri-neft sektorunun gücləndirilməsi və milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafı baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Ərazi bütövlüyünün bərpası regional nəqliyyat dəhlizlərinin genişlənməsi və Azərbaycanın beynəlxalq ticarətdə rolunun artması üçün də geniş imkanlar yaradır. Xüsusən Zəngəzur dəhlizinin açılması perspektivi ölkənin logistika və tranzit potensialını artıraraq Azərbaycanı Avropa ilə Asiyanı birləşdirən əsas qovşaqlardan birinə çevirir. Bu, yalnız daxili iqtisadi artımı sürətləndirmir, eyni zamanda regionda siyasi və iqtisadi nüfuzun güclənməsinə xidmət edir. Nəticə etibarilə, Azərbaycan öz enerji və nəqliyyat layihələri vasitəsilə Cənubi Qafqazda aparıcı iqtisadi güc statusunu möhkəmləndirməkdədir. İşgaldan azad olunmuş ərazilərdə iqtisadi fəallığın bərpası investisiya mühitinin yaxşılaşdırılmasına da mühüm təsir göstərir. Dövlətin apardığı məqsədyönlü siyasət nəticəsində bu bölgələrdə sahibkarlığın inkişafı üçün əlverişli şərait yaradılır, yerli və xarici sərmayədarların marağı artırılır. Xüsusi iqtisadi zonaların və sənaye parklarının yaradılması, güzəştli kredit mexanizmlərinin tətbiqi və vergi stimulları, Azərbaycanın rəqabət qabiliyyətli iqtisadi modelinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Eyni zamanda, azad edilmiş ərazilərin iqtisadi dövriyyəyə cəlb edilməsi ümummilli iqtisadi göstəricilərin, xüsusən ÜDM-in artımına təsir edir və ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini daha da möhkəmləndirir. Əhalinin məcburi köçkünlükdən doğma torpaqlarına qayıdışı isə sosial-iqtisadi dinamizmin güclənməsinə səbəb olur. Yeni yaradılan sosial infrastruktur - məktəblər, xəstəxanalar, mədəniyyət müəssisələri əhali üçün yüksək həyat səviyyəsinin təmin olunmasına və insan kapitalının inkişafına təkan verir. Bu amil isə uzunmüddətli iqtisadi artımın dayanıqlı olmasına zəmin yaradır. Digər tərəfdən, Azərbaycanın əldə etdiyi hərbi-siyasi qələbə ölkənin beynəlxalq mövqelərini gücləndirərək yeni iqtisadi tərəfdaşlıqlar üçün şərait yaradır. Regional əməkdaşlıq təşəbbüslərində Azərbaycanın təşəbbüskar rol oynaması, investisiya axınının artması və ixrac coğrafiyasının genişlənməsi ilə nəticələnir. İqtisadi diplomatiyanın gücləndirilməsi, alternativ enerji mənbələri və yaşıl iqtisadiyyat sahələrində həyata keçirilən layihələr isə Azərbaycanın gələcək inkişaf trayektoriyasında dayanıqlılıq və innovasiya prinsiplərinin mərkəzi yer tutduğunu göstərir. Nəticə etibarilə, ərazi bütövlüyünün və suverenliyin tam bərpası Azərbaycanın iqtisadi inkişaf gündəliyini strateji baxımdan daha da aktual etmişdir. Bu tarixi nailiyyət həm milli təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsinə, həm də iqtisadiyyatın diversifikasiyası, rəqabət qabiliyyətinin artırılması və inklüziv inkişafın təmin olunmasına xidmət edir. Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda həyata keçirilən bərpa və inkişaf siyasəti, Azərbaycanın gələcək onilliklərdə regional liderlik mövqeyini qoruyub saxlamasına və yeni inkişaf mərhələsinə keçməsinə zəmin yaradır. (1, s.89)

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini bərpa etməsi ilə ölkənin qarşısında yeni bir inkişaf mərhələsi açıldı. Bu mərhələdə sosial-iqtisadi siyasətin müəyyənləşdirilməsi və məqsədyönlü islahatların həyata keçirilməsi milli dövlət quruculuğunun əsas prioritetlərindən biri oldu. Sovet dövründə mərkəzləşdirilmiş planlı iqtisadi sistem çərçivəsində fəaliyyət göstərən Azərbaycan müstəqilliklə birlikdə bazar iqtisadiyyatı modelinə keçid zərurəti ilə üz-üzə qaldı. Bu keçid prosesi mürəkkəb sosial-iqtisadi və siyasi problemlərlə müşayiət olundu. İlk dövrlərdə iqtisadi tənəzzül, inflyasiya, işsizlik və sosial rifahın zəifləməsi kimi çətinliklər müşahidə edildi. Lakin milli liderlik və strateji yanaşma nəticəsində Azərbaycan qısa müddət ərzində bu problemlərin öhdəsindən gəlmək və davamlı inkişafı təmin etmək üçün mühüm addımlar atdı. İqtisadi islahatların əsas məqsədi ölkənin iqtisadi müstəqilliyini təmin etmək, rəqabətqabiliyyətli bazar iqtisadiyyatı qurmaq və əhalinin sosial rifahını yüksəltmək idi. Bu məqsədlə ilk növbədə hüquqi və institusional baza formalaşdırıldı. Özəlləşdirmə proqramlarının həyata keçirilməsi, sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi üçün əlverişli mühitin yaradılması, torpaq islahatları və bank-maliyyə sisteminin yenidən qurulması bu dövrün əsas tədbirləri sırasında yer aldı. Dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi prosesi çoxpilləli şəkildə həyata keçirildi. Əvvəlcə kiçik müəssisələrin, daha sonra isə iri sənaye müəssisələrinin özəlləşdirilməsi təşkil olundu. Özəlləşdirmə əhalinin geniş təbəqələrinin iqtisadiyyatda iştirakını təmin etməklə yanaşı, sahibkarlıq fəaliyyətinin təşviq

olunmasına da şərait yaratdı. Torpaq islahatları çərçivəsində kənd təsərrüfatı sektorunda yeni münasibətlər formalaşdırıldı. Kollektiv və dövlət təsərrüfatlarının ləğv olunması, torpaq sahələrinin fərdi mülkiyyətə verilməsi kənd yerlərində istehsalın artmasına, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasına və kənd əhalisinin rifah səviyyəsinin yüksəlməsinə müsbət təsir göstərdi. Bununla yanaşı, dövlət tərəfindən yeni vergi siyasəti və gömrük siyasəti həyata keçirildi, iqtisadiyyatda qeyri-neft sektorunun inkişafı məqsədilə təşviq tədbirləri görülməyə başlandı. (2,s.56)

"Əsrin müqaviləsi" Azərbaycanın enerji sektorunda beynəlxalq əməkdaşlığa qapı açdı və iqtisadiyyatın sürətli inkişafının əsasını qoydu. Bu müqavilə təkcə neft-qaz sektoruna xarici sərmayələrin cəlb edilməsinə deyil, həm də ölkənin beynəlxalq mövqelərinin güclənməsinə, infrastrukturun modernləşdirilməsinə və yeni iş yerlərinin yaradılmasına mühüm təsir göstərdi. Sonrakı illərdə qəbul edilən dövlət proqramları – xüsusilə "Regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramları" – regionlararası inkişaf fərqlərinin azaldılmasına və ölkə üzrə iqtisadi balansın qorunmasına xidmət etdi. Sosial sahədə də mühüm islahatlar həyata keçirildi. Əhalinin sosial müdafiə sisteminin yenidən qurulması, təhsil və səhiyyə sahəsində infrastrukturun yaxşılaşdırılması, sosial yönümlü proqramların icrası sosial rifahın yüksəldilməsinə və yoxsulluğun azaldılmasına töhfə verdi. Sosial-iqtisadi siyasətin əsas xüsusiyyətlərindən biri inklüziv inkişafın təmin olunması, əhalinin bütün təbəqələrinin iqtisadi imkanlardan faydalanmasının təşviq olunması oldu. Bu siyasət çərçivəsində aztəminatlı ailələrə dəstək proqramları, əmək bazarının inkişafı üçün yeni təşəbbüslər və gənclərin məşğulluq imkanlarının artırılması istiqamətində tədbirlər həyata keçirildi. Azərbaycanın sosial-iqtisadi siyasətinin nəticəsi olaraq, ölkə XXI əsrin əvvəllərində yüksək iqtisadi artım tempi nümayiş etdirdi. Ümumi daxili məhsulun (ÜDM) həcmi bir neçə dəfə artdı, yoxsulluq səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə azaldı, milli valyuta sabitləşdirildi və maliyyə sistemi gücləndirildi. Bütün bu nailiyyətlər Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf modelinin əsasını təşkil etdi və ölkənin beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə fəal iştirakına şərait yaratdı. Nəticə etibarilə, müstəqil Azərbaycanda həyata keçirilən sosial-iqtisadi siyasət və genişmiqyaslı iqtisadi islahatlar ölkənin dayanıqlı inkişafına, milli iqtisadiyyatın modernləşdirilməsinə və əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə nail olunmasına xidmət etdi. Bu proses davamlı xarakter daşıyır və müasir dövrdə Azərbaycanın qarşısında duran yeni çağırışlara və imkanlara uyğun olaraq sosial-iqtisadi siyasət yeni mərhələyə qədəm qoyur. (3,s.124)

Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra qarşısına qoyduğu əsas vəzifələrdən biri demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlət quruculuğunu həyata keçirmək olmuşdur. Dövlət müstəqilliyinin elan olunması ilə Azərbaycan xalqı tarixi bir seçimi reallaşdıraraq öz taleyini azad iradəsi ilə müəyyən etmiş, əsrlər boyu arzuladığı suverenliyə qovuşmuşdur. Bu yeni mərhələdə əsas məqsəd insan hüquq və azadlıqlarının qorunduğu, qanunun aliliyinin təmin olunduğu və dini inanclardan azad idarəetmə prinsiplərinə əsaslanan bir dövlətin formalaşdırılması idi. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası bu istiqamətdə əsas hüquqi bazanı yaratmışdır. 1995-ci ildə qəbul edilmiş Konstitusiya demokratik idarəetmə prinsiplərinə sadiqliyi, hüquqi dövlət quruculuğunun əsaslarını və dünyəvi dövlət prinsipini açıq şəkildə təsbit etmişdir. Konstitusiyanın 1-ci maddəsinə görə, Azərbaycan Respublikası demokratik, hüquqi, dünyəvi və unitar dövlətdir. Bu müddəa ölkənin siyasi sisteminin təməl prinsiplərini müəyyənləşdirir və gələcək inkişaf istiqamətlərini formalaşdırır. Demokratiya anlayışı Azərbaycanda xalqın hakimiyyətin yeganə mənbəyi olması prinsipinə əsaslanır. Seçkilərin azad və rəqabətli şəraitdə keçirilməsi, siyasi plüralizmin təşviq olunması və ifadə azadlığının qorunması bu prinsiplərin praktik təzahürlərindəndir. Azərbaycan Respublikasında müntəzəm olaraq keçirilən prezident, parlament və bələdiyyə seçkiləri xalqın öz iradəsini azad şəkildə ifadə etməsinə imkan verir. Siyasi partiyalar və ictimai birliklər fəaliyyət göstərməkdədir və müxtəlif fikir və mövqelərin ifadə olunması üçün hüquqi zəmin yaradılmışdır. Hüquqi dövlət quruculuğu istiqamətində görülən tədbirlər arasında qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi, məhkəmə sisteminin müstəqilliyinin təmin olunması və insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində beynəlxalq standartlara uyğun islahatların həyata keçirilməsi xüsusi yer tutur. Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik

orqanı olan Milli Məclis qanunların qəbulu və hüquqi münasibətlərin tənzimlənməsi sahəsində mühüm funksiyalar yerinə yetirir. Hüquqi dövlət anlayışı həm də icra hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyətinin qanunlara əsaslanmasını və məhkəmələrin müstəqil qərar çıxarma hüququnu təmin edir. Dünyəvilik prinsipi Azərbaycanda dinin dövlət işlərindən ayrılması və dövlətin bütün dini inanclara neytral münasibət göstərməsi anlamına gəlir. Konstitusiyanın 18-ci maddəsinə əsasən, din dövlətdən ayrılır və bütün dini konfessiyalar qanun qarşısında bərabərdir. Bu prinsip həm dini azadlığın təmin olunmasına, həm də dövlətin heç bir dini ideologiyanı rəsmi şəkildə tanımasına xidmət edir. Azərbaycan cəmiyyətində müxtəlif dini etiqadların sülh və qarşılıqlı hörmət şəraitində fəaliyyət göstərməsi, ölkənin tolerantlıq ənənələrinin davam etdirilməsi dünyəvi dövlət modelinin uğurlu tətbiqinin göstəricisidir. Azərbaycan Respublikası demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlət quruculuğu sahəsində beynəlxalq təşkilatlarla da sıx əməkdaşlıq edir. Avropa Şurası, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, ATƏT kimi qurumlarla əlaqələr insan hüquqları, hüquqi islahatlar və demokratik institutların möhkəmləndirilməsi sahəsində həyata keçirilən proqramlar vasitəsilə inkişaf etdirilir. Azərbaycanın bir sıra beynəlxalq konvensiyalara qoşulması, xüsusilə insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində beynəlxalq öhdəliklər götürməsi bu sahədə islahatların davamlı xarakter daşdığını göstərir. Azərbaycan Respublikasında demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlət quruculuğu dövlət siyasətinin strateji istiqamətlərindən biri olmuş və bu sahədə mühüm nailiyyətlər əldə edilmişdir. Müasir dövrdə qarşıda duran əsas vəzifələr əldə olunmuş nəticələrin möhkəmləndirilməsi, idarəetmənin daha da şəffaf və hesabatlı qurulması, insan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının tam təmin olunmasıdır. Dövlət və cəmiyyətin birgə səyi ilə Azərbaycan öz demokratik inkişaf yolunda inamla irəliləməkdədir. (4,s.76)

Azərbaycanın müasir tarixində Heydər Əliyevin rolu yalnız siyasi liderliklə məhdudlaşmır; o, həm də milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasında və inkişafında müstəsna xidmətlər göstərmiş bir şəxsiyyət kimi yadda qalmışdır. Onun rəhbərliyi dövründə milli kimliyin əsas sütunları olan dil, din, adət-ənənələr, tarix və mədəniyyət sahələri xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılmış, dövlət siyasətində milli-mənəvi dəyərlərin inkişafı prioritet istiqamət kimi müəyyən edilmişdir. Heydər Əliyev hələ sovet dövründə Azərbaycanın milli özünüdərk prosesinin güclənməsinə təkan vermiş, milli kimliyin qorunub saxlanması üçün məqsədyönlü addımlar atmışdır. Onun təşəbbüsü ilə Azərbaycan dili dövlət dili kimi möhkəmləndirilmiş, Konstitusiyada bu status hüquqi cəhətdən təsbit edilmişdir. Bu addım təkcə dilin deyil, bütövlükdə milli ruhun yaşadılmasına və gələcək nəsillərə ötürülməsinə zəmin yaratmışdır. Eyni zamanda, Heydər Əliyev Azərbaycanın qədim tarixi və mədəni irsinin araşdırılması, qorunması və təbliği işinə geniş imkanlar açmışdır. Onun təşəbbüsü ilə çoxsaylı tarixi abidələr bərpa olunmuş, muzeylər və elmi tədqiqat mərkəzləri yaradılmış, milli folklorun və ədəbiyyatın inkişafı üçün münbit şərait formalaşdırılmışdır. Mədəni quruculuq sahəsində Heydər Əliyevin xidmətləri həm strukturlaşmış idarəetmə islahatlarında, həm də mənəvi mühitin zənginləşdirilməsində öz əksini tapmışdır. Onun dövründə mədəniyyət müəssisələrinin şəbəkəsi genişləndirilmiş, teatrlar, kitabxanalar, filarmoniyalar, sərgi salonları yaradılmış və ya yenidən qurulmuşdur. Azərbaycan mədəniyyətinin dünyaya təqdim olunması məqsədilə beynəlxalq tədbirlərdə iştirak gücləndirilmiş, Azərbaycanın zəngin mədəni irsi xarici ölkələrdə tanınmışdır. Heydər Əliyev inanırdı ki, müstəqil və güclü dövlətin qurulması üçün zəngin mədəniyyət və dərin milli şüur zəruridir. Bu baxış tərzini onun siyasətinin mərkəzində durmuşdur. Azərbaycan xalqının ənənəvi mənəvi dəyərləri olan qonaqpərvərlik, humanizm, vətənpərvərlik və dözümlülük ideyaları Heydər Əliyev tərəfindən dövlət siyasətinin ideoloji əsaslarına çevrilmişdir. Milli-mənəvi dəyərlərin qorunması və inkişafı sahəsində dövlət orqanlarının fəaliyyəti sistemləşdirilmiş, təhsil, kütləvi informasiya vasitələri və mədəniyyət sahələri bu istiqamətdə xüsusi rol oynamışdır. Heydər Əliyev hər zaman bildirirdi ki, milli dəyərlərini unudan xalq gələcəyini itirə bilər, buna görə də tarixə, mədəniyyətə və milli kimliyə bağlılıq daim gücləndirilməlidir. Ümummilli liderin fəaliyyətində dini dəyərlərin də xüsusi yeri olmuşdur. O, dinin cəmiyyətin mənəvi tərbiyəsində oynadığı rolu yüksək qiymətləndirmiş və Azərbaycanın müxtəlif dini konfessiyaları arasında tolerantlıq ənənəsinin qorunmasına xüsusi diqqət yetirmişdir. Məhz onun rəhbərliyi ilə Azərbaycanda dini azadlıqlar təmin olunmuş, dini icmaların fəaliyyətinə şərait yaradılmış, tarixi dini abidələr bərpa edilmişdir. Heydər Əliyevin

qurduğu mədəni siyasət modeli bu gün də müasir Azərbaycanın inkişaf strategiyasının əsas istiqamətlərindən biri kimi davam etdirilir. Onun irsində milli-mənəvi dəyərlərin qorunması və mədəni inkişaf arasında tarazlıq nümunəvi şəkildə əks olunmuşdur. Bu irs Azərbaycan xalqının milli kimliyini möhkəmləndirmiş, onu qloballaşan dünyada öz dəyərlərinə sadıq qalaraq müasirliyə doğru inamla addımlayan bir xalq kimi təqdim etmişdir. (5,s.133)

Azərbaycanın müasir dövlətçiliyinin formalaşmasında və güclənməsində Heydər Əliyevin rolu misilsizdir. Onun rəhbərliyi dövründə həyata keçirilən islahatlar və strateji addımlar, xüsusilə ordu quruculuğu sahəsində atılan məqsədyönlü tədbirlər müstəqil Azərbaycanın təhlükəsizliyinin, suverenliyinin təmin olunmasında əsas amillərdən biri olmuşdur. Heydər Əliyevin rəhbərliyə gəldiyi ilk illərdən başlayaraq milli təhlükəsizliyin və güclü ordunun vacibliyini xüsusi vurğulaması onun uzaqgörən siyasətinin bariz nümunəsidir. Heydər Əliyev milli kadrların hazırlanması məsələsinə ciddi diqqət yetirmiş, Azərbaycanın gənclərini Moskva və digər iri hərbi məktəblərə göndərərək gələcək müstəqil ordunun əsasını təşkil edəcək zabit heyətinin formalaşdırılması üçün baza yaratmışdı. O dövrdə Bakıda Cəmişid Naxçıvanski adına Hərbi Liseyin yaradılması təşəbbüsü də məhz Heydər Əliyevin uzaqgörən qərarlarından biri olmuşdur. Bu təhsil ocağı, Azərbaycanın gələcək hərbi elitasının yetişdirilməsi baxımından mühüm rol oynamışdır. 1990-cı illərin əvvəllərində Azərbaycan müstəqilliyini əldə etdikdən sonra ölkənin qarşısında duran ən çətin vəzifələrdən biri güclü milli ordu qurmaq idi. Ölkənin qarşılaşdığı erməni işğalı, siyasi və sosial çətinliklər fonunda ordu quruculuğu məsələsi həyatı əhəmiyyət daşıyırdı. 1993-cü ildə xalqın tələbi ilə yenidən siyasi hakimiyyətə qayıdan Heydər Əliyev, ordu quruculuğunu prioritet istiqamətlərdən biri elan etdi. Əvvəlcə orduda mövcud olan pərakəndəlik aradan qaldırıldı, vahid komanda idarəetmə sistemi yaradıldı, nizami ordu strukturuna keçid prosesi sürətləndirildi. Azərbaycanın hərbi sənayesinin inkişafı istiqamətində ilkin addımlar atıldı, silahlı qüvvələrin maddi-texniki bazası gücləndirildi, zabit heyətinin peşəkarlıq səviyyəsi yüksəldildi. Heydər Əliyevin ordu quruculuğu siyasəti yalnız daxili tədbirlərlə məhdudlaşmırdı. O, Azərbaycanın beynəlxalq hərbi əməkdaşlıq əlaqələrinin genişlənməsinə də xüsusi önəm verirdi. 1994-cü ildə Azərbaycan NATO-nun "Sülh Naminə Tərəfdaşlıq" proqramına qoşuldu. Bu addım, Azərbaycanın beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminə inteqrasiyası və müasir hərbi standartların ölkə ordusunda tətbiq olunması baxımından böyük əhəmiyyət kəsb etdi. Heydər Əliyev həmçinin, ölkənin müdafiə sənayesinin dirçəldilməsi istiqamətində də ciddi tədbirlər həyata keçirdi, ölkə daxilində hərbi texnika və sursat istehsalı üzrə ilk layihələrin əsasını qoydu.

Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi strateji xətt nəticəsində Azərbaycanın ordu potensialı əhəmiyyətli dərəcədə artdı, ordu xalqın və dövlətin etibarlı dayacağına çevrildi. Onun siyasəti nəticəsində Azərbaycan Silahlı Qüvvələri təkcə müdafiə qabiliyyətini artırmadı, həm də dövlətçiliyin qorunmasında mühüm rol oynayan bir institut kimi inkişaf etdi. Heydər Əliyevin qoyduğu bu möhkəm təməl sonrakı illərdə, xüsusən də 2020-ci ildə baş verən Vətən Müharibəsində öz bəhrəsini verdi. Həmin dövrdə Azərbaycan Ordusu yüksək döyüş qabiliyyəti və peşəkarlığı ilə ölkənin ərazi bütövlüyünün bərpasında mühüm rol oynadı ki, bu da öz növbəsində Heydər Əliyev tərəfindən illərlə aparılan məqsədyönlü ordu quruculuğu siyasətinin uğurlu nəticəsi idi. Heydər Əliyevin ordu quruculuğu sahəsində gördüyü işlər Azərbaycan dövlətçiliyinin əsas dayaqlarından birinin möhkəmləndirilməsi, ölkənin suverenliyinin və ərazi bütövlüyünün təmin olunması yolunda atılmış ən mühüm addımlardan biridir. Onun ordu quruculuğuna verdiyi xüsusi önəm və bu sahədə həyata keçirdiyi siyasət bu gün də Azərbaycan Respublikasının müdafiə strategiyasının təməlində dayanır və gələcək nəsillər üçün örnək təşkil edir. (6,s.72)

Nəticə. Müstəqil Azərbaycanın iqtisadi inkişafı, xüsusilə də ərazi bütövlüyünün və dövlət suverenliyinin tam bərpa edildiyi yeni mərhələdə, elmi və praktiki baxımdan mühüm yeniliklərlə xarakterizə olunur. Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatların elmi yeniliyi ilk növbədə ondan ibarətdir ki, ölkənin inkişaf dinamikası artıq yalnız siyasi müstəqillik kontekstində deyil, həm də bütün ərazilər üzərində real suveren idarəetmənin təmin olunması fonunda araşdırılır. Ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi, Azərbaycanın iqtisadi sisteminə yeni inteqrasiya imkanları qazandırmaqla yanaşı, regionların bərpası və yenidən qurulması istiqamətində spesifik iqtisadi modellərin tətbiqinə şərait yaratmışdır. Bu tədqiqatın elmi yeniliyi həmçinin, post-münaqişə

dövrünün iqtisadi strategiyasının formalaşdırılması, yeni iqtisadi zonaların yaradılması və onların milli iqtisadiyyata integrasiyasının nəzəri əsaslandırılması ilə də təzahür edir. Araşdırmanın praktiki əhəmiyyəti isə çoxşaxəlidir. İlk növbədə, işğaldan azad olunmuş ərazilərdə həyata keçirilən iqtisadi layihələrin analizi əsasında regionların iqtisadi potensialının qiymətləndirilməsi və gələcək inkişaf istiqamətlərinin müəyyən olunması üçün mühüm elmi baza formalaşdırılır. Bu yanaşma, yeni yaradılan sənaye parkları, kənd təsərrüfatı klasterləri və turizm infrastrukturunu kimi layihələrin effektiv idarə olunmasına dair tövsiyələrin hazırlanmasına imkan verir. Eyni zamanda, tədqiqat nəticələri dövlət proqramlarının daha düzgün planlaşdırılması, investisiya cəlbəediciliyinin artırılması və yerli əhalinin sosial-iqtisadi rifahının yüksəldilməsi üçün konkret mexanizmlərin işlənib hazırlanmasına praktiki töhfə verir. Ərazi bütövlüyünün təmin olunması fonunda inkişaf edən iqtisadiyyatın regional bərabərsizliklərin aradan qaldırılması, resurslardan daha optimal istifadə və daxili bazarın genişlənməsi istiqamətində yaratdığı imkanlar da bu araşdırmanın tətbiqi əhəmiyyətini artırır. Bununla yanaşı, tədqiqat müstəqil Azərbaycanın yeni reallıqlar şəraitində milli iqtisadi təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsi və strateji inkişaf prioritetlərinin yenidən müəyyənləşdirilməsi üçün də elmi əsaslar təqdim edir. Beləliklə, müstəqillik dövrünün yeni mərhələsində Azərbaycanın iqtisadi inkişafı, ərazi bütövlüyü və suverenlik kontekstində ilk dəfə olaraq kompleks, sistemli və strateji yanaşma əsasında təhlil olunmuş, həm elmi bilik sahəsinə, həm də iqtisadi siyasət praktikasına dəyərli töhfələr vermişdir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, İ. "Azərbaycanın iqtisadi inkişaf mərhələləri." Bakı, 2017.
2. Əliyev, İ. "Qarabağ zəfəri və iqtisadi dirçəliş strategiyası." Bakı: Elm və Təhsil, 2022.
3. Əliyeva, S. "Post-münaqişə dövründə Azərbaycanın iqtisadi artımı." Bakı, 2021.
4. Həsənov, R. "İqtisadi təhlükəsizlik və ərazi bütövlüyü məsələləri." Bakı: Şərq-Qərb, 2020.
5. Hüseynov, A. "Azərbaycanın iqtisadi siyasətində yeni reallıqlar." Bakı, 2023.
6. Məmmədov, V. "İşğaldan azad olunmuş ərazilərin iqtisadi potensialı." Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, 2021.

Economic development of independent Azerbaijan in the context of restoration of territorial integrity and sovereignty

Cahan Guliyeva Niftali gizi

**Azerbaijan University of Architecture and Construction,
cahan.guliyeva0901@mail.ru ORCID ID: 0000-0002-3568-1788**

Abstract. The full restoration of the territorial integrity and sovereignty of the Republic of Azerbaijan marked the beginning of a new stage in the country's political history and national development strategy. As a result of the Patriotic War of 2020 and the anti-terrorism measures of 2023, Azerbaijan regained full control over all occupied territories, creating a new reality based on the principles of international law. This reality elevates not only the country's political and military power but also its economic development potential to a new level. Ensuring territorial integrity, strengthening regional stability, and fully exercising sovereignty create the conditions for new opportunities in all sectors of the economy.

Keywords: restoration, development strategy, privatization, competition, prosperity

Xülasə

Qloballaşma prosesi ölkələr arasında maneələrin aradan qaldırılması, iqtisadi və siyasi münasibətlərin qurulması ilə integrasiya nəticəsində ölkələrin bir-birinə yaxınlaşması deməkdir. Qloballaşan dünyada hər bir dövlətin inkişafı, ilk növbədə, onun daxili siyasətindən, demokratik normalara, insan hüquq və azadlıqlarına necə riayət etməsindən asılıdır. Bütün bunları nəzərə alaraq, Azərbaycan Respublikası dünyanın tamhüquqlu üzvü kimi qloballaşma prosesinin mərkəzindədir və Azərbaycan dünyada yüksək inkişaf dinamikasına malik ölkələrdən biri statusunu qazanıb.

Açar sözlər: qloballaşma, sosial-iqtisadi inkişaf, iqtisadiyyat, hüquqi ölkə, beynəlxalq münasibətlər

XIX əsrin axırlarından başlayan qloballaşma prosesi, ölkələr arasındakı maneələrin ortadan qalxması nəticəsində ölkələrin bir-birlərinə yaxınlaşması, iqtisadi və siyasi əlaqələrin qurulması ilə bütünləşməsi deməkdir. Bu maneələrin növlərindən, quruluşundan aslı olaraq qloballaşma da müxtəlif - iqtisadi, siyasi, sosial və s. istiqamətlərdə ola bilər. XXI əsr isə tarixə sivilizasiyanı keyfiyyətcə yeni bir mərhələyə yüksəldən qloballaşan bir əsr kimi daxil olmuşdur. Qlobal proseslər inkişaf səviyyələrində mövcud olan fərqlərə baxmayaraq, dünya ölkələrinin və xalqlarının bir – birindən asılılığını getdikcə sürətlə artırır. Bu proseslər ölkələrin, bütövlükdə sivilizasiyanın taleyini həlledici dərəcədə dəyişməyə başlamışdır. “Azərbaycan: qloballaşma dövrünün tələbləri” fundamental əsərdə qeyd edildiyi kimi:

“Yeni yüzilliyin qısa başlanğıc dövründə dünyada elə heyramiz dəyişikliklər baş vermişdir ki, onların geniş miqyası təkcə iqtisadi və siyasi sahələri deyil, insanın təhsil və təfəkkür sistemlərinin fundamental əsaslarını əhatə etmişdir. Artıq çoxları dərk etmişdir ki, yeni dövr beynəlsivilizasiya inkişaf erası başlamışdır.” [4. s.11]

Qloballaşmanın mahiyyəti birləşmə, integrasiyadır. Çapraz sərhəd integrasiyası bir neçə ölçüyə malik ola bilər – mədəni, sosial, siyasi və iqtisadi. Əslində bəzi insanlar iqtisadi integrasiyadan daha çox mədəni və sosial integrasiyadan qorxurlar. Lakin, qloballaşma terminləri burada malların və xidmətlərin ticarətinin üç kanalından, kapital hərəkətindən və maliyyə axınından baş verə biləcək məhdud iqtisadi integrasiya mənasında istifadə olunur. Bununla yanaşı, insanların hərəkəti vasitəsilə kanal da var.

Əslində qloballaşma çox qədim dövrlərdən nəqliyyatın və rabitənin inkişafı nəticəsində bir-birindən təcrid edilmiş xalqların ünsiyyətə girməsindən başlamışdı. Bu əlaqələr həmin xalqların heç də həmişə iradəsinə və mənfəətlərinə uyğun olmamışdır. Min illərlə müxtəlif ideyalar, incəsənət növləri və mədəniyyətlər müxtəlif xalqlar arasında dünyanın bir yerindən o birinə yayılmışdır.

XXI əsrin əvvəllərindən etibarən dünya iqtisadiyyatında müşahidə edilən inkişaf, heç şübhəsiz, iqtisadi qloballaşma prosesinin fonunda daha da effektiv xarakter kəsb edir. Ümumiyyətlə, qloballaşma prosesinə müxtəlif dövrlərdə müxtəlif mütəxəssislər tərəfindən fərqli formalarda mahiyyət etibarilə isə demək olar ki, eyni məzmunla malik fikirlər söylənilmişdir. Həmin fikirləri ümumiləşdirərək qeyd etmək olar ki, “qloballaşma dünya inkişafının qeyri-müəyyən, mənzərəsi və nəticələri bəlli olmayan keçid mərhələsi kimi qiymətləndirilməkdədir.” (1, s. 14- 15)

Qloballaşmanın kökünü öyrənmədən onun mahiyyətini başa düşmək çox çətindir. Güman etmək olar ki, qloballaşma yeni xəbər deyil, köhnə prosesdir və heç də qərb də yaranmamışdır. Qloballaşmanın əzəli, postmüstəmləkə və modern fazaları olmuşdur. Əzəli qloballaşma sənayedən sonrakı dövrü əhatə edir. O, dövrdə qloballaşma şəbəkəsini krallar və cəngavərlər həyata keçirirdilər. Onlar digər ərazilərdə var-dövlət və şan – şöhrət axtarırdılar. Həmçinin qloballaşma ilə o dövrdə dini dərişlər, missionerlər, tacirlər və məcarə axtaranlar da aparırdılar. Bu dövr təxminən XVI – XVIII əsirləri əhatə etmişdir və Avropanı, Asiyanı və Afrikanı ağışuna almışdır. Bu dövr köhnə dövlətlərin dağılması, yenilərin yaranmasını, maliyyə, xidmət və maddi istehsalın ildırım sürəti ilə inkişafı ilə xarakterizə olunmuşdur. Modern qloballaşma isə suveren milli dövlətlərin (XVIII əsrdən sonrakı dövrü) yaranması, sənayeləşmə və müstəmləkəçiliyin geniş füsət alması ilə müşayiət olunur.

Qloballaşma prosesində dərin iqtisadi, siyasi və mədəni – mənəvi proseslərdə özünü göstərən inkişaf təmayülləri əsasən iqtisadi qloballaşmada daha böyük sürətlə irəli gedir və digər proseslərdə öz arxasıya aparır. Qeyd edə bilirik ki, iqtisadi qloballaşma mövcud iqtisadiyyatın yeni, inkişaf edən və yüksək mərhələsidir.

Hiperqloballaşma konsepsiyasının tərəfdarı olan alimlər hesab edirlər ki, qloballaşma şübhəsiz hamı üçün mənfəətlidir, belə ki, ölkələr arasında sərhədlər aradan qalxır və buna görə də ölkələr bu prosesə daha yaxından qoşulmaq üçün öz iqtisadiyyatlarını liberallaşdırmalıdırlar. Digərləri inkişaf etmiş və uzun müddət qloballaşmanın aktyoru deyil, obyekt olmuş inkişaf etməkdə olan ölkələr prizmasından məsələyə baxaraq, qloballaşmanın və transmilli şirkətlərin rolunu mənfəəti qiymətləndirərək bu prosesə tənqidi yanaşırlar.

Qloballaşma dövründə ideologiyalar və ya cəmiyyətlərin inkişaf səviyyələrini qiymətləndirmə konsepsiyası dəyişməkdədir. Hazırda rəqabətə davamlılıq sadəcə yüksək iqtisadi artıma nail olmaq və onu saxlamaqla məhdudlaşmır. Rəqabətə davamlılığın əsas göstəricisi əhalinin həyat səviyyəsinin keyfiyyəti və İnsan İnkişafının səviyyəsidir.

Məsələ budur ki, müasir iqtisadiyyatlarda yalnız maddi əmtəələr və xidmətlər deyil, həm də intellektual potensial və innovativ inkişaf da mühüm rol oynamaqdadır. Rəqabətə davamlı olmaq üçün xalqların müasir və effektiv təhsil sistemində və əmək ehtiyatlarının intellektual səviyyəsinin artırılmasına getdikcə daha çox ehtiyac yaranır. Dövlətlər bir-biri ilə yalnız istehsal etdikləri məhsullarla və xidmətlərlə deyil, habelə ictimai dəyərləri, vətəndaşlarının yaşayış səviyyəsi və keyfiyyəti, sosial sığorta sistemləri, təhsil və səhiyyələri ilə də bəhsə girirlər. Əslində hər bir dövlətin həqiqi sərvəti onun insanlarıdır. Buna görə də hər bir normal dövlətin inkişafının başlıca vəzifəsi öz vətəndaşlarının uzun, sağlam və yaradıcı həyat yaşaması üçün şəraitin yaradılmasından ibarətdir. Bu sadə, lakin çox mühüm həqiqət bir çox hallarda maddi və maliyyə sərvətləri nəzərdən keçirilərkən unudulur.

Müasir dünya hüququ, iqtisadiyyatı, siyasətində müşahidə edilən inkişaf istiqamətləri birmənalı şəkildə konkret milli məqsəd və amalların inkişaf strategiyalarında əsas istinad amilləri kimi qiymətləndirilməkdədir. Qloballaşan dünyada hər bir dövlətin inkişafı, beynəlxalq münasibətlər sistemində qatılması, maraq və mənafeələrini beynəlxalq aləmdə öz imkanları hesabına təmin etməsi ilk növbədə, onun daxili siyasətindən, demokratik normalara, insan hüquq və azadlıqlarına necə əməl etməsindən asılıdır. Bütün bu meyarlara nəzərə alaraq vurğulamaq olar ki, Azərbaycan Respublikası dünya iqtisadiyyatının tam hüquqlu üzvü kimi qloballaşma prosesinin tam mərkəzindədir. Qloballaşma və integrasiya prosesində Azərbaycanın yeritdiyi iqtisadi siyasi mövqeyi keçid dövrünü yenidən uğurla başa vuran müstəqil dövlətin qabaqcıl dünya ölkələri sırasına çıxmasına xidmət etmişdir. Bu məqsədlə həyata keçirilən bütün tədbirlər, yaxın gələcək üçün nəzərdə tutulmuş, planlaşdırılmış qabaqcıl fəaliyyət proqramları Azərbaycanın bu prosesi nə dərəcədə müvəffəqiyyətlə nümayiş etdirdiyinin əyani sübutudur. Malik olduğumuz iqtisadi və siyasi imkanlar beynəlxalq münasibətlər sistemində ölkəmizin mövqelərini getdikcə gücləndirməkdədir. Bu, bir tərəfdən kim güclüdirsə, əksəriyyətin məhz onun yanında olmağı

üstün tutması ilə bağlı tarixi reallıqlardan irəli gəlsə, digər tərəfdən də Azərbaycanın yaratdığı üstünlüklər, fərqli və özünəməxsus ideal faydalarla bağlıdır.

Bu baxımdan hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu yolu ilə inamla irəliləyən, böyük uğurlara imza atan müstəqil Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatı son onilliklərdə qloballaşan dünyada özünə möhkəm yer tapmışdır. Bu inkişaf yolu ilk növbədə başlanğıcını əlbəttə ki, Ümummilli lider Heydər Əliyevin 1993-cü ilin iyununda xalqın təkid və tələbi ilə hakimiyyətə qayıtdıqdan sonrakı illərdən götürmüşdür. Ulu Öndər Heydər Əlirıza oğlu Əliyev ölkədə qanunun aliliyinin təmin olunmasını, vətəndaş hüquq və azadlıqlarının yüksək səviyyədə qorunmasını özünün başlıca fəaliyyət prinsiplərindən biri elan etmiş və bu ali məqsədlərin gerçəkləşdirilməsinə yönəlmiş çoxşaxəli islahatların həyata keçirilməsini daim nəzarətdə saxlamışdır. Bir ictimai-iqtisadi formadan digərinə keçidlə bağlı Azərbaycanda yeni iqtisadi və siyasi-hüquqi münasibətlər sisteminin formalaşması hüquqi, dünyəvi dövlət quruculuğunu, vətəndaşların layiqli həyat səviyyəsini təmin edən yeni milli Konstitusiyanın qəbulunu da ciddi zərurətə çevirmişdir. Bunu düzgün və yerində dəyərləndirən Ümummilli lider Heydər Əliyev dövlətin təməlinin möhkəm hüquqi əsaslar üzərində qurulması üçün, başlıca və əsas amil olan, müstəqil Azərbaycan Konstitusiyasının hazırlanaraq qəbul edilməsini vacib saymış, beləliklə 1995-ci il noyabrın 12-də Milli Məclisə seçkilərlə yanaşı, referendum keçirilmiş, Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyası qəbul edilmişdir. Konstitusiyanın hazırlanması və qəbulu zamanı hər bir vətəndaşın, bütövlükdə, xalqın hüquq və azadlıqlarının hərtərəfli təminatı ideyası əsas tutularaq qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi prosesində də prioritet istiqamət təşkil etmişdir. Milli Konstitusiyamız Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini təmin edən sənəd olmaqla, hüquqi, demokratik dövlətin qurulmasının, vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasının əsas təsisatını yaratmışdır. Demək olar ki, ümumilikdə, Konstitusiyada əksini tapmış maddələrin üçdə biri sırf insan hüquq və azadlıqları ilə bağlıdır. İnsan hüquqlarına belə həssas və fərdi münasibət inkişaf etmiş bir sıra dövlətlərin konstitusiyalarında bu dərəcədə aydın, dəqiq və genişliyi ilə əksini tapmamışdır.

Ümummilli lider Heydər Əliyev müxtəlif beynəlxalq və önəmli arenalarda çıxışları əsnasında Azərbaycan Respublikasının inkişaf yolunu daima nəzərə çarpdırmışdır: “Görülən bütün işlər, bir daha demək istəyirəm ki, bir məqsədə yönəldilibdir – Azərbaycan bölgədə və dünyada öz mövqeylərini möhkəmləndirsin, Azərbaycanda gedən siyasi və iqtisadi islahatlar daha da sürətlə getsin, Azərbaycanda bütün kriteriyalar istər siyasi həyatda, istərsə də iqtisadi, sosial həyatda bütün kriteriyalar dünyanın aparıcı ölkələrinin kriterialarına yaxınlaşsın. Bunu etmək üçün bizim həm niyyətimiz var, həm də proqramlarımız var. Beynəlxalq təşkilatlarla müxtəlif proqramlar var və biz bunları uğurla icra edirik”. [2. s.838]

Ulu Öndərin sosial-iqtisadi problemlər məngənəsindən xilas edərək inkişaf yoluna çıxardığı, iqtisadi və siyasi cəhətdən güclü, demokratik, hüquqi dövlət quruculuğu istiqamətində əzmlə irəliləməsinə nail olduğu Azərbaycanın taleyini 2003-cü ilin oktyabrında xalqın Heydər Əliyev yolunun davamçısı cənab İlham Əliyevin güclü əllərinə etibar etməsi Azərbaycan Respublikası üçün dönüm nöqtəsi olduğu danılmaz faktdır. Xüsusən də, son illərdə Azərbaycanda iqtisadi, siyasi və hüquqi islahatların dərinləşməsi, demokratikləşmə prosesinin sürətlənməsi və digər müsbət yeniliklər milli Konstitusiyada yenidən bir sıra əlavə və dəyişikliklərin edilməsinə tələbat yaratmışdı. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi altında həyata keçirilən siyasət bütün çəhətləri ilə məhz insana, vətəndaşa yüksək dəyər üzərində qurulmuşdur. Bunu əsas tutaraq, Konstitusiyaya vətəndaş hüquqlarının təminatının daha da gücləndirilməsi məqsədi ilə əlavə və dəyişikliklərin edilməsi zərurəti yenidən aktuallaşdı. Yeni dövrün tələblərindən irəli gələn Konstitusiya islahatı demək olar ki, ictimai-siyasi həyatın bütün sferalarında tamamilə xalqın rolunun artırılmasına xidmət etmişdir. 18 mart 2009-cu il referendumunun nəticəsi olaraq Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına edilən əlavə və dəyişikliklər mahiyyətə dövlətin hüquqi əsaslarının möhkəmləndirilməsinə əsaslanmışdır. Konstitusiyada əksini tapmış əlavə və dəyişikliklərə vətəndaşların həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının hüquqi təminatı məsələlərinin dəqiqləşdirilməsinə və ətraf mühitin qorunmasından

tutmuş, şəxsi həyatın qorunmasına, dini etiqadların və əqidələrin sərbəst ifadə edilməsinə, insanların fərdi və qrup şəklində hüquqlarının təminatına, məhkəmə hakimiyyəti üzərində ictimai nəzarətin gücləndirilməsinədək geniş, əhatəli və əhəmiyyətli məsələlər daxildir. [8, s.215]

Azərbaycanın Əsrin Müqaviləsi və daha sonra bir neçə başqa neft və qaz müqavilələri dünyanın iri enerji şirkətlərini onlar üçün yeni olan coğrafi və siyasi məkana gətirdi. Ölkəmizin iqtisadiyyatı getdikcə daha çox qloballaşan dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya etməyə başladı. Hər şeydən əvvəl artıq ölkə iqtisadiyyatında dünya bazarında neft və qazın qiymətləri mühüm faktora çevrildi. Belə ki, əgər 1998-ci il dünya iqtisadi böhranı demək olar ki, Azərbaycandan yan keçsə də, artıq 2008-ci ildə başlanan iqtisadi böhran öz təsirini daha çox hiss etdirdi. Baxmayaraq ki, hökumət çox uğurla bu təsirin Azərbaycanda böyük təsirinin qarşısını ala bildi.

Müstəqilliyimizi əldə etməyimizdən illər keçməsinə baxmayaraq ölkəmizin qarşısında hələ də bir sıra həll ediləcək əhalinin sosial iqtisadi rifahını layiqli təmin edə biləcək fundamental vəzifələr durur. Bu hər şeydən əvvəl yuxarıda qeyd edildiyi kimi tükənən enerji resurslarını nəzərə almaqla onlardan asılı olmayan, dayanıqlı, çoxşəhəli və rəqabətə davamlı iqtisadiyyatın qurulmasıdır. Məsələ burasındadır ki, qloballaşmanın təsiri heç də həmişə inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatları üçün yaxşı olmur. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin istehsalçıları əllərində böyük elmi-texniki tərəqqinin son nailiyyətlərini cəmləşdirən və böyük tarixi təcrübəyə malik istehsalçıları olan transmilli şirkətlərlə rəqabətə davam gətirə bilmirlər. Onların bir çox hallarda mənsub olduqları hökumətlərin himayəsinə ehtiyacları olur.

Müstəqillik qazanandan sonra Azərbaycan Respublikası sürətlə beynəlxalq bazara inteqrasiya olunmağa başladı. Bu vəziyyət ölkənin çoxlu sayda regional təşkilatlarda təmsil olunması və global proseslərə cəlbə edilməsi ilə müşayiət olunur.

Xalqın Heydər Əliyev irsinin, onun ali düşüncələrini davamçısı olan siyasi xadim İlham Əliyevi dövlət başçısı kimi seçimi əlbəttə ki, ölkəmizin daha böyük uğurlarına yol açdı. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev ölkəmizi tarixinin ən qüdrətli ölkəsinə çevirdi və hal hazırda ən güclü inkişaf mərhələsinə yetirdi. O, Azərbaycanın sosial-iqtisadi, siyasi və s. baxımdan sürətli inkişafı üçün misilsiz nailiyyətlərə imza atdı. Bütün mövcud resursları ən optimal qaydada ölkənin tərəqqisinə və inkişafına yönəltdi. Həyata keçirilən məqsədyönlü dövlət proqramları ilə bir sıra problemlərin qısa müddətdə həllinə nail olundu.

Prezident İlham Əliyev Ulu Öndərin müəyyən etdiyi dövlətçilik kursuna uyğun olaraq Azərbaycanın sözün əsl mənasında müstəqilliyini təmin etdi, müstəqil Azərbaycan sosial-iqtisadi və siyasi cəhətdən kiminsə asılılığında deyildə, əksinə, Azərbaycan ən önəmli, rəyi, mövqeyi və statusu ilə hamının hesablaşmağa məcbur qaldığı nüfuzlu bir ölkəyə çevrildi. Azərbaycan regionun lider dövləti kimi bölgədəki yeni reallıqların əsas müəllifi, iqtisadi-siyasi proseslərin başlıca iştirakçısıdır. Bu mənzərədə Azərbaycan global inkişaf proseslərinin mərkəzindədir. Hazırkı dövrümüzdə azad və öz mövqeyi olan ölkə Azərbaycanın təşəbbüsü və yaxından iştirakı ilə həyata keçirilən global enerji-kommunikasiya layihələri regionun geopolitik mənzərəsini yenidən müəyyənləşdirir. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, dövlət başçımızın regionlarımızın sosial-iqtisadi inkişafına dair dövlət proqramları regionların davamlı inkişafı, sosial infrastrukturun yenidən qurulması, milli iqtisadiyyatın neft amilindən asılılığının qeyri-neft sektorunun tərəqqisi hesabına aradan qaldırılması üçün geniş imkanlar açmışdır. Yeni iş yerlərinin açılması, müasir standartlara cavab verən müəssisələrin işə salınması nəticəsində ölkə daxilində istehsal olunan malların sayını artırmış, ixracdan asılılığı azaltmışdır. Qlobal maliyyə-iqtisadi böhranı nəticəsində dünyanın aparıcı ölkələrində baş vermiş kəskin inflyasiyalara baxmayaraq, Azərbaycanda makroiqtisadi sabitlik, iqtisadi artım, yoxsulluq səviyyəsinin azalması və əhalinin maddi rifah halının yüksəlməsi müşahidə olunmuş və hal hazırda da davam etməkdədir.

Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev apardığı doğru və dolğun siyasət, yerində strateji baxışı sayəsində, hal hazırda bütün dünyada cərəyan edən mürəkkəb və ziddiyyətli proseslər, ikili standartlar fonunda təkcə qonşu ölkələrlə deyil, Yaxın Şərq və Qərb ölkələri ilə iqtisadi, siyasi və

mədəni əlaqələrin möhkəmlənməsinə nail olmuş və bu əlaqələrin müvəffəqiyyətlə davam etdirilməsinə zəmin yaratmışdır. Müstəqilliyini qısa müddətdə əldə edən, sürətlə tərəqqi yolunu izləyən ölkəmiz fərqli mədəniyyətlərin, Şərq və Qərb sivilizasiyalarının təmas mərkəzidir. Dünya iqtisadiyyatı üçün yeni həyat mənbəyi rolunu oynayan bir çox şəbəkələr, enerji-kommunikasiya xətləri məhz Azərbaycanda kəşiflər və burada üst-üstə düşərək, dünyada dayanıqlı inkişafa, tərəqqiyə və sülhə, rifahla can atan hər kəs üçün fayda yaradır. Azərbaycan bu gün Avropanın da enerji təhlükəsizliyinin əsas təminatçılarından biridir. Belə peşəkar və sarsılmaz bir səviyyəyə Azərbaycan, ilk növbədə, iqtisadi inkişafı sayəsində nail ola bilmişdir. Çünki iqtisadi imkanlar, təbii və maliyyə resursları bütün inkişaf proseslərinin təməl qaynağıdır.

Azərbaycanın getdikcə yüksələn iqtisadi və siyasi imkanları, qazanılan sosial-iqtisadi nailiyyətlər ölkəmizin bu günü və gələcəyi üçün bir sıra strateji qərarların icrasına həyat vermişdir və onların hal hazırda reallaşdırılmasına imkan yaradır. Bunun bariz nümunəsi kimi Azərbaycanın parlaq qələbəsi olan 44 günlük Vətən müharibəsini göstərmək kifayətdir. Ölkəmizin 44 günlük Vətən müharibəsindəki parlaq qələbəsində, təxminən 30 ildən sonra ən böyük yaramız olan Qarabağın, torpaqlarımızın düşmən tapdağından təmizlənməsində də iqtisadi amillər çox mühüm rol oynadı. Azərbaycanın ötən onilliklərdə əsas imkanlarını sosial-iqtisadi və dolğun strateji siyasətini inkişafa yönəlmiş olması, həyata keçirilən inkişaf proqramları, xarici siyasəti, diplomatik görüşləri sayəsində işğalçı Ermənistan üzərində böyük üstünlüklər qazandı.

Belə ki, Azərbaycan Prezidentinin məqsədyönlü siyasəti və sərəfəsi nəticəsində qazanılan nailiyyətlər ölkəmizə güclü bir ordu qurmaq imkanı yaratdı və Vətən müharibəsində tarix yazdı. Tətbiq etdiyi innovativ silahlar, döyüş metodları ilə XXI əsrin müharibəsini apardı, bu təcrübə indi dünyanın bir çox aparıcı hərbi məktəblərində öyrənilməkdədir və illərlə nümünə olaraq göstəriləcəkdir. Dövrümüzdə əmin olaraq deyə bilərik ki, Azərbaycan dünyanın ən yüksək inkişaf dinamikasına malik ölkələrindən biri statusunu qazanmışdır.

Beləliklə, qloballaşan dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya edən Azərbaycanın qarşısında çox mühüm həllediləsi vəzifələr durur. Bu vəzifələrin əsas qayəsi isə ölkə vətəndaşlarının davamlı sosial iqtisadi inkişafını və təhlükəsizliyini təmin edəcək rəqabətə davamlı qabaqcıl iqtisadiyyat qurmaqdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında sosial iqtisadi inkişafı sürətləndirmə tədbirləri. Azərbaycan Respublikası prezidentinin fərmanı, Azərbaycan qəzeti. 2003.
2. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr. I kitab. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 2008.
3. Heydər Əliyev yolu. Azərbaycan inkişafın yeni mərhələsində. Bakı. Azərbaycan nəşriyyatı 2010.
4. Mehdiyev Ramiz. Azərbaycan: Qloballaşma dövrünün tələbləri. Bakı. XXI – Yeni nəşrlər evi. 2005.
5. Natiq sabiroğlu. Yeni dünyada yeniləşən Azərbaycan iqtisadiyyatı. Bakı. 2006.
6. Ulu öndər Heydər Əliyevin xarici siyasət kursu və Azərbaycanın diplomatik uğurları // https://azertag.az/xeber/Ulu_ondar_Heyder_Aliyevin_xarici_siyaset_kursu_ve_Azerbaycanin_diplomatik_ugurlari-1223469 12.12.2018.
7. www.prezident.az. - Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi saytı (AR NK-nin 2011-ci ilin sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına həsr olunmuş iclası)
8. <http://lib.aliyevheritage.org/az/2541517.html> - “Yeni Əsr və üçüncü minillik münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciəti”. “Heydər Əliyev İrsi” Beynəlxalq Elektronic kitabxana. Bakı şəhəri 29 dekabr 2000.
9. https://azertag.az/xeber/Prezident_Ilham_Aliyevin_iqtisadi_inkişaf_strategiyasının_esas_istiqamətləri-1153387 - Ramiz Mehdiyev. Prezident İlham Əliyevin iqtisadi inkişaf strategiyasının əsas istiqamətləri

Abstract

The process of globalisation, means that the countries are getting closer to each other as a result of the elimination of barriers between countries, integration with the establishment of economic and political relations. The development of each state in the globalized world depends, first of all on its internal politics, on how it complies with democratic norms, human rights and freedoms. Considering all these, the Republic of Azerbaijan is at the very center of the globalization process as full-fledged member of the world, Azerbaijan has gained the status of one of the countries with high development dynamics in the world.

Key words: globalization, socio-economic development, economy, legal country, international relations

Rəqabət qabiliyyətli sosial-iqtisadi inkişafda suverenlik: nailiyyətlər və perspektivlər

Güllü İbrahim qızı Quluzadə

Bakı Avrasiya Universiteti, Azərbaycan

ORCID 0009-0002-4730-3845

guluzada97@gmail.com

Xülasə

Müasir qloballaşma şəraitində hər bir dövlətin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri iqtisadi suverenliyin qorunması və rəqabət qabiliyyətli sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsidir. Dünyanın geosiyasi və geoiqtisadi mənzərəsində baş verən sürətli dəyişikliklər, iqtisadi sanksiyalar və ticarət müharibələri kontekstində iqtisadi suverenliyin qorunması məsələsi xüsusi aktualıq kəsb edir. Qeyd olunanları nəzərə alaraq, rəqabət qabiliyyətli sosial-iqtisadi inkişafda suverenliyin rolunu araşdırmaq, bu sahədə əldə edilən nailiyyətləri təhlil etmək və gələcək perspektivləri müəyyənləşdirmək çox vacibdir. Bu baxımdan təqdim edilən elmi məqalədə iqtisadi suverenliyin nəzəri əsasları, rəqabət qabiliyyəti və suverenlik arasındakı qarşılıqlı əlaqə, Azərbaycanın müvafiq sahədə əldə etdiyi nailiyyətlər və gələcək perspektivlər araşdırılır.

Açar sözlər: inkişaf, suverenlik, qloballaşma, rəqabət, resurs

İqtisadi suverenlik dövlətin öz iqtisadi resurslarını müstəqil şəkildə idarə etmək, iqtisadi siyasəti müəyyənləşdirmək və beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə öz milli maraqlarını qorumaq qabiliyyəti kimi müəyyən edilir. Bu anlayış dövlət suverenliyi konsepsiyasının tərkib hissəsi olmaqla yanaşı, müstəqil iqtisadi fəaliyyət, milli resurslar üzərində nəzarət və iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi kimi elementləri özündə birləşdirir. Müasir dövrün iqtisadi reallıqları şəraitində iqtisadi suverenlik anlayışının məzmunu əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir. Qloballaşma proseslərinin dərinləşməsi, beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya və transmilli korporasiyaların rolunun artması dövlətlərin iqtisadi suverenliyinin yeni kontekstdə dəyərləndirilməsini zəruri edir. D. Rodrik özünün məşhur "qloballaşma paradoksu" konsepsiyasında qeyd edir ki, dərin iqtisadi inteqrasiya, milli dövlət və demokratiya arasında mövcud olan ziddiyyət dövlətləri çətin seçim qarşısında qoyur (6, s.43).

J. Stiglitz isə öz əsərində vurğulayır ki, vurğulayır ki, müasir dövrdə iqtisadi suverenlik anlayışı təkcə dövlətin öz iqtisadi qərarlarını müstəqil qəbul etməsi ilə məhdudlaşmır, həmçinin

qloballaşma proseslərində fəal iştirak edərək milli maraqları təmin etmək qabiliyyətini də əhatə edir. Bu baxımdan, iqtisadi suverenlik anlayışı daha dinamik və çoxşaxəli xarakter alır (7,s. 64).

Rəqabət qabiliyyətli iqtisadiyyat və iqtisadi suverenlik arasında mürəkkəb və qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Bir tərəfdən, iqtisadi suverenlik dövlətin öz iqtisadi strategiyasını müəyyən etmək və həyata keçirmək azadlığını təmin edir ki, bu da rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün zəruri şərtidir. Digər tərəfdən, rəqabət qabiliyyətli iqtisadiyyatın qurulması iqtisadi suverenliyin möhkəmləndirilməsinə xidmət edir.

Rəqabət qabiliyyəti müasir iqtisadi ədəbiyyatda ən çox müzakirə olunan anlayışlardan biridir. M. Porter rəqabət qabiliyyətini ölkələrin məhsuldarlığı və iqtisadi artım potensialı kimi müəyyən edir (7,s.91).Dünya İqtisadi Forumu öz növbəsində rəqabət qabiliyyətini institusional, siyasi və digər amillərin məcmusu kimi dəyərləndirir ki, bu da ölkənin məhsuldarlıq səviyyəsini müəyyən edir. Rəqabət qabiliyyətli iqtisadiyyatın qurulması isə aşağıdakı istiqamətlərdə həyata keçirilir:

1. **İnstitusional mühitin yaxşılaşdırılması** - səmərəli dövlət idarəçiliyi, korrupsiya ilə mübarizə, şəffaflıq və hesabatlılığın artırılması, hüquqi mühitin təkmilləşdirilməsi rəqabət qabiliyyətli iqtisadiyyatın əsas elementləridir.
2. **İnsan kapitalının inkişafı** - təhsil sisteminin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, peşə hazırlığı və ixtisasartırma sisteminin təkmilləşdirilməsi, innovativ düşüncə tərzinin formalaşdırılması rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında mühüm rol oynayır.
3. **İnfrastrukturun modernləşdirilməsi** - nəqliyyat, enerji, kommunikasiya və digər infrastruktur sahələrinin inkişafı iqtisadi rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinin vacib şərtlərindəndir.
4. **Biznes mühitinin yaxşılaşdırılması** - sahibkarlığın inkişafı, kiçik və orta biznesin dəstəklənməsi, investisiya mühitinin cəlbediciliyinin artırılması rəqabət qabiliyyətli iqtisadiyyatın qurulmasında mühüm rol oynayır.

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra iqtisadi suverenliyin təmin edilməsi və rəqabət qabiliyyətli iqtisadiyyatın qurulması istiqamətində ardıcıl siyasət həyata keçirmişdir. Ölkə müstəqilliyin ilk illərində ağır iqtisadi böhran, müharibə şəraiti və siyasi qeyri-sabitliklə üzləşsə də, 1993-cü ildə Ulu Öndər Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı və sonrakı dövrdə aparılan məqsədyönlü siyasət nəticəsində iqtisadi sabitliyə və inkişafa nail olunmuşdur. Onun Azərbaycanın iqtisadi suverenliyinin təmin edilməsi və rəqabət qabiliyyətli iqtisadiyyatın qurulması istiqamətində misilsiz xidmətləri olmuşdur. Onun strateji uzaqgörənliyi və qətiyyətli mövqeyi sayəsində ölkə dərin iqtisadi böhrandan çıxaraq dayanıqlı inkişaf yoluna qədəm qoymuşdur (1,s.29).

Ulu Öndərin iqtisadi suverenliyin təmin edilməsində əsas xidmətlərindən bəhs edərkən “Əsrin kontraktı”nın imzalanmasını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə 1994-cü il sentyabrın 20-də baş verən həmin tarixi hadisə imzalanması Azərbaycanın iqtisadi suverenliyinin təmin edilməsində həlledici rol oynamışdır. Bu müqavilə təkcə ölkənin enerji resurslarının istismarına xarici investisiyaları cəlb etməklə qalmamış, həm də Azərbaycanın beynəlxalq arenada müstəqil iqtisadi aktor kimi tanınmasına zəmin yaratmışdır. Məhz bu müqavilə sayəsində Azərbaycan özünün enerji siyasətini müstəqil şəkildə müəyyən etmək imkanı əldə etmişdir.

Heydər Əliyev tərəfindən işlənib hazırlanan neft strategiyası ölkənin enerji resurslarından maksimum səmərəli istifadə edilməsini və bu resursların Azərbaycan xalqının rifahının yüksəldilməsinə yönəldilməsini nəzərdə tuturdu. Bu strategiya ölkənin enerji suverenliyinin təmin edilməsi və iqtisadi müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi üçün hər zaman fundamental əhəmiyyət kəsb edir. Zamanın tələblərinə uyğun olaraq, həyata keçirilən iqtisadi islahatlar, o cümlədən özəlləşdirmə, torpaq islahatı, vergi və gömrük sistemlərinin təkmilləşdirilməsi, maliyyə-bank sektorunun yenidən qurulması ölkənin bazar iqtisadiyyatına keçidini təmin etməklə iqtisadi suverenliyin möhkəmləndirilməsinə zəmin yaratmışdır. Bundan əlavə, beynəlxalq maliyyə institutları, o cümlədən Beynəlxalq Valyuta Fondu, Dünya Bankı və Avropa Yenidənqurma və

İnkişaf Bankı ilə sıx əməkdaşlığın qurulmasına ölkənin iqtisadi islahatlarının dəstəklənməsi və xarici maliyyə resurslarının cəlb edilməsi baxımından əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri və Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri layihələrinin reallaşdırılması istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. Bu layihələr təkcə Azərbaycanın enerji ixracı marşrutlarının diversifikasiyasına deyil, həm də regional əməkdaşlığın gücləndirilməsinə və ölkənin geosiyasi mövqeyinin möhkəmləndirilməsinə xidmət etmişdir (2,s.86).

Ulu öndər Heydər Əliyevin iqtisadi suverenliyin təmin edilməsi və rəqabət qabiliyyətli iqtisadiyyatın qurulması istiqamətində atdığı addımlar bu gün də Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının təməlini təşkil edir. Onun *"Neft Azərbaycanın ən böyük sərvəti olmaqla, xalqa, özü də təkcə indiki nəslə deyil, həm də gələcək nəsillərə mənsubdur"* kəlamı iqtisadi resurslardan səmərəli istifadə edilməsinin və gələcək nəsillər üçün qorunub saxlanılmasının vacibliyini vurğulayırdı. Azərbaycanın iqtisadi suverenliyin təmin edilməsi istiqamətində əldə etdiyi əsas nailiyyətlər sırasında neft-qaz sektorunda müstəqil siyasətin aparılması digər sahələrdə də inkişafın real bazasını formalaşdırmışdır. Bu siyasətin nəticəsində Azərbaycan özünün enerji resurslarının istismarı və ixracı ilə bağlı müstəqil siyasət həyata keçirərək, neft və qaz gəlirlərinin ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına yönəldilməsini təmin etmişdir. "Əsrin müqaviləsi", Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri, Cənub Qaz Dəhlizi kimi layihələr ölkənin enerji suverenliyinin və regional əhəmiyyətinin artmasına səbəb olmuşdur.

1999-cu ildə Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun yaradılması neft gəlirlərinin səmərəli idarə edilməsi, "Holland sindromu" kimi əlverişsiz halların yaranmasının qarşısının alınması və gələcək nəsillər üçün ehtiyatların yaradılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Fond hazırda ölkənin makroiqtisadi sabitliyinin qorunmasında və strateji infrastruktur layihələrinin maliyyələşdirilməsində əhəmiyyətli rol oynayır.

Son illərdə Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafı, daha dəqiq desək, iqtisadiyyatın diversifikasiyası istiqamətində əhəmiyyətli addımlar atılmışdır. Xüsusilə kənd təsərrüfatı, turizm, İKT, nəqliyyat və logistika sahələrində əldə olunan uğurlar iqtisadiyyatın neftdən asılılığının azaldılmasına və dayanıqlı inkişafın təmin edilməsinə gətirib çıxarmışdır.

Azərbaycan Şərq-Qərb və Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizlərinin yaradılması, Trans-Xəzər layihələri və digər regional əməkdaşlıq təşəbbüsləri ilə özünün geosiyasi və geoiqtisadi mövqeyini gücləndirməklə regional əməkdaşlıq təşəbbüslərinin müəllifinə çevrilmişdir. Sözügedən layihələr ölkənin tranzit potensialının reallaşdırılmasına və regionda nüfuzunun artmasında əhəmiyyətli rol oynayır.

Ardıcıl olaraq, rəqabət qabiliyyətli iqtisadiyyatın qurulması istiqamətində Azərbaycanın əldə etdiyi nailiyyətləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

- ✓ **Biznes mühitinin yaxşılaşdırılması** - son illərdə Azərbaycanda biznes mühitinin yaxşılaşdırılması istiqamətində mühüm islahatlar həyata keçirilmiş, o cümlədən, lisenziyalasdırma prosedurlarının sadələşdirilməsi, vergi islahatları və digər tədbirlər sahibkarlığın inkişafına müsbət təsir göstərmişdir.
- ✓ **İnfrastrukturun modernləşdirilməsi** - Azərbaycanda nəqliyyat, enerji, kommunikasiya və digər infrastruktur sahələrinin inkişafı istiqamətində genişmiqyaslı layihələr həyata keçirilmişdir. Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu, Ələt Dəniz Ticarət Limanı, beynəlxalq hava limanları, avtomobil yolları və digər infrastruktur layihələri ölkənin rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına xidmət etmişdir.
- ✓ **Rəqəmsal transformasiya** - Azərbaycanda elektron hökumətin inkişafı, rəqəmsal xidmətlərin genişləndirilməsi və İKT sektorunun inkişafı istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. "ASAN xidmət" mərkəzlərinin yaradılması, elektron imza, elektron ödəniş sistemləri və digər innovativ həllər ölkənin rəqəmsal transformasiyasını sürətləndirmişdir.

Müasir qloballaşma şəraitində Azərbaycanın iqtisadi suverenliyi və rəqabət qabiliyyətinin daha da gücləndirilməsi üçün aşağıdakı istiqamətlərdə tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğun sayılır:

- ***İqtisadiyyatın rəqəmsallaşdırılması*** - Sənaye 4.0 çağırışları kontekstində iqtisadiyyatın rəqəmsallaşdırılması, süni intellekt, böyük verilənlər, blokçeyn və digər innovativ texnologiyaların tətbiqi iqtisadi suverenliyin və rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında mühüm rol oynaya bilər.
- ***“Yaşıl iqtisadiyyat”a keçid*** - iqlim dəyişikliyi və ətraf mühitin qorunması məsələlərinin aktuallığı kontekstində yaşıl iqtisadiyyata keçid, bərpa olunan enerji mənbələrinin inkişafı və ekoloji təmiz texnologiyaların tətbiqi Azərbaycan üçün yeni imkanlar yarada bilər.
- ***Regional əməkdaşlığın genişləndirilməsi*** - Azərbaycanın geosiyasi və geoiktisadi mövqeyindən istifadə edərək regional əməkdaşlığın daha da genişləndirilməsi, Zəngəzur dəhlizinin reallaşdırılması və digər regional layihələrin həyata keçirilməsi ölkənin iqtisadi suverenliyinin və rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsinə xidmət edə bilər.
- ***İnsan kapitalının inkişafı*** - təhsil sisteminin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, innovasiya və tədqiqat fəaliyyətinin stimullaşdırılması, beyin axınının qarşısının alınması və yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması Azərbaycanın uzunmüddətli rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsində həlledici rol oynaya bilər.

Müasir qloballaşma şəraitində iqtisadi suverenliyin təmin edilməsi və rəqabət qabiliyyətli sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsi qarşılıqlı əlaqəli proseslərdir. İqtisadi suverenlik rəqabət qabiliyyətli iqtisadiyyatın qurulması üçün zəmin yaradır, rəqabət qabiliyyətli iqtisadiyyat isə öz növbəsində iqtisadi suverenliyin möhkəmləndirilməsinə xidmət edir. Azərbaycan müstəqillik dövründə iqtisadi suverenliyin təmin edilməsi və rəqabət qabiliyyətli iqtisadiyyatın qurulması istiqamətində əhəmiyyətli nailiyyətlər əldə etmişdir. Ölkənin enerji resurslarından səmərəli istifadə edilməsi, infrastrukturun modernləşdirilməsi, biznes mühitinin yaxşılaşdırılması və iqtisadiyyatın diversifikasiyası istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafına mühüm töhfə vermişdir. Gələcəkdə iqtisadiyyatın rəqəmsallaşdırılması, yaşıl iqtisadiyyata keçid, regional əməkdaşlığın genişləndirilməsi və insan kapitalının inkişafı istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsi Azərbaycanın iqtisadi suverenliyinin və rəqabət qabiliyyətinin daha da gücləndirilməsinə xidmət edəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Həsənov, Ə. (2019). Heydər Əliyev və Azərbaycanın milli inkişaf strategiyası. Bakı: Azərnəşr.
2. Məmmədov, R. (2018). Heydər Əliyevin neft strategiyası. Bakı: Elm.
3. Məmmədov, Z. (2020). Azərbaycanın iqtisadi inkişaf strategiyası. Bakı: Şərq-Qərb.
4. Qasimov, A. və Vəliyev, F. (2018). İqtisadi suverenlik: nəzəriyyə və praktika. Bakı: Elm və Təhsil.
5. Castells, M. (2010). The Rise of the Network Society. Wiley-Blackwell.
6. Porter, M. (1990). The Competitive Advantage of Nations. Harvard Business Review, March-April.
7. Rodrik, D. (2011). The Globalization Paradox: Democracy and the Future of the World Economy. W. W. Norton & Company.
8. Stiglitz, J. (2017). Globalization and Its Discontents Revisited: Anti-Globalization in the Era of Trump. W. W. Norton & Company.
9. World Economic Forum. (2019). The Global Competitiveness Report 2019. Geneva: World Economic Forum.

Sovereignty in competitive socio-economic development: achievements and prospects

Gullu Ibrahim Guluzada
Baku Eurasia University, Azerbaijan

Abstract

In the conditions of modern globalization, one of the important tasks facing every state is to protect economic sovereignty and ensure competitive socio-economic development. In the context of rapid changes in the geopolitical and geo-economic landscape of the world, economic sanctions and trade wars, the issue of protecting economic sovereignty is of particular relevance. Taking into account the above, it is very important to examine the role of sovereignty in competitive socio-economic development, analyze the achievements made in this area and determine future prospects. In this regard, the scientific article presented examines the theoretical foundations of economic sovereignty, the relationship between competitiveness and sovereignty, Azerbaijan's achievements in the relevant field, and future prospects.

Keywords: development, sovereignty, globalization, competition, resource

Heydər Əliyev ideyaları kontekstində iqtisadi suverenliyin möhkəmləndirilməsi: milli inkişaf modelinin təhlili

Tale Hüseynli
Bakı Avrasiya Universiteti, Doktorant
talehuseynli15@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0008-6913-9752>
+994 70 334 10 00

Xülasə

Ölkənin iqtisadi müstəqilliyinin təminatı və milli iqtisadi modelinin formalaşdırılması Heydər Əliyevin dövlətçilik strategiyasının əsas prioritetlərindən biri olmuşdur. Müstəqillik dövründə qarşıya qoyulmuş “ilk növbədə siyasi, sonra iqtisadi suverenlik” prinsipi, Azərbaycan iqtisadiyyatının transformasiyasını təmin edən əsas ideya kimi çıxış etmişdir. Heydər Əliyevin iqtisadi islahatları milli iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi, xarici iqtisadi asılılığın minimuma endirilməsi, neft strategiyasının qurulması, qeyri-neft iqtisadiyyatının genişləndirilməsi istiqamətində mərhələli şəkildə həyata keçirilmişdir. Milli təsərrüfat əsaslarının inkişafı dövlət müstəqilliyinin qorunmasının əsasını təşkil edirdi. Heydər Əliyevin siyasi mövqeyi Azərbaycan Konstitusiyasında iqtisadi suverenliyin hüquqi norma kimi təsbit edilməsi ilə yanaşı, ölkənin iqtisadi müstəqilliyini təmin edən enerji strategiyasının və transmilli layihələrin (BTC, Cənub Qaz Dəhlizi və s.) uğurla həyata keçirilməsi ilə nəticələndi. Bu məqalədə Heydər Əliyevin milli iqtisadi modelində iqtisadi suverenliyin həyata keçirilməsinin əsas komponentləri olan iqtisadi müstəqillik anlayışının Konstitusiya çərçivəsində hüquqi təminatı, iqtisadi islahatlar vasitəsilə bazar iqtisadiyyatına keçidin təminatı, qeyri-neft sektorunun inkişafı ilə əlaqədar olan iqtisadi dayanıqlığın möhkəmləndirilməsi, neft strategiyası və beynəlxalq enerji siyasətinə toxunacağıq.

Milli inkişaf modelində iqtisadi suverenliyin uzunmüddətli əsasları kimi prioritet yollar müəyyən edilmişdir: sosial-iqtisadi sabitlik, hüquqi şəffaflıq, iqtisadi müxtəliflik və milli kapital quruculuğu. İqtisadi suverenlik, Heydər Əliyevin dövlətçilik nəzəriyyəsinə görə, təkcə maliyyə və resurs azadlığı kimi deyil, həm də milli müdafiənin əsas komponenti kimi tanınırdı. Onun siyasi yanaşmasının davamı müasir Azərbaycan iqtisadiyyatının uzunmüddətli yüksəlişinə və global integrasiyada milli maraqların müdafiəsinə imkan verir.

Heydər Əliyevin inkişaf strategiyası Azərbaycanı iqtisadi müstəqillik əldə etmiş azsaylı postsovet hökumətlərindən biri, eləcə də müasir problemlərə uyğunlaşa bilən çevik və dinamik milli iqtisadiyyat kimi bərqərar etdi.

Açar sözlər: milli inkişaf modeli, iqtisadi dayanıqlılıq, iqtisadi suverenlik, neft strategiyası, iqtisadi islahatlar, milli maraqlar, neft strategiyası

Giriş

XX əsrin sonunda Azərbaycanın müstəqilliyini bərpa etməsi ilə ölkədə yeni dövr başladı. İqtisadi müstəqillik, siyasi muxtariyyət kimi, milli dövlət quruculuğunun əsas bünövrəsidir. Heydər Əliyevin dövlətçilik baxışı ilə strateji dövlət strategiyasının əsas istiqamətlərindən biri də iqtisadi suverenliyin təmin edilməsi, milli inkişaf modelinin qurulması və davamlılığı olmuşdur. Çünki dövlət suverenliyinin həqiqi, davamlı və davamlı mövcudluğu təkcə siyasi xüsusiyyətlərlə deyil, həm də güclü, davamlı və rəqabətqabiliyyətli iqtisadi potensialla müəyyən edilir.

Bu çərçivədə Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin tarixi xidmətləri dövlət quruculuğu strategiyasının əsas məqsədlərindən biri kimi iqtisadi suverenliyin artırılmasına yönəlmişdir. Heydər Əliyev global siyasi arenanın mürəkkəb geosiyasi reallıqlarını, beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sisteminin inkişaf tendensiyalarını hərtərəfli təhlil etdikdən sonra Azərbaycanın milli maraqlarını qoruyacaq, daxili və xarici təsirlərə tab gətirə biləcək güclü iqtisadi modelin formalaşdırılmasını dövlətin prioritet vəzifəsi kimi müəyyən etmişdir. 1990-cı illərin əvvəllərində ölkədəki iqtisadi böhranlar, siyasi təlatümlər və hüquqi təlatümlər şəraitində Heydər Əliyev milli inkişafın fundamental prinsiplərinin irəli sürülməsi zərurətini qabaqcadan görürdü. Onun rəhbərliyi ilə iqtisadiyyatda transformasiya aparılıb, dövlət əmlakı özəlləşdirilib, neft sektoru beynəlxalq sərmayədarların üzünə açılıb, regional sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsi üçün konseptual üsullar tətbiq edilib.

Eyni zamanda, Heydər Əliyevin iqtisadi inkişaf planında müstəqil Azərbaycanın global iqtisadi sistemə integrasiyası, transmilli təşəbbüslərin reallaşdırılması, uzunmüddətli milli iqtisadi artıma nail olunması kimi əsas məqsədlər önə çəkilirdi. Bütün bunlar Azərbaycanın iqtisadi muxtariyyətinin faktiki təminatını təşkil edirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi suverenlik təkcə iqtisadi azadlığı deyil, həm də milli təhlükəsizliyi, sosial rifahı, dövlətin siyasi müstəqilliyini təmin edir. Bu modelin əsas elementləri iqtisadiyyatın idarə edilməsində milli maraqların qorunub saxlanması, bazar iqtisadiyyatı proseslərindən səmərəli istifadə edilməsi və beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin strateji cəhətdən tarazlaşdırılmış artımıdır.

Heydər Əliyevin dövlətçilik anlayışının əsasını təşkil edən bu baxış Azərbaycanın sonrakı illərdə regional iqtisadi liderə çevrilməsinə, sosial sabitliyin təmin olunmasına və milli inkişaf modelinin səmərəli şəkildə həyata keçirilməsinə zəmin yaratdı.

İqtisadi Suverenliyin Əsasları

İqtisadi suverenlik müstəqil dövlətin beynəlxalq iqtisadi sistemdə avtonom qərarlar qəbul etmək, milli maraqlarını qorumaq və daxili bazar üzərində effektiv nəzarəti saxlamaq imkanlarını müəyyən edən əsas anlayışdır. Bu komponent təkcə iqtisadi tərəqqi üçün deyil, həm də siyasi suverenliyin, milli təhlükəsizliyin və sosial sabitliyin qorunması üçün vacibdir.

Heydər Əliyev milli iqtisadi artımın gedişində iqtisadi suverenliyin faktiki təmin edilməsini dövlət quruculuğunun mühüm tərkib hissəsi kimi görürdü. O hesab edir ki, iqtisadi suverenlik sərhədlər daxilində iqtisadi fəaliyyətin təşkilindən kənara çıxır. O, həmçinin milli maraqlar çərçivəsində beynəlxalq əmək bölgüsündə balanslaşdırılmış iştirak, strateji resursların idarə edilməsinə milli nəzarət, iqtisadi asılılığın azaldılması və müstəqil iqtisadi qərarların qəbul edilməsini nəzərdə tutur. İqtisadi suverenliyi təmin etmək üçün əsas şərtləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

- ✓ **Strateji resursların idarə olunması üzərində milli nəzarət**

Azərbaycanın iqtisadi müstəqillik siyasəti enerji resurslarının, xüsusən də neft-qaz sənayesinin idarə olunması üzərində qurulmuşdur. Heydər Əliyev dövlətin enerji strategiyasının muxtar surətdə həyata keçirilməsini təmin edərək, bu sahədə milli maraqların müdafiəsini prioritet təşkil edirdi. “Əsrin müqaviləsi” kimi beynəlxalq təşəbbüslərdə iştirak edən xarici investorlarla aparılan danışıqlarda Azərbaycanın milli maraqları prioritetləşdirilib, enerji resurslarının idarə edilməsində dövlətin nəzarət funksiyasının gücləndirilməsi üçün qanunvericilik prosedurlarından istifadə edilib.

✓ **Sahibkarlığın inkişafı və özəl sektorun dəstəklənməsi**

Özəl sektor iqtisadi suverenliyin qorunmasında mühüm rol oynayır. Heydər Əliyev bazar iqtisadi əsaslarına əsaslanan sahibkarlıq mühitinin yaradılmasını və inkişafını prioritet hesab edirdi. İqtisadiyyatda dövlətin tənzimləmə funksiyasını saxlamaqla, sahibkarların sərbəst fəaliyyətini təşviq edən qanunvericilik bazası yaradılmış, vergi siyasəti açıqlıq və ədalət dəyərlərinə əsaslanırdı.

✓ **Balanslaşdırılmış əməkdaşlıq və xarici investisiya**

Heydər Əliyev iqtisadi suverenliyi qorumaq üçün xarici investisiyaların milli maraqlara uyğun cəlb edilməsini tənzimləyən prosedurların işlənilib hazırlanmasının vacibliyini vurğulayırdı. Xarici sərmayələrin təşviqi ölkəyə texnologiyanın transferini və iqtisadiyyatın modernləşdirilməsini sürətləndirdi, eyni zamanda həyati əhəmiyyətli sahələrdə dövlət maraqlarını qorudu.

✓ **Dövlətin iqtisadi idarəetmə prosedurlarını təkmilləşdirməsi**

İqtisadi suverenliyin təmin edilməsində səmərəli idarəetmə yanaşması xüsusilə vacibdir. Heydər Əliyevin dövründə dövlətin iqtisadiyyatla tənzimləmə fəaliyyəti metodik xarakter daşımış, bazar proseslərinin optimal şəkildə fəaliyyət göstərməsi üçün qanunvericilik və normativ baza yaradılmışdır.

✓ **Dayanıqlı iqtisadiyyat və iqtisadi təhlükəsizlik**

Heydər Əliyevin fikrincə, dövlətin milli təhlükəsizlik sisteminə iqtisadi təhlükəsizlik də daxil olmalıdır. İqtisadiyyatın vahid sektordan asılılığını azaltmaq məqsədilə iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, qeyri-neft sektorunun inkişafı, sənayenin, xidmətlərin və kənd təsərrüfatının balanslaşdırılmış şəkildə genişləndirilməsi üçün strateji strategiyalar yaradılmış və davamlı olaraq həyata keçirilmişdir.

<i>Nö</i>	<i>Tədbirin adı</i>	<i>Tətbiq ili</i>	<i>Strateji təsiri</i>
1	Neft strategiyasının formalaşdırılması	1994	Enerji resursları üzərində nəzarətin gücləndirilməsi, sərmayə axını
2	“Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması	1994	Beynəlxalq bazarlara çıxış, iqtisadi təhlükəsizlik
3	Dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi	1996-2000	Sahibkarlığın inkişafı, bazar iqtisadiyyatına keçid
4	Milli valyutanın dövrüyyəyə buraxılması	1992-1994	Pul-kredit müstəqilliyinin təmin olunması
5	Regionların sosial-iqtisadi inkişaf proqramları	2001-dən başlayaraq	Regionlarda iqtisadi canlanma, balanslı inkişaf

Cədvəl.1 Azərbaycanın iqtisadi suverenliyinin güclənməsi üçün Heydər Əliyev dövründə həyata keçirilmiş əsas tədbirlər [7, 8-16]

Cədvəldə konkret tarixlər və nəticələrlə yanaşı, Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyəti dövründə iqtisadi muxtariyyətin təmin edilməsi və möhkəmləndirilməsi üçün həyata keçirilən beş əsas strateji fəaliyyət sadalanır. Hər bir tədbirin məqsədi, həcmi və milli iqtisadi müstəqilliyə təsiri ayrıca qeyd olunur. 1994-cü ildə həyata keçirilən neft strategiyasının formalaşdırılması addımı Azərbaycanın iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə neft-qaz ehtiyatlarının idarə

olunmasını sistemli şəkildə qurmaq üçün atıldı. [3] 1994-cü ildə Ümummilli Lider Heydər Əliyevin təklif etdiyi milli neft planı Azərbaycanın iqtisadi muxtariyyətinin yaradılması istiqamətində irəli sürülən ilk və ən mühüm təşəbbüslərdən biri oldu. Bu plan enerji resurslarından istifadə etmək üçün iqtisadi cəhd olmaqla yanaşı, dövlətin ümumi iqtisadi və siyasi gələcəyini müəyyən edən strateji plan idi. Maliyyə çatışmazlığı və zəif texnoloji baza səbəbindən Sovet İttifaqının dağılmasından sonra ölkənin enerji infrastrukturunu iflic vəziyyətinə düşdü.

Azərbaycanın karbohidrogen ehtiyatlarının idarə edilməsinə dövlət nəzarətinin saxlanılması, beynəlxalq investisiyalar hesabına infrastrukturun müasirləşdirilməsi, tam mülkiyyət ideyasının müdafiəsi bu siyasətin rəhbər prinsipləri idi. Neft siyasəti Azərbaycanın iqtisadi təhlükəsizliyini yüksəltdi, dövlət büdcəsinə sabit və artan gəlirlər verdi, iqtisadi müstəqillik üçün möhkəm zəmin yaratdı. Bundan əlavə, bu siyasət Azərbaycanın geosiyasi mövqeyini yaxşılaşdırdı və onu enerji nəqli üçün əsas tranzit ölkəyə çevirdi. [11]

Eyni ildə “Əsrin müqaviləsi” imzalandı. “Əsrin müqaviləsi” kimi tanınan tarixi neft sövdələşməsi Heydər Əliyevin neft siyasətinin praktiki mərhələyə keçidini qeyd etdi. 1994-cü il sentyabrın 20-də BP, Amoco, Lukoil və digər beynəlxalq enerji korporasiyaları Azərbaycanın Xəzər dənizindəki “Azəri-Çıraq-Günəşli” neft ehtiyatlarının işlənməsinə dair uzunmüddətli əməkdaşlıq müqaviləsi imzaladılar. Bu razılaşma ona görə əhəmiyyətli idi ki, Azərbaycanın global enerji bazarına avtonom çıxışı ilk dəfə idi və bu, ölkəyə xarici investorları cəlb etməyə kömək etdi. [10]

Heydər Əliyev imzalanan zaman mövcud olan təhlükələrə, o cümlədən Ermənistanla müharibəyə, daxili siyasi iğtişaslara, iqtisadi tənəzzülə baxmayaraq, qəti qərar qəbul etdi və müqaviləni səmərəli şəkildə həyata keçirdi. Müqavilə iqtisadi faydalarla yanaşı, enerji resursları üzərində milli nəzarətin yaradılması və Azərbaycanın beynəlxalq hüquq sistemində suverenliyinin tanınması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu fəaliyyət Azərbaycanın ixrac potensialını xeyli artırdı, 60 milyard dollardan çox beynəlxalq investisiya gətirdi və boru kəmərləri, terminallar və hasilat platformaları da daxil olmaqla yeni neft infrastrukturunun tikintisi ilə nəticələndi.[9]

İqtisadi muxtariyyətin gücləndirilməsi məqsədilə həyata keçirilən dəyişikliklərdən biri də ictimai mülkiyyətin özəlləşdirilməsi idi. Bazar iqtisadiyyatına keçidin əsas alətlərindən biri kimi bu qanunvericilik mərkəzləşdirilmiş planlı sistemin uzun illər ərzində yaratdığı asılı iqtisadi münasibətləri əsaslı şəkildə dəyişdirməyə çalışırdı. 1996-cı ildə qəbul edilmiş “Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi haqqında” qanun Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə mərhələli və şəffaf özəlləşdirməni nəzərdə tuturdu.[6, 35-42]

İqtisadi fəallığın artırılması, sahibkarlıq mühitinin gücləndirilməsi, investisiyaların təşviqi, rəqabətqabiliyyətli korporativ strukturların inkişafı üçün şərait özəlləşdirmə prosesi sayəsində mümkün olmuşdur. Ən əsası isə bu siyasət dövlətin iqtisadi münasibətlərdə tənzimləyici, lakin qeyri-inhisar rolunu yaratdı və iqtisadi idarəetmənin vahid mərkəzdən asılılığına son qoydu. [1] Nəticədə qeyri-neft sənayesində yeni müəssisələr fəaliyyət göstərməyə başladı, müxtəlif iqtisadiyyat sahələrində özəl təşəbbüslər genişləndi, mülkiyyət hüquqları təsərrüfat subyektləri arasında iqtisadi münasibətlərin əsasına çevrildi.

Milli valyutanın və onun idarəetmə sistemlərinin yaradılması iqtisadi suverenliyin əsas prinsiplərindən biridir. Azərbaycan milli valyutası olan “manatı” 1992-ci ildə dövriyyəyə buraxsa da, bu regionda həqiqi pul müstəqilliyinə yalnız 1994-cü ildən təminat verilib. Bu prosesin sürətləndirilməsi və manatın etibarlı maliyyə alətinə çevrilməsi üçün Heydər Əliyev tərəfindən mühüm tədbirlər həyata keçirilib. Milli Bankın (indiki Mərkəzi Bankın) institusional-hüquqi bazası möhkəmləndirilmiş, pul siyasəti alətləri yaradılmışdır.

Manatın möhkəmlənməsi tədiyyə balansının sabitləşməsinə, inflyasiyanın azalmasına, əhalinin ölkə valyutasına inamının yaxşılaşmasına səbəb olub. Bununla həm həyata keçirilən fiskal siyasətin səmərəliliyi, həm də dövlət büdcəsinin planlaşdırılması yaxşılaşdırıldı. Azərbaycanın dünya maliyyə institutları ilə əlaqələrinin qurulması, maliyyə bazarlarının yüksəldilməsi, ümumilikdə iqtisadi müstəqilliyinin qorunub saxlanması milli valyutanın dövriyyəyə buraxılmasından çox asılı idi.

Heydər Əliyev Azərbaycanın iqtisadi yüksəlişində regional bərabərliyi təmin etmək, paytaxt Bakı ilə regionlar arasında iqtisadi və sosial bərabərsizlikləri aradan qaldırmaq məqsədi ilə 2001-ci ildə Regional Sosial-İqtisadi İnkişaf Proqramını (Regional Sosial-İqtisadi İnkişaf Proqramı) yaratmış və həyata keçirmişdir. [2] Bu təşəbbüslər kənd təsərrüfatı sektorunun genişləndirilməsi, sənaye zonalarının yaradılması, yerli biznes sahiblərinin təşviqi, yeni məşğulluqların təmin edilməsi və ərazilərdə infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsinə xidmət edirdi.[4]

İqtisadi suverenlik regionların inkişafı sayəsində təkcə mərkəzdə deyil, bütün ölkə üzrə həyata keçirildi. Bu, milli iqtisadiyyatın səmərəli, bərabərhüquqlu və dayanıqlı artımına kömək etdi. RSEDP çərçivəsində yüzlərlə məktəb, xəstəxana, yollar, su və kanalizasiya xətləri və yerli istehsal müəssisələri tikilmişdir. [8, 15-24] Bundan əlavə, regionların ÜDM-də payı kəskin şəkildə genişləndi. Bundan əlavə, bu prosedur regionların öz resurslarını səfərbər etməyə və ölkənin daha geniş iqtisadi təhlükəsizlik sisteminə inteqrasiya etməyə imkan verdi.

Daxili resurslar üzərində qurulmuş, kənar təsirlərdən qorunan və milli maraqları önə çəkən balanslaşdırılmış iqtisadi sistem Heydər Əliyevin milli iqtisadi artım modelinin əsasını təşkil edirdi.[5] Bu metodun əsas ideyaları bu gün də tətbiq olunur. Prezident İlham Əliyev islahatların davam etdirilməsinə nəzarət edib və “Azərbaycan 2030: Sosial-İqtisadi İnkişaf Strategiyası” bu modelin müasir məsələləri nəzərə alan təkmilləşdirilmiş variantıdır.

Nəticə

Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi üçün ən mühüm strateji yanaşmalardan biri iqtisadi muxtariyyətin təmin edilməsi olmuşdur. Bu sahədə həyata keçirilən mühüm tədbirlərin, xüsusən də Ümummilli Lider Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu inkişaf planının nəticəsi olaraq xalq müstəqil, sabit və uyğunlaşa bilən iqtisadi quruluşa malik olmuşdur. Təhlillərə görə, iqtisadi suverenlik təkcə iqtisadiyyata daxilədən nəzarət etmək gücü deyil; həm də dövlətin beynəlxalq iqtisadiyyatda suveren oyunçu kimi statusunun əsas müəyyənədi amildir.

Azərbaycanın iqtisadi strategiyasının hər bir addımı məhz Heydər Əliyev inamlarının əsasında duran bu fundamental yanaşma sayəsində milli maraqları qoruyub. Bu kontekstdə enerji siyasətinin yaradılması, “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması, dövlət aktivlərinin özəlləşdirilməsi, milli valyutanın dövriyyəyə buraxılması, yerli icmaların sosial-iqtisadi inkişafı üçün təşəbbüslərin həyata keçirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Yuxarıda qeyd olunan tədbirlər müəyyən iqtisadi sahələrin dirçəldilməsi ilə yanaşı, dövlətin maliyyə muxtariyyətinin təmin edilməsi üçün praktiki sistem yaratmışdır.

Tədqiqatların nəticələri göstərir ki, dövlətin strateji planlaşdırma qabiliyyəti, resursların səmərəli idarə edilməsi və institusional gücü iqtisadi suverenliklə sıx əlaqəlidir. Sosial tərəqqinin və siyasi sabitliyin etibarlı təminatına çevrilmiş bu paradigmanı Heydər Əliyev yaratmışdır. Bu modelin əsasını təşkil edən iqtisadi rasionallıq, təcridçilik, milli təhlükəsizlik və innovasiya prinsipləri bu gün də qüvvədədir və Prezident İlham Əliyevin rəhbərlik etdiyi davamlı iqtisadi islahatların nəzəri və praktiki əsasını təşkil edir. Qloballaşma şəraitində Azərbaycanın iqtisadi suverenliyini qorumaq və gücləndirmək üçün bir sıra sahələrdə təkmilləşdirmələr aparılmalıdır. Bunu nəzərə alaraq, aşağıdakı təklifləri vermək məqsədəuyğundur:

Qeyri-neft sektorunun, kənd təsərrüfatı sektorunun, turizmin, logistikanın və rəqəmsal iqtisadiyyatın böyüməsinə üstünlük verilməli və neft sənayesindən asılılığı azaltmaq üçün bu sektorlara investisiya axını artırılmalıdır. İqtisadi suverenliyin əsas məqsədi beynəlxalq bazarlardan asılılığı azaltmaqla ev mallarının keyfiyyətini və müxtəlifliyini artırmaq olmalıdır. Bundan əlavə, bu, ticarət balansını yaxşılaşdırmağa kömək edəcəkdir. Kənar təsirlərə qarşı hüquqi müdafiə vasitələrini artırmaq, əsas sahələrdə dövlət nəzarətini gücləndirmək və global iqtisadi təhlükələrə qarşı möhkəm prosedurlar hazırlamaq daha məqsədə uyğundur. Maliyyə bazarlarında açıqlığın, sağlam rəqabətin və maliyyə xidmətlərinə çıxışın artırılması ilə yanaşı, pul siyasəti məqsədyönlü və çevik olmalıdır.

Nəticə etibarlı ilə iqtisadi suverenlik həm gələcək üçün strateji məqsəd, həm də keçmişin mirası kimi ardıcıl olaraq gücləndirilməlidir. Bu gün Azərbaycanın iqtisadi sabitliyini, sosial rifahını və beynəlxalq aləmdə nüfuzunu gücləndirən əsas təməllərdən biri Heydər Əliyev nəzəriyyələri əsasında qurulmuş milli inkişaf modelidir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti. (2001). Azərbaycan Respublikasının regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004–2008).
2. Azərbaycan Respublikası Prezidenti Administrasiyası. (1993-2024). Azərbaycan Respublikasının iqtisadi inkişafına dair rəsmi çıxışlar və strateji sənədlər. Bakı.
3. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. (2024). Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf göstəriciləri. Bakı.
4. Əliyev, H. (1994). Azərbaycan Respublikasının neft strategiyası haqqında çıxışı. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Rəsmi Sənədləri Toplusu.
5. Əliyev, H. (2000). Qloballaşma dövründə Azərbaycanın inkişaf strategiyası. Bakı: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin nəşriyyatı.
6. Əliyev, N. (2018). "Pul-kredit siyasəti və manatın sabitliyi". Azərbaycan İqtisadiyyatı jurnalı, №2, s. 35–42.
7. Hüseynov, T. (2016). "Enerji təhlükəsizliyi və iqtisadi suverenlik: Azərbaycan nümunəsi". İqtisadiyyat və Biznes jurnalı, №3, s. 18–26.
8. Hüseynov, T. (2016). "İqtisadi suverenlik: nəzəri və praktik aspektlər." İqtisadiyyat və Biznes jurnalı, №3, s. 15-24.
9. Quliyev, A. (2020). Post-sovet məkanında iqtisadi transformasiya: Azərbaycan təcrübəsi. Bakı: Elm və Təhsil.
10. Mehdiyev, R. (2004). Azərbaycanın neft strategiyası və onun geosiyasi əhəmiyyəti. Bakı: Elm.
11. Mehdiyev, R. (2009). Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi: siyasi və iqtisadi aspektlər. Bakı: Elm.

Strengthening economic sovereignty in the context of Heydar Aliyev's ideas: An analysis of the national development model

Tale Huseynli Huseyn

Ph.D student, Baku Eurasian University

talehuseynli15@gmail.com

+994 70 334 10 00

Abstract

Ensuring the country's economic independence and forming a national economic model were one of the main priorities of Heydar Aliyev's statehood strategy. The principle of "first political, then economic sovereignty" put forward during the period of independence acted as the main idea ensuring the transformation of the Azerbaijani economy. Heydar Aliyev's economic reforms were implemented in stages in the direction of ensuring national economic security, minimizing foreign economic dependence, establishing an oil strategy, and expanding the non-oil economy. The development of national economic foundations was the basis for protecting state independence. Heydar Aliyev's political position, along with the establishment of economic sovereignty as a legal norm in the Constitution of Azerbaijan, resulted in the successful implementation of the energy strategy and transnational projects (BTC, Southern Gas Corridor, etc.) that ensured the country's economic independence. In this article, we will touch on the legal guarantee of the concept of economic independence within the Constitution, which are the main components of the implementation of economic sovereignty in Heydar Aliyev's national economic model, ensuring the transition to a market economy through economic reforms, strengthening economic stability related to the development of the non-oil sector, oil strategy and international energy policy.

The national development model identified priority paths as the long-term foundations of economic sovereignty: socio-economic stability, legal transparency, economic diversity and national capital formation. Economic sovereignty, according to Heydar Aliyev's theory of statehood, was recognized not only as financial and resource freedom, but also as a key component of national defense. The continuation of his political approach allows for the long-term growth of the modern Azerbaijani economy and the protection of national interests in global integration.

Heydar Aliyev's development strategy established Azerbaijan as one of the few post-Soviet governments to achieve economic independence, as well as a flexible and dynamic national economy capable of adapting to modern challenges.

Keywords: national development model, economic sustainability, economic sovereignty, oil strategy, economic reforms, national interests, oil strategy

Multikultural kollektivlərdə münaqişələrin idarə edilməsi: global trendlər və yerli təcrübələr

Kamal Araz oğlu Məmmədov, Magistrant

Orcid: 0009-0003-8351-732X

Azərbaycan Universiteti, Bakı, Azərbaycan, AZ1007,

kamalmmmdv03@gmail.com

Jalə Əliyeva, İqtisadiyyat üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Universiteti, Bakı, Azərbaycan, AZ1007

Xülasə

Bu tezis multikultural kollektivlərdə yaranan münaqişələrin idarəedilməsi problemlərini araşdırır və bu sahədə mövcud global trendlərlə yerli təcrübələri müqayisəli şəkildə təhlil edir. Mədəni müxtəliflik, kommunikasiya fərqlilikləri və stereotiplər multikultural iş mühitində münaqişələrin əsas mənbələri kimi çıxış edir. Tədqiqatda müxtəlif ölkələrdə tətbiq olunan münaqişə idarəetmə modelləri və onların effektivliyi təhlil olunmuş, Azərbaycandakı yerli təşkilatların bu sahədəki təcrübələri ilə paralellər aparılmışdır. İlkən nəticələr göstərir ki, münaqişələrin qarşısının alınması üçün inklüziv rəhbərlik, mədəniyyətlərarası kommunikasiya təlimləri və empatiya əsaslı yanaşmalar olduqca effektivdir. Araşdırmada həmçinin təşkilatların multikultural mühitə adaptasiya strategiyaları da təqdim olunur. Bu araşdırma müasir iş mühitində artan mədəni müxtəliflik fonunda effektiv münaqişə idarəetmə strategiyalarının işlənilib hazırlanmasına töhfə verir.

Açar sözlər: Multikultural kollektiv, münaqişələrin idarəedilməsi, mədəni müxtəliflik, global təcrübə, kommunikasiya fərqləri.

Giriş

Qloballaşmanın sürətləndiyi dövrdə mütəxəssislər və idarəedici strukturlar çoxmədəniyyətli kollektivlərin formalaşmasına şahid olurlar. Multikultural iş mühitində şəxsiyyətlərarası əlaqələrdə meydana gələn çətinliklər, kommunikasiya maneələri və stereotiplər tez-tez münaqişələrə səbəb olur [1]. Bu cür mühitdə effektiv idarəetmə strategiyalarının qurulması təşkilatların davamlı inkişafı üzrə əsas şərtlərdəndir. Bu araşdırmada məqsəd, global miqyasda multikultural kollektivlərdə münaqişə idarəetmə trendlərini öyrənmək və bu trendlərin yerli (Azərbaycan) təcrübələri ilə müqayisəsini aparmaqdan ibarətdir.

Multikultural kollektivlərdə münaqişələr: səbəblər və təzahürlər. Multikultural kollektivlərdə münaqişələrin əsas səbəblərinə mədəniyyətlər arasındakı əlaqədə yaranan semantik uyğunsuzluqlar, əxlaqi və davranış normalarında fərqlənmələr, liderliyə baxış prizmasındakı dəyişikliklər daxildir [2]. Bundan əlavə, şirkətlərdə işçilərin dil bəcərisi, dini inancları, milli dəyərlərə yanaşması kimi faktorlar da münaqişə potensialını artırır. Mədəniyyətlərarası fərqlər emosional reaksiya və qərarvermə proseslərində də uyğunsuzluqlara səbəb ola bilər. Məsələn, bir

mədəniyyət üçün təbii olan açıq tənqid, başqa bir mədəniyyət üzvü tərəfindən təhqir kimi qəbul edilə bilər. Belə hallarda konfliktlər daha da dərinləşə bilər.

Bundan əlavə, multikultural kollektivlərdə fərqli iş etikasına sahib işçilər arasında əməkdaşlıq çətinləşə bilər. Bəzi mədəniyyətlər kollektivi və konsensusu ön planda tutarkən, digərləri fərdi təşəbbüsü və rəqabəti üstün tutur. Bu cür mədəniyyətlərarası ziddiyyətlər həm komanda işində koordinasiyanı çətinləşdirir, həm də qarşılıqlı anlaşmanı pozur. Nəticədə, qarşıdurmaların tez-tez baş verməsi və əmək məhsuldarlığının azalması müşahidə oluna bilər.

Digər mühüm amil isə stereotiplər və əvvəlcədən formalaşmış təsəvvürlərdir. İşçilər fərqli mədəniyyətlərə mənsub həmkarlarını öz mədəni standartlarına uyğun qiymətləndirdikdə, qarşı tərəfdə özünü dəyərsiz hiss etmə halı yaranır. Bu da kollektivdə inamsızlıq və qapanmaya gətirib çıxarır. Belə vəziyyətlərdə münaqişələrin qarşısını almaq üçün liderlərin mədəniyyətlərarası fərqlilikləri anlayıb ona uyğun idarəetmə etməsi vacibdir. Eyni zamanda, multikultural mühitlərdə formalaşan qeyri-formal qruplar və sosial koalisiyalar da konfliktlərin qaynağı ola bilər. İnsanlar mədəni yaxınlığa əsasən özlərini daha rahat hiss etdikləri həmkarlarla ünsiyyət qurur və beləliklə qeyri-bərabər sosial dinamikalar yaranır. Bu isə bəzi qrupların özlərini təcrid olunmuş hiss etməsinə səbəb olur ki, bu da təşkilat daxilində uzunmüddətli narazılıqlara yol açır.

Münaqişələrin digər bir təzahürü isə qərarvermə proseslərində yaranır. Fərqli mədəni kontekstlərdə yetişmiş əməkdaşlar eyni qərarları müxtəlif bucaqlardan qiymətləndirə bilərlər. Bu zaman qrup daxilində fikir ayrılıqları daha da kəskinləşir və nəticədə qərarların qəbulunda gecikmələr, effektivliyin azalması və emosional gərginliklər ortaya çıxır.

Qlobal trendlər

Qlobal miqyasda münaqişə idarəetməsində bir neçə trendlər diqqət çəkir:

- **İnklüziv liderlik:** Tərəflərin dinlənilməsi və əhatələyici yanaşma [4].
- **Mədəniyyətlərarası kommunikasiya təlimləri:** İşçilərə dəyişik mədəni sistemlər haqqında bilik verilir.
- **Empatiya və emosional zəka dəstəqli idarəetmə:** Rəhbərlərin işçi duyğularına həssas yanaşması [3].

Yerli təcrübələr (Azərbaycan nümunəsində)

Azərbaycanda multikultural kollektivlər adətən beynəlxalq şirkətlər, universitetlər və turizm sektoru ətrafında formalaşır. Yerli idarəedici yanaşmalar daha çox iyerarxik və əmrə əsaslı olduğu üçün, şəffaf kommunikasiya çatışmaları tez-tez rastlanır [5]. Yerli təcrübədə empatiya və ənənəvi mədəni dəyərlərə sadıqlığın konfliktlərin yumşaldılmasında rolu vardır.

Cədvəl: Qlobal və yerli yanaşmaların müqayisəsi

Yanaşmalar	Qlobal trendlər	Yerli təcrübə (Azərbaycan)
Liderlik Yanaşması	İnklüziv, şəffaf və demokratik	Iyerarxik, əmrə əsaslı
Kommunikasiya	Açıq, geribildirimə əsaslı	Formal, əmək funksiyaları ətrafında məhdud
Mədəniyyətlərarası Təlim	Rutin təlim proqramları, çoxmərhələli	Az sayda qeyri-formal təlim
Empatiya və Emosional Zəka	İdarəetmənin təməli kimi qəbul olunur	Fərdi keyfiyyət kimi dəyərləndirilir
İnklüzivlik əlavə dəyər kimi	Şirkət mədəniyyətinin vacib hissəsi	Məhdud formada, əsasən layihə xarakterli

Cədvəl müəllif tərəfindən hazırlanıb

Nəticə

Multikultural kollektivlərdə münaqişələrin idarəedilməsi bütün dünya ölçüyündə aktual bir problemdir. Qlobal trendlərdə inklüzivlik, açıq kommunikasiya, empatiya və sistemli təlim yanaşmaları üstünlük təşkil edir. Yerli təcrübələrdə isə bu prinsiplərin tətbiq olunması hələ ilkin mərhələdədir. Gələcəkdə mədəniyyətlərarası əlaqə bacarıqlarının artırılması, şirkət mədəniyyətlərinin yenidən dizayn olunması vacibdir. Araşdırmanın ilkin nəticələrinə görə, münaqişə idarəetməsində qlobal yanaşmaların lokallaşdırılması təşkilatlar üçün effektiv strategiya ola bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Adler, N. J. (2002). *International Dimensions of Organizational Behavior*. South-Western.
2. Aliyev, A. (2019). Multikultural idarəetmədə Azərbaycan təcrübəsi. *Bakı Biznes Universiteti Elmi Xəbərləri*, 6(2), 45-52.
3. Çelik, S., Şahin, F., & Acar, P. (2020). Inclusive Leadership and Multicultural Teams. *International Journal of Business Management*, 12(4), 22-35.
4. Earley, P. C., & Mosakowski, E. (2004). Cultural Intelligence. *Harvard Business Review*, 82(10), 139-146.
5. Goleman, D. (1995). *Emotional Intelligence*. Bantam Books.
6. Hofstede, G. (2001). *Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions and Organizations Across Nations*. Sage.
7. Thomas, D. C., & Inkson, K. (2004). *Cultural Intelligence: People Skills for Global Business*. Berrett-Koehler Publishers.
8. Ting-Toomey, S. (1999). *Communicating Across Cultures*. Guilford Press.
9. Trompenaars, F., & Hampden-Turner, C. (1998). *Riding the Waves of Culture: Understanding Diversity in Global Business*. McGraw-Hill.

Conflict management in multicultural communities: Global trends and local practices

Kamal Araz oglu Mammadov, Master's Student
Azerbaijan University, Baku, Azerbaijan,
AZ1007, kamalmmmdv03@gmail.com
Jala Aliyeva, PhD in Economics
Azerbaijan University, Baku, Azerbaijan, AZ1007

Abstract

This study examines the challenges of conflict management in multicultural teams and compares current global trends and local practices in this area. Cultural diversity, communication differences, and stereotypes are the main sources of conflict in multicultural work environments. The study analyzes conflict management models used in various countries and their effectiveness, and draws parallels with the experiences of local organizations in Azerbaijan. Initial results show that inclusive leadership, intercultural communication training, and empathy-based approaches are highly effective in preventing conflict. The study also presents strategies for adapting organizations to a multicultural environment. This research contributes to the development of effective conflict management strategies in the context of increasing cultural diversity in the modern workplace.

Keywords: Multicultural team, conflict management, cultural diversity, global experience, communication differences.

Şamama Kamil qızı Ağamuradova
Qaradağ rayon İcra hakimiyyəti,
İnformasiya təminatı və təhlili sektorunun müdiri,
Dağıstan Dövlət Texniki Universitetinin aspirantı
Orcid: 0000-0002-8558-5858
[Tel:055 555 02 30](tel:0555550230)
shmkm@gmail.com

Xülasə

Bu gün Müstəqil Azərbaycan Respublikasında turizm sektorunun inkişafı xüsusi diqqət mərkəzindədir. Bu ölkəmizin inkişafda olan iqtisadiyyatının qeyri-neft sektorunun əsas sənaye qüvvəsinə çevrilməkdədir. Azərbaycan Respublikasının turizm sənayesi ardıcıl olaraq inkişaf etməkdədir. Turizm sahəsində məqsədyönlü aparılan dövlət siyasəti nəticəsində son illərdə Azərbaycan dünyada yeni turizm ölkəsi kimi tanınmağa başlamış və beynəlxalq səviyyədə turizm bazarına integrasiya təmin edilmişdir. Məhz bütün bunlar ulu öndər Heydər Əliyevin uzaqgörən, müdrik siyasəti ilə bağlıdır.

***Açar sözlər:** Heydər Əliyev, Azərbaycan, turizm, inkişaf, gənclik.*

Ölkəmizin potensial turizm imkanlarını yüksək qiymətləndirən və bu sahənin inkişaf etdirilməsinə xüsusi diqqət göstərən Heydər Əliyev turizm fəaliyyətlərinin məqsəd, vəzifə və prinsiplərinə cavab verən xüsusi qanunlar qəbul etdi, xüsusi sərəncamlar və fərmanlar verdi.

Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev hələ 1969-cu ilin iyulunda respublikaya rəhbərlik etməyə başlarkən ölkə həyatının digər sahələri ilə bərabər, turizm sahəsinin də inkişafına xüsusi diqqət və qayğı göstərirdi. Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə avqustun 12-də “Respublikada turizm və ekskursiyanın daha da inkişaf etdirilməsi tədbirləri haqqında” qərar qəbul etdi. Bu qərara uyğun olaraq 1969-cu ildə Mingəçevirdə 250 nəfərlik mehmanxana tikintisinə başlandı. 1970-ci ildə Zaqatala və Şuşada hər biri 100 yerlik turist bazaları tikildi. 1975-ci ildə Qəbələdə 342 yerlik “Qafqaz” turizm bazası, Nabranda 400 yerlik “Dostluq” turbazası və Bakı şəhərində 342 yerlik “Turist” mehmanxanası istifadəyə verildi. Respublikaya xarici turistlərin axını nəzərə alınaraq 1973-cü ildə Bakıda ən böyük mehmanxana kompleksi olan (1042 yataq yerli) “Azərbaycan” mehmanxanası istifadəyə verildi. 1978-ci ildə “İnturist”-in şəbəkəsinə 200 yerlik “Moskva” mehmanxanası da əlavə edildi. Şəkidəki XVII əsrə aid olan karvansarada bərpa işləri aparılaraq o dövrün standartlarına cavab verən mehmanxana yaradıldı. 1980-ci ildən etibarən Bakı-Şəki-Telavi-Tbilisi avtobus marşrutu ilə respublikaya gəlib-gedən xarici turistlər həmin mehmanxananın xidmətlərindən geniş istifadə etməyə başladılar.

Azərbaycan turizmi beynəlxalq aləmdə tanınmağa başladı və 1971-ci il dekabrın 2-dən 13-dək Parisdə “Azərbaycan turizm həftəsi” keçirildi. 1979-cu ilin sentyabrında Bakıda “Rumıniya-turizm ölkəsi, dostlar ölkəsidir” sərgisi keçirildi. Həmin ilin dekabrında isə Bakıda Macarıstan, Bolqarıstan, Çexoslovakiya, Polşa və digər ölkələrin turizm nazirliklərinin iştirak etdiyi tədbirlər və sərgilər keçirildi.

Turizm sektoru inkişaf edən ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, bu sahənin sürətli inkişafı üçün mütləq siyasi sabitlik lazımdır.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışından sonra aparılan irimiqyaslı islahatlar nəticəsində Azərbaycanda siyasi və iqtisadi sabitlik təmin edildi, ölkənin beynəlxalq nüfuzu əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldi, iqtisadiyyatın dinamik inkişafının bünövrəsi qoyuldu.

İqtisadi sahədə görülmə tədbirlər bazar iqtisadiyyatına əsaslanan sahibkarlıq fəaliyyətinin genişlənməsinə, yerli və xarici investisiyaların cəlb edilməsinə, müasir texnologiyaların və qabaqcıl idarəetmə təcrübəsinin tətbiqinə gətirib çıxardı.

Bunların nəticəsində isə yeni iş yerlərinin yaradılması, rəqabətə davamlı məhsul istehsalı, son nəticədə isə ölkənin iqtisadi gücünün artırılması mümkün oldu. 1994-cü ildə “Əsrin müqaviləsi” imzalandıqdan sonra Azərbaycanın tarixində yeni inkişaf mərhələsi başlandı. Heydər Əliyev dühası uğurlu neft strategiyasının həyata keçirilməsi, bu sahədən əldə olunan gəlirlərin qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün istifadəsinə imkan yaratdı. Ölkədə turizmin dövlət tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində tədbirlər həyata keçirildi.

Ulu öndər Heydər Əliyevin tapşırığı ilə “Turizm haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu hazırlandı və 1999-cı ildə Milli Məclis tərəfindən qəbul edildi. Ümummilli lider Heydər Əliyevin Fərmanı ilə Gənclər, İdman və Turizm Nazirliyi yaradıldı. Sonra geniş işlər görülməyə başlandı. 2001-ci ildə müstəqil respublikamızda ilk dəfə olaraq 27 sentyabr - Dünya Turizm Günü qeyd olundu. Dekabrın 22-də Bakıda “Azərbaycan turizminin aktual problemləri” mövzusunda I Ümumrespublika turizm konfransı keçirildi. Ölkədə turizmin sürətli inkişafını təmin etmək məqsədilə Ulu Öndərin 2002-ci ilin avqustunda imzaladığı Sərəncamla “2002-2005-ci illər üçün turizmin inkişafının Dövlət Proqramı” təsdiq edildi. Bu Proqram Heydər Əliyevin varisi, siyasi kursun davamçısı möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir, daha yeni strateji plan və proqramlar qəbul edilərək həyata keçirilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əlirzayev Ə.Q. Turizmin İqtisadiyyatı və idarə olunması. Bakı: “İqtisad Universiteti”, 2011, 494 s.
1. Cəbbarov Ə. M. Turizmin iqtisadi əsasları. Bakı: Aktiv, 2015. 267 s.
2. Soltanova H.B., Hüseynova Ş.H. Turizmin Əsasları. Bakı: Ekoprint, 2007, 209 s.

The great leader Heyder Aliyev and tourism policy in Azerbaijan

Shamama Kamil gizi Aghamuradova
Head of the Information Support and Analysis Sector
of the Garadagh District Executive Power,
Postgraduate Student of the Dagestan State Technical University
Orcid: 0000-0002-8558-5858
Tel: 055 555 02 30
shmkml@gmail.com

Abstract

Today, the development of the tourism sector in the Independent Republic of Azerbaijan is in the center of special attention. It is becoming the main industrial force of the non-oil sector of the developing economy of our country. The tourism industry of the Republic of Azerbaijan is developing consistently. As a result of the state policy in the field of tourism, Azerbaijan has been recognized as a new tourism country in recent years, and integration into the tourism market at the international level has been ensured. All this is related to the visionary and wise policy of the great leader Heydar Aliyev.

Keywords: *Heydar Aliyev, Azerbaijan, tourism, development, youth.*

Konstitusiya və suverenlik ili preambulasında Avrasiya məkanında Azərbaycanın uğurları, faktlar və perspektivlər

Ülviyyə Şirinova

Bakı Avrasiya Universitetinin

“İqtisadiyyat” kafedrasının baş müəllimi

ulviya.sirinova@gmail.com

ORCID: [0000-0003-3514-8825](https://orcid.org/0000-0003-3514-8825)

Aslanova İlhamə

Bakı Avrasiya Universiteti baş müəllim

ORCID: 0000-0001-8399-6285

aslanovailhama220@gmail.com

Kazımova Esmira

Bakı Avrasiya Universiteti

Biznes və menecment kafedrasının

müəllim

ORCID: 0000-0001-7033-5648

k.esmira@gmail.com

Xülasə

Müstəqil və suveren dövlətə sahib olaraq milli-mənəvi dəyərlərə, humanizm, ədalət və qanunun aliliyi prinsiplərinə əsaslanan inkişaf etmiş cəmiyyət qurmaq yüzillər boyu Azərbaycan xalqının ən böyük arzusu olmuşdur. 1993-cü ildə xalqın tələbi ilə yenidən hakimiyyətə qayıtmış Ümummilli Lider Heydər Əliyevin xilaskarlıq missiyası ölkəmizdə cərəyan edən təhlükəli proseslərin qarşısı alınıb, ictimai-siyasi sabitlik təmin edilmişdir, müasir dövlət quruculuğu üçün zəmin yaranmışdır. Ulu Öndərin bilavasitə rəhbərliyi ilə hazırlanaraq 1995-ci il noyabrın 12-də qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyası genişmiqyaslı qanunvericilik islahatlarının əsasını təşkil etdi.

Suverenlik və Konstitusiyanın preambulasında dövlət müstəqilliyi, suverenlik, ərazi bütövlüyünün qorunması başlıca niyyətlərdən biri kimi bəyan edilmişdir. Lakin Ermənistanın ölkəmizə qarşı təcavüzü nəticəsində torpaqlarımızın 20 faizinin 30 il işğal altında qalması Azərbaycan Respublikasının suveren hüquqlarının o ərazilərdə tətbiqinə imkan verməmişdir. 2020-ci il sentyabrın 27-də Vətən müharibəsində tarixi qələbə qazanılmış, 2023-cü il sentyabrın 19-20-də uğurlu antiterror əməliyyatı nəticəsində ölkəmizin ərazi bütövlüyü və suverenliyi tam bərpa edilmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2024-cü il 28 dekabr tarixli Sərəncamı ilə 2025-ci il "Konstitusiya və Suverenlik İli" elan edilib. Qeyd edək ki, 2025-ci il eyni zamanda Azərbaycanın Konstitusiyasının qəbul edilməsinin 30-cu ildönümünü, həmçinin Vətən müharibəsindəki qələbənin 5-ci ildönümünü qeyd etmək üçün əlamətdar bir il olacaq.

“Konstitusiya və Suverenlik İli” Azərbaycanın dövlətçilik tarixində yeni bir mərhələnin başlanğıcı olacaq, həmçinin Azərbaycanın beynəlxalq arenada daha güclü mövqeyə sahib olduğunu və öz suveren hüquqlarını qorumaq istiqamətində prinsipial mövqe tutacağını bir daha nümayiş etdirəcəkdir. Eyni zamanda ölkəmiz müstəqil və suveren dövlət olaraq dünya ölkələri ilə qarşılıqlı əməkdaşlıq və dialoq şəraitində bir çox strateji hədəflərə doğru inamla irəliləyəcəkdir.

Məqalədə bu uğurlu siyasət nəticəsində Azərbaycanın müasir dünya enerji bazarındakı əsaslı mövqeyi təhlil edilir. Dünyanın aparıcı dövlətlərinin meqa səviyyədə həyata keçirdiyi iqtisadi diplomatiya Azərbaycanın həm regional, həm də beynəlxalq arenada iqtisadi münasibətlərini balanslaşdıraraq düşünülmüş siyasətinə əsas yaradır. Bu gün ölkəmiz Avropanın enerji təhlükəsizliyi məsələlərinin həllində Avropa ölkələri ilə birgə fəaliyyət göstərir, dünyada neftlə zəngin ölkələrin daxil olduğu yeni geosiyasi neft məkanı meydana gəlməkdədir. Uğurlu neft strategiyası nəticəsində ölkəmiz də bu məkana daxil olmuş və beynəlxalq enerji təhlükəsizliyinin

təmin edilməsində fəal iştirakçı olmaqla yanaşı, Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təminatındakı mövqeyini möhkəmləndirməkdədir. Aparılan təhlillər Azərbaycan bölgədə geostrateji baxımdan lider ölkə, regional layihələrin əsas təşəbbüskarı və iştirakçısı olduğunu göstərir. Sonunda nəticə etibarlı ilə bu Azərbaycanın bölgədəki liderliyinin qorunması ilə bağlı strateji addımların atılmasını vacib edir.

Açar sözlər: *enerji bazarı, iqtisadi diplomatiya, geosiyasi, lider, strateji addım*

Giriş. Bu gün Azərbaycan dünyada nümunəvi inkişaf modelinə malik müstəqil ölkə kimi tanınır və öz sözü və nüfuza malik olması milli maraq, dövrün tələblərinə əsaslanan həm daxili, həm də xarici siyasətin həyata keçirilməsi sayəsində mümkün olub. Müstəqillik dövrünün sabitlik və inkişaf mərhələsi kimi 1993-2003-cü illərdə Ulu Öndəin rəhbərliyi görülmə işlərlə milli-strateji hədəflərə çatmağa imkan verməklə yanaşı, yeni Azərbaycanın parlaq gələcəyini inşa etdi. Bu gün Azərbaycanın inamlı, dinamik və dayanıqlı inkişafı, müstəqilliyini möhkəmləndirərək yeni strateji zirvələr fəth etməsi Heydər Əliyev siyasətini yeni müstəvidə davam etdirən dünya şöhrətli siyasətçi cənab İlham Əliyevin adı ilə bağlıdır.

Cənab İlham Əliyevin liderliyi ilə ölkəmiz sabitlik adasına və təhlükəsizlik məkanına çevrilib. Ölkəmizə rəhbərlik etdiyi dövrdə ölkə müstəqilliyinin möhkəmlənməsini təmin edən mühüm faktorlardan biri inkişafın milli modelinin, başqa sözlə yeni iqtisadi möcüzənin yaradılmasıdır. Son 18 ilin göstəriciləri makroiqtisadi sabitliyə nail olan Azərbaycanın innovativ əsaslı güclü iqtisadiyyat quruculuğu ilə bağlı qarşıya qoyulan əsas hədəfləri uğurla reallaşdırdığını təsdiqləyir.

Heydər Əliyevin müstəqil və milli maraqlara əsaslanan xarici siyasəti Azərbaycanın regional liderə - bölgədə güc mərkəzinə, dünya siyasətində qüdrətli və nüfuzlu milli subyektə çevrilməsinə səbəb olub. Azərbaycanın təşəbbüsü və liderliyi ilə mühüm nəqliyyat və enerji layihələrinin reallaşdırılması, ikitərəfli və çoxşaxəli formatda əməkdaşlıq platformalarının yaradılması ölkəmizə mühüm iqtisadi mənfəət və siyasi dividendlər qazandırır. Respublikamızın beynəlxalq təşkilatlarda uğurlu fəaliyyəti Azərbaycana, şəxsən cənab İlham Əliyevə olan böyük inam və etimadın ifadəsi, dövlətimizin geostrateji prestijinin göstəricisidir. Dünyanın hər b və siyasət tarixində xüsusi yer tutan, xalqımızın şanlı qəhrəmanlıq dastanı və Zəfər simvoluna çevrilən Vətən müharibəsi təkcə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün və tarixi ədalətin bərpasını deyil, eyni zamanda, həm Cənubi Qafqaz regionunda, həm də Avrasiyada yeni geostrateji reallıqların təşəkkülünə səbəb olub. Xüsusilə də Zəngəzur dəhlizinin açılması, kommunikasiya xətlərinin bərpası geniş formatda əməkdaşlıq imkanlarının formalaşması, Cənubi Qafqazın işbirliyi məkanına çevrilməsi deməkdir. Müstəqil Azərbaycan Böyük Yolun - Heydər Əliyev yolunun Müzəffər davamçısı olan Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə strateji hədəflərinə doğru addım-addım irəliləyir. Müstəqillik prinsipinə əsaslanan və milli maraqların qorunması məqsədinə xidmət edən siyasətin ardıcıl və sistemli şəkildə davam etdirilməsi Azərbaycanın qarşısında yeni perspektivlərin açılması deməkdir.

Ölkəmiz uğurlu enerji siyasəti həyata keçirir. Xəzər dənizində yeni karbohidrogen mənbələrinin aşkar edilməsi, onun istismarı və resursların Avropadakı istehlakçılara çatdırılması əsas ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan iqtisadi siyasətin təntənəsidir. Həmin siyasətin praktik olaraq həyata keçirilməsi Prezident İlham Əliyevin siyasi iradəsinin nəticəsi kimi qəbul edilir. Xəzərin Azərbaycan sektorunda yerləşən "Azəri-Çıraq-Günəşli" (AÇG) neft-qaz yataqları blokundan indiyədək 545 mln ton neft hasil edilib və əldə olunan gəlirlər 155 mlrd. dollar təşkil edib. Bu ilin yanvar-noyabr aylarında Azərbaycan Trans-Anadolu və Trans-Adriatik qaz kəmərləri vasitəsi ilə Türkiyə və Avropaya 12,4 mlrd. kubmetrdən çox qaz nəql edib. Hesabat dövründə Avropaya 7,3 mlrd. kubmetr qaz tədarük edilib. Avropaya qaz ixracının artırılması üçün böyük potensial var və ehtiyac duyulsa, tədarük həcmi və coğrafiyası genişləndirilə bilər. Nəzərə çatdıraq ki, 2024-cü ildə Azərbaycanda qaz hasilatı 50 mlrd. kubmetrə çatmışdır. Son zamanlar dünya birjalarında təbii qazın qiymətindəki artımlar zamanı Avropa və dünyadakı tərəfdaşların Azərbaycanın fürsətçil partnyor olmadığına şahidlik etdilər. Hazırda ölkədə "yaşıl enerji" sahəsinin inkişafı sahəsində böyük işlər aparılır və bununla bağlı geniş planlar mövcuddur. Azad olunmuş ərazilərdə də xarici investisiya hesabına bərpa olunan enerji ilə bağlı layihələrin həyata

keçirilməsi əsas hədəfdir. Hazırlanmış "yaşıl enerji" konsepsiyasına əsasən, xarici investisiya qoyuluşu ilə Kəlbəcər və Laçında 100 meqavat gücündə külək elektrik stansiyasının tikilməsi planlaşdırılır. Azərbaycanın enerji kursu qlobal çağırışlara uyğun şəkildə həyata keçirilir. Hədəfimiz ölkəmizin ümumi enerji istehsalında bərpa olunan enerji payını hazırkı 17 faizdən 2025-ci ildə 24 faizə, 2030-cu ildə isə 30 faizə çatdırmaqdır. Odur ki, 1500 MVt-lıq istehsal gücünün yaradılması nəzərdə tutulub.

XXI əsrdə beynəlxalq iqtisadi integrasiyanın daha da dərinləşməsinə nəzərə alsaq görürük ki, hansısa region və ya dövlətdə sosial-iqtisadi proseslərin gedişi əhəmiyyətli dərəcədə həmin region və ya dövlətin dünyanın mövcud nəhəng integrasiya birliklərinə daxil olmasından birbaşa asılıdır. Müasir texnoloji inqilablar beşiyi Avropaya alternativ yollarla çıxış bu ölkələrdə həm iqtisadiyyatın müasir texniki və texnoloji əsaslarla yenidənqurulma və dirçəlişində, həm də bazar iqtisadiyyatının formalaş-masında mühüm rol oynayacaqdır. Məlumdur ki, bu ölkələr zəngin təbii sərvətlərini yalnız öz gücünə arxalanmaqla mənimsəmək imkanından məhrumdurlar,ənənəvi tərəfdaş olan Rusiya isə onlara əməkdaşlıqda maneələr yaratmaqda davam edirdi. Məhz Böyük İpək Yolu layihəsi Orta Asiya və Qafqaz ölkələrinin Rusiya asılılığının aradan qaldırılmasında müstəsna rol oynamışdır. Layihə ilkin olaraq Qərblə Şərq arasında etibarlı nəqliyyat dəhlizinin formalaşmasına yönəlmiş,daha sonra isə region ölkələrinin inkişafında, dünya birliyi əlaqələrinin inkişafında keyfiyyətə tamamilə yeni proseslərin başlanğıcını qoymala yanaşı zəngin faydalı qazıntı potensialının istismarı üçün onların xarici kapital cəlb etmək imkanlarını da genişləndirmişdir (*Barro, 2019:126*). İpək Yolu üzərindəki postsovet ölkələrində nisbətən inkişaf etmiş nəqliyyat sisteminin mövcudluğuna baxmayaraq həll edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edən bir çox ciddi problemlərlə qarşı-qarşıyadır və qlobal iqtisadiyyatın sabit və davamlı inkişaf yolunda strateji əhəmiyyətə malikdir. Bu ölkələrin nəqliyyat sisteminin sovet dövründə təşkili bu dövlətləri Rusiya bazarlarına bağlamış, xarici dünyaya çıxışını kifayət qədər qədər məhdudlaşdırmışdır.

1.Azərbaycanın Cənubi Qafqazdakı geosiyasi mövqeyi

Avrasiya məkanı dünya iqtisadi diplomatiyasının mərkəzi sayılır və regionumuz bu gün geosiyasi baxımdan böyük əhəmiyyət daşıyır. Çünki Avrasiya dünya siyasətinin mərkəz nöqtəsi olduğundan, bu bölgədə yerləşənlər üçün bitərəf qalması mümkünsüz edir.Başqa sözlə,Azərbaycan coğrafi baxımdan nə tam Avropa, nə də tam Asiya dövləti olmamasını nəzərə salsaq görürük ki, Avropa ilə Asiyanın qızıl körpüsü sayılan ölkəmiz dünya siyasətini diktə edən dövlətlər üçün həyat əhəmiyyətli geosiyasi,

Şərq ilə Qərb mədəniyyətinin qovşağı olmaqla yanaşı,islam,xristian dinləri arasında yer almaqdadır. Elə bu səbəbdən dinlərarası dialoqda tutduğu yer,vahid dünya mədəniyyətinin formalaşmasında oynadığı rol əhəmiyyətlidir və tutduğu mövqe Azərbaycanın dünyada oynadığı rolu daha da artırır. Azərbaycan malik olduğu potensialla inkişaf etmiş dünya dövlətləri ilə müqayisə edilə bilər, dünya enerji bazarına çıxış ölkədə yeni canlanmaya səbəb olmuş, neft-qaz infrastrukturunun modernləşməsi istiqamətində düzgün siyasi addımlar atılmışdır.Bu da enerji siyasəti ilə bağlı addımların düşünülmüş şəkildə atıldığına sübutdur. Beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminə aktiv şəkildə integrasiya dövlətin milli mənafeələrinin qorunması istiqamətində ciddi fəaliyyətin həyata keçirilməsinə imkan verir, həmçinin Cənubi Qafqaz regionunun ən ümidverici ölkəsi olan Azərbaycan dünya güclərinin diqqətlə yanaşdığı əhəmiyyətli bir ərazi (*Alirzayeva,T,2023:231*) kimi ikitərəfli və çoxtərəfli mənafeələrin bir araya gəlməsi deməkdir. Bu səbəbdən Azərbaycan Respublikasının yeni dünya birliyində rolu əhəmiyyətli dərəcədə artır, bölgə və dünya üçün əhəmiyyətli iqtisadi, siyasi, mədəni hadisələrdə ölkəmiz layiqincə təmsil edilir.

Azərbaycan daima mövqeyini müəyyənləşdirmiş və mənafeyini qoruya bilmişdir,buna sübut olaraq

ölkədə həyat keçirilən demokratik islahat və iqtisadi dəyişikliklər, aktiv xarici siyasəti göstərmək olar. Dünyanın güclü dövlət və nüfuzlu təşkilatlarının diqqəti Azərbaycana yönəlmiş, beynəlxalq hüquq normalarına uyğun qarşılıqlı, faydalı əməkdaşlığın qurulmuş,inkişaf yolunda əlverişli şərait yaratmışdır. Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təminatı baxımından ölkəmizin

planları böyükdür, belə ki, yaxın zamanlarda “Şahdəniz” yatağında qaz ixracatı maksimum səviyyəyə çatdırılacaq, bu zaman enerji təhlükəsizliyi Avropanı indikindən daha da çox düşündürəcəkdir. “Ümid” və “Abşeron”dan başlanan istehsal Azərbaycanı gələcəkdə dünyanın böyük qaz ixracatçısı kimi tanıdacaq. Bu da Azərbaycanın Cənubi Qafqaz üzrə geosiyasi mövqeyini gücləndirəcəkdir.

Özünün geostrateji mövqeyi sayəsində Azərbaycan Orta Asiya ilə Avropa arasında nəzərdə tutulan enerji, nəqliyyat və rabitə layihələrinin mərkəzində dayanmaqdadır, ölkəmiz gələcəkdə də Orta Asiya ölkələrinin həm geoiqtisadi və geosiyasi maraqlarının, həm də regional təhlükəsizliyində birbaşa iştirak edəcəkdir. Bu da ölkəmizin Şərq ilə Qərb, Şimal ilə Cənub arasında körpü rolunu oynamaq üçün lazımi imkanlara sahib olmasına sübutdur. Məşhur Norveç tədqiqatçısı Byörn Veqqenin “Azərbaycan dünyada ən böyük yol ayrımıdır” sözləri yerinə düşür. Azərbaycan bütün dövlətlərlə istənilən sahədə əməkdaşlığa hazır ölkə kimi öz mövqeyini qorumaqla yanaşı, bu mövqenin istər regionda, istərsə dünyada cərəyan edən hadisələrdə və proseslərdə aktiv iştirakının təmin edilməsinə çalışır. Ölkəmiz geoiqtisadi, hərbi-geostrateji mövqe, təhlükəsizlik, milli maraq və mənafeyini qorumağa xidmət edən strateji konsepsiyasını dövrün həqiqətləri və gələcəyə baxışları ilə uzlaşmış bir şəkildə hazırlamaqdadır.

2. Geosiyasi maraqlar kontekstində Azərbaycanın milli təhlükəsizliyinin təmin edilməsi.

Keçdiyimiz qısa tarixi dövr bir daha sübut edir ki, Heydər Əliyev ideyalarının realizəsi yolundakı səylər öz bəhrəsini verir və düşünülmüş, məqsədyönlü tədbirlər Azərbaycanın bugünkü və gələcək problemlərinin həllinə, müstəqilliyimizin möhkəmləndirilməsinə, dövlətimizin və xalqımızın tərəqqisinə, ölkəmizin müasir dünyadakı yerinin və nüfuzunun güclənməsinə yönəlmişdir. 44 günlük Vətən müharibəsindəki tarixi Zəfərimizdən sonra biz əvvəlki kimi diplomatik ibarələrlə maskalanan mövqe əvəzinə açıq diplomatiyanın şahidi olduq. Prezident İlham Əliyev dəfələrlə çıxışlarında Qərbin ikili standartlara söykənən siyasətini və qəbul edilmiş beynəlxalq qanunları heçə saymağını haqlı olaraq tənqid etmişdir. Artıq dünyada bu proseslərin nəticəsi olaraq ciddi qütbləşmə prosesi gedir. Bunun üçün də dövlətlər yeni regional təşkilatlar yaradıb birləşməyə üstünlük verirlər. Həmin təşkilatlar Qərb tərəfindən formalaşdırılan təşkilatlardan tamamilə fərqlənir. Məsələn, Avropa İttifaqı bir xristian təşkilatıdırsa, Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı barəsində bunu demək olmaz. Məlumdur ki, yarım əsrdən çox bir dövrdə müxtəlif bəhanələrlə Türkiyəni Avropa İttifaqına üzv qəbul etmirlər. Səbəb kimi müxtəlif bəhanələr göstərsə də, hamıya məlumdur ki, burada əsas məsələ din faktorudur. Bəzi Avropa siyasətçiləri bunu gizlətmirlər və açıq şəkildə məsələnin dinlə bağlı olduğunu söyləyirlər. Qərbin apardığı belə ikili standartlar dünyanın bir çox ölkəsində haqlı narazılıq yaratdığı üçün bərabər hüquqlu əməkdaşlığa üstünlük verən yeni təşkilatlar yaratmağa sövq edir. Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı bu prinsipləri rəhbər tutduğu üçün qısa bir zamanda ona bir çox dövlətin qoşulmasına səbəb oldu. Azərbaycan son dövrlər bu təşkilatla əməkdaşlığa xüsusi önəm verərək onun fəaliyyətində yaxından iştirak edir. Avrasiya regionunda Rusiyadan sonra ÇXR-lə də strateji əməkdaşlıq bəyannaməsinin imzalanması tarixi hadisədir. Bir sözlə, Azərbaycan dünyanın ən böyük iqtisadiyyatına malik Çinlə strateji tərəfdaş olur. Hansı ki, dünya iqtisadiyyatının ağırlığı Qərbdən Şərqə, yəni Çinə keçir və bu ölkə global problemlərin həllində söz sahibinə çevrilir. Azərbaycanın ŞƏT-də iştirakı bu təşkilatın gücünə güc qatacaq. Ölkəmiz güclü iqtisadi imkanlara və strateji coğrafi mövqeyə malikdir. Azərbaycan dünyanın ən önəmli iki beynəlxalq ticarət marşrutunda qovşaq ölkədir. Məlum olduğu kimi, hazırda Qərb-Şərq bloku arasında gedən mübarizənin önündə global ticarət marşrutlarına nəzarəti ələ keçirmək dayanır. Bu üzdən dünyada proseslərin kimin xeyrinə həll olunması Azərbaycanın tutduğu mövqedən asılıdır. Ölkə başçısı "ŞƏT plyus" formatında keçirilən görüşdə Azərbaycanın beynəlxalq ticarət marşrutlarında tutduğu önəmli mövqeyini vurğulayaraq qeyd etmişdir ki, "Şərq-Qərb" və "Şimal-Cənub" nəqliyyat dəhlizlərinin qarşılıqlı fəaliyyəti Azərbaycan ilə ŞƏT-ə üzv dövlətlər arasında əməkdaşlığın vacib sahəsini təşkil etmiş, coğrafi mövqe və nəqliyyat infrastruktura qoyulmuş böyük sərmayələr ölkəyə Avrasiyanın nəqliyyat-logistika qovşaqlarından birinə çevrilmək imkanı verib. Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun illik ötürücülük qabiliyyəti ölkə sərmayələri hesabına 1 milyon tondan 5 milyon tona qədər artıb və bu gün biz tərəfdaşlarımızla Orta dəhlizin rəqəmsallaşması üzərində

işlənilir və Ələt Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanının illik ötürücülük qabiliyyətini ildə 15 milyon tondan 25 milyon tona qədər artırmaq məqsədimizdir. Ölkəmiz "Şimal-Cənub" nəqliyyat marşrutunda önəmli ölkə statusundadır. Dəhlizlə yüklərin ildə 15 milyon tona qədər artırılması üzərində işlənirlərsə 30 milyon tona qədər artırılacaq.

ŞƏT regional təşkilat kimi 1996-cı ildə Çin, Rusiya, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Tacikistan tərəfindən yaradılıb, qısa bir zamanda digər ölkələri də özünə cəlb edə bilib. Sonradan bu təşkilata Hindistan, Pakistan, İran və Belarus da qoşulmasına baxmayaraq təşkilatla əməkdaşlıq edən ölkələrin sayı bununla bitmir. Təşkilatın 2 müşahidəçi və 14 dialoq tərəfdaşı var, regional iqtisadi birlik kimi yaransa da, qlobal təşkilata çevrilmək üzrədir. ŞƏT-i əhatə edən ölkələrdə dünya əhalisinin 40 faizi yaşayır ki, ilk növbədə böyük bazar və işçi qüvvəsi deməkdir. Digər tərəfdən təşkilata üzv və əməkdaşlıq edən ölkələr qlobal səviyyədə iqtisadi və maliyyə resurslarına malikdirlər, bu ölkələrin dünyanın iki əsas ticarət marşrutuna nəzarət etmək imkanı var, təşkilatın imkanları çoxşaxəlidir. Təşkilata üzv olan 9 ölkənin birgə nominal ümum daxili məhsulda payı 24,4 trilyon dollar, Avropa İttifaqının birgə dünya üzrə ümumi daxili məhsulda payı isə 6 trilyon dollardan çoxdur (fərq 3 trilyona yaxındır). Təşkilata üzv olan ölkələrin qlobal nominal ÜDM-dəki payın 20 faizindən çoxu bu dövlətlərdə formalaşır. Eyni zamanda dünyanın strateji resurslardakı payında bu ölkələr önəmli rol oynayır, belə ki, dünyada mövcud olan neft ehtiyatlarının 20 faizi, qaz ehtiyatlarının isə 44 faizi təşkilata üzv olan ölkələrə məxsusdur. Azərbaycan ŞƏT üzvü deyil, lakin təşkilata üzv ölkələrlə sıx əməkdaşlıq edir. Mütəxəssis fikirlərinə görə, cari ildə Azərbaycanın bu təşkilata üzv, müşahidəçi və dialoq tərəfdaşları ilə ticarət dövriyyəsinin həcmnin 20 milyard dollardan çox olması gözlənilir. Azərbaycanın xarici ticarətdəki 4 əsas tərəf müqabilindən 3-ü (Rusiya, Çin və Türkiyə) ŞƏT-in üzvü və dialoq tərəfdaşıdır.

Prezident İlham Əliyev iqtisadi siyasətin əsas prinsipi bütün tərəfdaşlarla Azərbaycanın milli maraqlarına uyğun əməkdaşlıq etməkdir. Ölkəmiz hazırda Qərb və Şərqlə iqtisadi maraqları çərçivəsində tərəfdaşlığı genişləndirməklə, bir tərəfdən Avropanın təbii qazla təminatında önəmli rol oynayır, "yaşıl enerji" təchizatında da əsas ölkə olmağa çalışır. Həmçinin Orta dəhliz və "Şimal-Cənub" marşrutunda açar ölkə kimi dünya ticarət yollarında da önəmli statusa sahibdir. Aparılan çoxşaxəli siyasət ölkəmizin beynəlxalq aləmdəki nüfuzunu artırır və uzaqgörən siyasətin nəticəsidir ki, bir çox regional və qlobal məsələlərin həllində ölkəmizin rəyi nəzərə alınır.

3. Azərbaycanın Avrasiya məkanındakı nüfuz yüksəlişində TRACECA və Şimal-Cənub dəhlizlərinin rolu. XX əsrin sonunda bəşəriyyətin tərəqqisi yolunda dünya təsərrüfatı sisteminin bütün həlqələri arasında qarşılıqlı faydalı hərtərəfli əlaqələrin dərinləşməsi üçün geniş imkanlar yarandı. Xəzər hövzəsinin zəngin neft yataqlarının mühüm bir hissəsinə nəzarət edən Orta Asiya və Qafqazın yeni müstəqil dövlətləri özünəməxsus yer tutur. Neft xəzinəsi sayılan İran körfəzindən sonra ikinci əhəmiyyətli yerdə duran bu regionda neft ehtiyatı 30 mlrd. t., qaz ehtiyatı, isə onlarla trilyon kub metr təşkil edir. Mütəxəssis fikrincə, XXI əsrin ikinci yarısında orta illik neft hasilatı burada 100 mln. tona çata bilər, uranla yanaşı digər mühüm filiz növləri, qızıl ehtiyatı, habelə pambıq parça istehsalı imkanları nəzərə alınarsa regionun əhəmiyyəti daha da artır. XXI əsr dünyanın məhdud mineral-xaməmtə ehtiyatlarından optimal səmərəliliklə istifadə olunması zərurətini doğurur. Bu gün istehlak edilən faydalı qazıntıların adambaşına miqdarı nisbi olaraq azaldılmış olsa da, demoqrafik sıçrayış mineral xammal və enerji ehtiyatlarına olan tələbatın gələcək əsrdə dünyada kəskin sürətdə artımına səbəb olacaq. Beynəlxalq energetika agentliyinin məlumatına görə 2030-cu ilə qədər ilk enerji daşıyıcılarının istehlakı dünyada təxminən 47% artacağını nəzərə alsaq görürük ki, region növbəti yüzillikdə qlobal iqtisadiyyatın sabit və səmərəli inkişafında özünəməxsus yer tutmağa başlayacaq və müasir geosiyasətin aparıcı istiqamətlərindən birinə çevriləcəkdir. Qafqaz və Orta Asiyada əsrin əvvəllərində nüfuz uğrunda Rusiya və İngiltərə mübarizəsini əks etdirən «böyük oyun» ifadəsi bu gün siyasi leksikona «yeni böyük oyun» ifadəsi altında fərqli kontekstdə yenidən atıldı.

"Azərbaycan "İpək yolu"nun mərkəzində yerləşir və "İpək yolu" Yaponiya, Çin və Mərkəzi Asiyadan keçib Xəzərə çıxacaqdır. Nəzərə alsaq ki, Xəzərdə Şərq və Qərb sahilləri arasında keçid bərəsi mövcuddur və Azərbaycana məxsusdur. Bakı "İpək yolu"nun üstündə yeganə iri dəniz

limanı olduğuna görə Azərbaycan burada çox mühüm strateji mövqe tutur. TRACECA proqramının xarakteristikası «İpək yolu» layihəsinin bel sütununu 1993-cü ilin may ayında Brüsseldə 5 Orta Asiya və 3 Qafqaz ölkəsi nümayəndələrinin iştirakı ilə keçirilmiş konfransda yaradılmış TRACECA Proqramı təşkil edir. Həmin konfransda Avropa Birliyinin (AB) texniki yardım göstərilməsi proqramı razılaşdırılmışdır ki, proqram Avropadan Qərb-Şərq oxu ilə Qara dəniz üzərindən, daha sonra Cənubi Qafqaz və Xəzər dənizindən Orta Asiyaya keçən nəqliyyat dəhlizinin inkişaf etdirilməsi məqsədinə xidmət edir. TRACECA layihəsi ənənəvi, lakin çox yüklü olan Moskva marşrutuna əlavə olunduğu üçün Avropaya alternativ nəqliyyat çıxışı yaradılması yolunda strateji əhəmiyyət daşıyır. Proqram rəqabət qabiliyyətliliyi səviyyəsində tranzit üzvlük haqqı ödəmələrini dəstəkləməklə yanaşı, nəqliyyatın sərhədləri ən asan keçməsinə imkan yaratmaq, iştirakçı dövlətlərlə ticarət prosedurasını sadələşdirmək və gömrük əməkdaşlığını yaxşılaşdırmaq haqqında razılaşma əldə edən hökumət dairələrinin sıx əməkdaşlığına və dialoq genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Bu zaman böyük həcmli yüklərin TRACECA marşrutu üzrə göndərilməsi üzrə birgə razılığa gəlinmişdir. Həmin marşrut Orta Asiyadan iriyüklü gəmilərin xidmət etdiyi dünya bazarlarına çatdırılması üçün ən qısa, ən sürətli və ucuz marşrut kimi qəbul etmişlər. Bu proqramın həyata keçirilməsi Bakı qovşağının nəqliyyat kommunikasiyalarının yeniləşməsinə də ciddi təkan verir. Belə ki, Xəzərin Şərq və Qərb sahilləri arasında Azərbaycana məxsus xüsusi donanma bərə keçidi artıq fəaliyyət göstərir. Bu mövqenin saxlanması məqsədi ilə böyük nəqliyyat mərkəzi fəaliyyətinin təşkili üzrə kompleks proqramın yaradılması və reallaşdırılması üzrə işlərə başlamışdır. Bakı adə çəkilən layihənin həyata keçirilməsi üzrə ancaq müzakirə aparılan yer deyil, həmçinin nəqliyyat arteriyasının global mərkəzinə, Şərq ilə Qərb arasında əhəmiyyətli əlaqələndirici körpüyə çevrilir. Bu məqamlar dövlətimizin üzərinə böyük öhdəliklər qoymaqla yanaşı, regionda Azərbaycanın siyasi və iqtisadi təsirini gücləndirir, onu lider dövlətə çevirir.

Aydındır ki, Böyük İpək yolunun yük dövriyyəsi son dövr Asiya ölkələri istehsalının, ixracın və idxalın artmasına müvafiq olaraq daha da böyüyəcək (*Halil Seyidoğlu, 2021:123*). Bu ölkələrin gələcək inkişafı həmçinin Avropanın inkişaf etmiş sənaye ölkələri ilə əlaqələr qurmağı və inkişaf etdirməyə zəruri edir. Magistral Asiya ölkələrinin məhsullarını Avropaya yönəldəcəkdir. Belə ki, hazırda Yaponiya ixracının 60%-i Avropaya göndərir və eyni zamanda Çin və Cənubi Koreyada da bu ölkələrə öz ixracını artırmağa çalışır. Qərbi-Sibir dəmiryolu və Yeni İpək Yolu arasında mövcud olan rəqabət nəqliyyat xərclərinin və tariflərin azalmasına, daşıma keyfiyyəti və təhlükəsizliyinin artmasına səbəb olmaqla yanaşı, BİY layihəsinin həyata keçirilməsi istifadəçilərə hazırkı işlək marşrut ilə müqayisədə böyük üstünlüklər verir. Layihənin iqtisadi səmərəliliyi şübhəsizdir, çünki o, yolu 2000 m azaltmaqla yanaşı, eyni zamanda dövriyyə vəsaitlərinin çatdırılmasını azaldır, dövr etməsini isə artırır. Avropa Birliyi ekspertlərinin rəyi də bunu göstərir ki, BİY-in həyata keçirilməsi yükün 2 dəfə tez, 30% isə ucuz çatdırılmasını təmin edəcək.

Beynəlxalq aləmə ölkənin integrasiyası, milli nəqliyyat sistem və iqtisadiyyatının inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edən növbəti layihələrdən biri Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizinin reallaşması üzrə layihədir. Layihə haqqında ilkin razılaşma Rusiya Federasiyası, İran İslam Respublikası və Hindistan arasında 2000-ci il sentyabrın 12-də Sankt-Peterburq şəhərində bağlanmış və əsas məqsədi yük və sərnişin daşıma xidmətlərinin təşkili üzrə nəqliyyat əlaqələrinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi, üzv ölkələrin dəmir yolu, avtomobil, dəniz, çay və hava nəqliyyatı xidmətləri keyfiyyətinin yüksəldilməsi, beynəlxalq nəqliyyat xidmətləri bazarına girişi üçün şəraitin mövcudluğu, beynəlxalq daşıma xidmətlərinin həcm artımına yardım, nəqliyyat vasitələrinin hərəkət təhlükəsizliyinin və daşıma sifarişlərinin operativliyinin təminatı ilə yanaşı razılaşdırılmış nəqliyyat siyasətinin həyata keçirilməsidir. Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizi dəmir, dəniz, avtomobil yolları, çay və hava nəqliyyatını və nəqliyyat növlərinə aid infrastruktur sahələri də əhatə edir. Razılaşmanın üzvləri arasında Hindistan istisna təşkil edir, lakin bu ölkənin Şimal-Cənub dəhlizinin işində yalnız dəniz marşrutları ilə iştirakı nəzərdə tutur. Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizi öz növbəsində ölkəmizin nəqliyyat əlaqələrinin genişləndirilməsi, tranzit ölkə kimi böyük gəlirlər əldə etməyə və s. imkan verəcəkdir. Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizinin siyasi əhəmiyyəti də dənizdir, çünki bu dəhliz həm də Rusiya Federasiyası ilə balans siyasətinin bir nümunəsi kimi

də qəbul edilə bilər. Bu dəhlizi vasitəsilə Azərbaycan üzərindən yüklərin böyük əksəriyyətinin daşınmasında dəmir yolunun iştirakı nəzərdə tutulur. Dəhliz vasitəsilə yük daşımalarına ölkəmizin yol-nəqliyyat kompleksinin daha geniş cəlb edilməsi, ilk növbədə avtomobil nəqliyyatının və Xəzər Dəniz Gəmiçiliyinin imkanlarından tam şəkildə və daha səmərəli istifadəsi üçün şərait yaradılması istiqamətində tədbirlər görülməkdədir.

Nəticə. TASIS-TRASEKA proqramı çərçivəsində Avropa Birliyinin "Böyük İpək yolu"nın bərpası üzrə mühüm tədbirləri Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizində yerləşən digər ölkələrin inkişafı, iqtisadi potensiallarından daha səmərəli istifadəsi, çoxtərəfli iqtisadi əməkdaşlığın genişlənməsi üçün əlverişli şərait yaradır. Şərqlə Qərb arasında körpü rolunu oynayan Azərbaycanın da Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizinin inkişaf etdirilməsində aparıcı yer tutması onun dünya ölkələri ilə integrasiyasının kifayət qədər dərinləşməsinə xidmət edir ki, bu öz növbəsində həm iqtisadi, həm də siyasi sabitliklə yanaşı təhlükəsizlik baxımından da böyük əhəmiyyətə malikdir. Ölkə xarici siyasətində dünya dövlətləri eyni sırada ikitərəfli münasibətlərin inkişaf etdirilməsi, beynəlxalq və regional təşkilatlar ilə çoxtərəfli əməkdaşlığın genişləndirilməsi də mühüm yer tutur. Bununla yanaşı, Azərbaycan Respublikasının Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizinə qoşulması, dəhliz ilə yük və sərnişin daşımalarında fəal iştirakı ölkə iqtisadi maraqlarına uyğun olaraq yüklərin və tranzit yüklərin daha geniş cəlb olunmasına, yük həcmi-nin, gəlirlərinin artımına, tranzit xidmətlərini dövlət büdcəsinin əsas gəlir mənbələrindən birinə çevirməyə, ölkəmizin nəqliyyat infrastrukturunun inkişafına və digər problemlərin həllinə şərait yaradacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. Alirzayeva, T. (2023). Exchange rate regimes in EEOCs and experience of Azerbaijan. Central Bank and Economy Magazine, 2, 16.
2. Baltagi, B. (2018). Econometric Analysis of Panel Data (Fifth Edition). John Wiley & Sons Ltd.
3. Barro, R. J. (2019). Inequality, Growth, and Investment (w7038; pp. 123–134). National Bureau of Economic Research.
4. DEİK (2002), Qırğızıstan İqtisadiyyatı və Türkiyə ilə Əlaqələr (Ölkə Hesabatı). DİNÇER, Ömer (1998), Strateji İdarəetmə və Biznes Siyasəti, 5-ci Nəşr, Beta, İstanbul.
5. DOĞRU, A. (2004), Türk Şirkətlərinin Xarici İnvestisiya Qərarlarına Təsir Edən Faktorlar: Azərbaycan Nümunəsi, Sakarya Universiteti, Sosial Elmlər İnstitutu.
6. ERKAN (2006a) (<http://www.dtm.gov.tr/ead/DTDERGI/ocakozel2002/bagimsiz.htm>)
7. ERKAN (2006b) (<http://www.dtm.gov.tr/ead/DTDERGI/ocakozel2002/bagimsiz.htm>)
8. BAYULGEN, O. (2003), Qlobal Kapitalizm Dilemması ilə üzləşmək: Məsələn Azərbaycan, Mərkəzi Asiya Sorğu, 22 (2/3), səh. 209-220.
9. Barro, R., J. (2019). "Inequality, Growth, and Investment", (No. w7038), National Bureau of Economic Research.
10. Halil Seyidoğlu, Uluslararası İktisat: Teori, Politika ve Uygulama, İstanbul, 2021

Azerbaijan's role in the eurasian economic space: facts and perspectives

Ulviyya Shirinova
Senior Lecturer, Baku Eurasian University
"Economics" Department
ulviya.sirinova@gmail.com
ORCID: 0000-0003-3514-8825

Aslanova Ilhama
Senior Lecturer, Baku Eurasian University
ORCID: 0000-0001-8399-6285
aslanovailhama220@gmail.com

Kazimova Esmira
Baku Eurasian University
Business and Management Department
ORCID: 0000-0001-7033-5648
k.esmira@gmail.com

Abstract

The article analyzes the fundamental position of Azerbaijan in the world energy market today. The economic diplomacy carried out by the world's leading states at a mega level creates the basis for Azerbaijan's well-thought-out policy by balancing its economic relations in both the regional and international arenas. Currently, Azerbaijan is working together with Europe to solve the issues of Europe's energy security. A new geopolitical oil space consisting of oil-rich countries is already emerging in the world. As a result of the successfully implemented oil strategy, Azerbaijan has also entered this space. Azerbaijan's active participation in ensuring international energy security strengthens our country's place in ensuring Europe's energy security. Analyses show that Azerbaijan is a leading country in the region from a geostrategic point of view, the main initiator and participant of regional projects. This ultimately makes it necessary to take strategic steps that will allow Azerbaijan to maintain its leadership in the region.

Keywords: energy market, economic diplomacy, geopolitical, leader, strategic step

Azərbaycanda turizm biznesinin innovativ inkişaf istiqamətləri

Elmi rəhbər: dos. Nəriman Bəhram oğlu Böyükkişi
nariman.boyukkishi@au.edu.az
050 671 03 77, 0509709838
Həsənova Aytən Tofiq qızı
Azərbaycan Universiteti, magistr
hesenovaayten0306@gmail.com

Xülasə

Son illərdə Azərbaycanda turizmin inkişafı ölkə iqtisadiyyatının şaxələndirilməsində əsas prioritetlərdən birinə çevrilib. Müasir texnologiyaların sürətli inkişafı, qloballaşma prosesləri və istehlakçı davranışındakı dəyişikliklər turizm sektorunda innovativ yanaşmaların tətbiqini zəruri edib. 2018-2025-ci illəri əhatə edən "Azərbaycan Respublikasında turizmin inkişafı ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında" dövlət proqramı çərçivəsində ölkədə turizm sənayesinin modernləşdirilməsi və rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün ciddi addımlar atılır.

Ölkənin zəngin tarixi və mədəni irsi, əlverişli coğrafi mövqeyi, milli mətbəxin zənginliyi və digər amillər turizm potensialının genişləndirilməsi üçün möhkəm zəmin yaradır. Eyni zamanda,

global turizm bazarındakı rəqabət, yeni nəsil turistlərin fərqli gözləntiləri bu sahədə innovativ həllər tapmağı tələb edir.

Açar sözlər: turizm, innovasiya, biznes, infrastruktur, təyinat yeri, trend.

Hazırda Azərbaycan turizm sektoru inkişafın yeni mərhələsinə keçid etməkdədir ki, bu da ənənəvi turizm modelindən daha çox texnologiya əsaslı, dayanıqlı və təcrübə yönümlü modelə doğru transformasiyanı nəzərdə tutur. Qlobal turizm sənayesini formalaşdıran əsas trendlər Azərbaycan turizm bazarına da öz təsirini göstərməkdədir. Bu trendlər texnologiya inteqrasiyasından (süni intellekt, virtual reallıq, blokçeyn), dayanıqlılıqdan, fərdiləşdirilmiş turizm təcrübəsindən, rəqəmsal nomadlardan və s. ibarətdir. Bu kontekstdə aşağıdakı innovativ həllər xüsusilə əhəmiyyətlidir:

I.Virtual və genişləndirilmiş reallıq texnologiyaları. Azərbaycanın tarixi və mədəni abidələrinin, təbiət gözəlliklərinin virtual turlarının hazırlanması son illərdə xüsusi əhəmiyyət qazanmışdır. Bu, potensial turistlərə səyahət etmədən əvvəl məkanları " ziyarət etmək" imkanı yaradır [1, s.57].

II.Süni intellektə əsaslanan turist xidmətləri. Süni intellekt (Sİ) texnologiyaları Azərbaycan turizm sektorunda getdikcə daha çox tətbiq olunur. Bu texnologiyalar turistlərə fərdiləşdirilmiş səyahət təklifləri, otel tövsiyələri və marşrut planlaşdırması təqdim edir.

III.Mobil tətbiqlər və qarşılıqlı əlaqə platformaları. Ağıllı telefon və planşetlərin geniş yayılması ilə mobil tətbiqlər turizm təcrübəsinin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Araşdırmalar göstərir ki, mobil tətbiqlərin istifadəsi turistlərin məmnuniyyət səviyyəsinə müsbət təsir göstərir və onların Azərbaycanda keçirdikləri müddəti orta hesabla 1,5 gün artırır [6, s. 283].

IV.Blokçeyn texnologiyası və turizm. Blokçeyn texnologiyası turizm sektorunda şəffaflığı və təhlükəsizliyi artırmaq üçün yeni imkanlar yaradır.

V.Dayanıqlı turizm və ekoturizm innovasiyaları. Azərbaycan təbiətinin zənginliyi və ekoloji müxtəlifliyi ölkədə ekoturizmin və dayanıqlı turizm fəaliyyətlərinin inkişafı üçün geniş imkanlar yaradır.

VI.İcma Əsaslı turizm modeli və sosial innovasiyalar. Yerli icmaların turizm fəaliyyətinə cəlb edilməsi həm sosial-iqtisadi inkişafa töhfə verir, həm də turistlər üçün autentik təcrübələr yaradır: Tədqiqatlara görə icma əsaslı turizm layihələri kənd yerlərində gənclərin miqrasiyasını 22% azaltmış və orta ailə gəlirini 35% artırmışdır [3, s.86].

VII. Təcrübə əsaslı turizm və fərdiləşdirilmiş xidmətlər. Müasir turist sadəcə yerləri görmək deyil, həm də yerli mədəniyyəti, adət-ənənələri və həyat tərzini təcrübə etmək istəyir. Bu tələbə cavab olaraq, Azərbaycanda təcrübə əsaslı turizm innovasiyaları inkişaf etdirilməkdədir: Araşdırmalar göstərir ki, kulinariya turizmi Azərbaycana gələn turistlərin ortalama səyahət xərclərini 23% artırır və ölkədə qalma müddətini uzadır [5, s.55].

VIII. Sağlamlıq və rifah turizmi. Azərbaycanın təbii müalicəvi resursları sağlamlıq və rifah turizminin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır:

- Naftalan nefti əsaslı spa mərkəzləri: Naftalanın unikal müalicəvi neftinin müasir spa müalicələri ilə birləşdirilməsi. Son illərdə Naftalanda 5 yeni beşulduzlu spa hotel açılmış və müasir müalicə üsulları tətbiq edilməyə başlamışdır.
- Duzdağ və mağara müalicəsi (terapiyası): Naxçıvandakı Duzdağ və Azərbaycanın digər bölgələrindəki mağaralarda tənəffüs yolları xəstəliklərinin müalicəsi üçün innovativ terapiya mərkəzlərinin yaradılması.
- Mineral su kurortları: Qalaaltı, İstisu, Şıx kimi ənənəvi mineral su mənbələrinin ətrafında müasir kurort komplekslərinin yaradılması. Qalaaltıda açılan "Wellness & Spa Resort" kompleksi ənənəvi mineral su müalicələrini müasir spa prosedurları ilə birləşdirən innovativ yanaşma təqdim edir.
- İmmunitet gücləndirilməsi mərkəzləri. İmmuniteti gücləndirməyə yönəlmiş xüsusi proqramların hazırlanması. Bu proqramlar yerli təbii üsullarla müasir tibbi yanaşmaları birləşdirir və əsasən sağlamlıq turizmi məqsədilə səyahət edən turistlərə təklif olunur.

Araşdırmaların nəticələri göstərir ki, Azərbaycanda sağlamlıq turizmi sektorunun illik artımı 15% təşkil edir və bu sahə 2025-ci ildə ümumi turizm gəlirlərinin 30%-ni təşkil etmək potensialına malikdir. Eyni zamanda, xarici turistlərin Azərbaycanda ortalama qalma müddəti sağlamlıq və rifah turizmi səbəbiylə 2,5 gündən 7,3 günə qədər artmışdır.

Əvvəldə qeyd edilənlərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, turizm biznesinin inkişafı sahəsində göstərilən tədbirlərin və yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulan vəzifələrin icrası yaxın gələcəkdə Azərbaycanı regionun əhəmiyyətli turizm mərkəzlərindən birinə çevirə bilər.

Ədəbiyyat

1. Əliyev, F. və Həsənov, M. (2023). Turizm sektorunda virtual realıq texnologiyalarının tətbiqi perspektivləri. Azərbaycan Turizm Jurnalı, 15(2), 45-58.
2. Cəfərov, R. və Məmmədli, A. (2022). Turizm sektorunda böyük verilənlərin analizi və qərar qəbul etmə prosesində rolu. İqtisadi Araşdırmalar Toplusu, 8(3), 112-127.
3. Hüseynova, L. və Məmmədova, F. (2022). Azərbaycanda icma əsaslı turizmin sosial-iqtisadi təsirləri. Dayanıqlı İnkişaf Jurnalı, 7(1), 78-92.
4. Hüseynzadə, A. (2022). Mədəni turizm və innovasiya: Azərbaycan təcrübəsi. Mədəniyyət və İncəsənət Araşdırmaları, 10(4), 215-230.
5. İsmayılzadə, Q. (2022). Qlobal turizm trendlərinin Azərbaycan turizm bazarına təsiri. Qloballaşma və Turizm, 9(3), 124-140.
6. Məmmədov, E. (2022). Azərbaycanda rəqəmsal turizm ekosisteminin formalaşması. İqtisadiyyat və İdarəetmə, 14(3), 203-218.

Innovative development directions of tourism business in Azerbaijan

Scientific advisor: Assoc. Prof. Nariman Bahram Boyukkishi
Ayten Tofiq Hasanova Azerbaijan University, master's student

Abstract

In recent years, the development of tourism in Azerbaijan has become one of the main priorities in the diversification of the country's economy. The rapid development of modern technologies, globalization processes and changes in consumer behavior have necessitated the application of innovative approaches in the tourism sector. Within the framework of the state program "On additional measures related to the development of tourism in the Republic of Azerbaijan" covering 2018-2025, serious steps are being taken to modernize the tourism industry in the country and increase its competitiveness.

The country's rich historical and cultural heritage, favorable geographical location, the richness of national cuisine and other factors create a solid foundation for expanding tourism potential. At the same time, competition in the global tourism market, different expectations of new generation tourists require finding innovative solutions in this area.

Keywords: tourism, innovation, business, infrastructure, destination, trend.

Islamic Finance and Its Potential in Azerbaijan's Financial Market

Lamiya Gasimova
Lecturer of Department of "Economics"
of Baku Eurasian University

Abstract: Islamic finance represents a rapidly expanding global system grounded in ethical, interest-free principles that emphasize fairness, transparency, and asset-based transactions. For Azerbaijan, with its predominantly Muslim population and growing drive for economic diversification, Islamic finance offers significant opportunities for attracting foreign investment, supporting SMEs, and

enhancing financial inclusion. However, its development faces challenges such as the absence of a legal framework, limited awareness, and a lack of institutional capacity. Through comprehensive reforms—particularly in legislation, education, and governance—Azerbaijan can establish a sustainable Islamic finance ecosystem aligned with international standards. If properly implemented, Islamic finance could position the country as a regional hub in the Caucasus, promoting inclusive growth and ethical financial development.

Keywords: Islamic Finance, Azerbaijan Financial Market, Sukuk and Takaful, Economic Diversification

1. Introduction

Islamic finance is one of the world's fastest-growing financial sectors, founded on Shariah principles emphasizing ethics, risk sharing, transparency, and prohibition of *riba* (interest) and *gharar* (uncertainty). Unlike conventional finance, it promotes real economic activity and discourages speculation, making it attractive for countries seeking stability and inclusivity.

Globally, the industry has grown into a US\$4.5 trillion market (IFSB, 2024), expanding 8–10% annually. Major contributors include Iran, Saudi Arabia, Malaysia, and the UAE, while emerging markets like Indonesia and Turkey are rapidly developing. Even non-Muslim countries such as the UK, Luxembourg, and Singapore have embraced Islamic finance to attract investment from the Middle East and Asia.

Beyond finance, Islamic principles advance social justice and sustainable growth, using instruments like *zakat* (charity), *qard-hasan* (benevolent loans), and *sukuk* (Islamic bonds) for welfare and infrastructure projects.

For Azerbaijan, adopting Islamic finance is both timely and strategic. As a Muslim-majority nation with an evolving financial sector, it can diversify funding sources for SMEs, agriculture, and infrastructure while reducing reliance on interest-based systems. Expanding Shariah-compliant investment options would attract Gulf investors, align with OIC objectives, and strengthen Azerbaijan's role as a potential regional hub for ethical finance in the Caucasus and Central Asia.

2. Concept and Principles of Islamic Finance

Islamic finance is a system of financial activities that operates in accordance with **Shariah**, or Islamic law, which governs not only religious practices but also economic and social relations. The essence of Islamic finance lies in promoting **justice, fairness, and transparency** while prohibiting exploitative practices. It fundamentally differs from conventional finance in its objectives, risk structure, and the nature of permissible transactions. While conventional finance focuses on profit maximization, Islamic finance emphasizes **ethical profitability**, ensuring that financial activities contribute to the **real economy** and social welfare.

The foundation of Islamic finance rests on several key prohibitions and obligations derived from the Qur'an and Sunnah:

1. **Prohibition of Riba (Interest):** Riba refers to any guaranteed interest or gain on loans, which is considered exploitative in Islam. The Qur'an explicitly forbids charging or paying interest, as it leads to unjust enrichment and widens social inequality. Instead of earning fixed interest, Islamic finance promotes **profit-and-loss sharing (PLS)** models, where the investor and entrepreneur share both the risk and return of an investment.

2. **Prohibition of Gharar (Uncertainty) and Maysir (Gambling):** Transactions involving excessive uncertainty, speculation, or gambling are not allowed. This means that contracts must clearly define all rights and obligations, avoiding ambiguity.

3. **Asset-Backed Financing:** Every financial transaction must be linked to a **real asset** or productive activity. This prevents the creation of money from money and ensures that financing contributes to economic growth.

4. **Ethical and Social Considerations:** Islamic finance prohibits investment in industries that contradict Islamic values—such as alcohol, gambling, weapons, or pornography.

Islamic finance uses several **Shariah-compliant instruments** that mirror the functions of conventional financial products while avoiding interest and speculation.

Mudaraba is a trust-based partnership where one party provides capital and the other manages the business, sharing profits by agreement. **Musharaka** involves joint capital contribution and proportional sharing of profit and loss. **Murabaha** is a cost-plus sale, where the bank buys an asset and resells it to the client at a profit margin. **Ijara** functions as leasing, allowing the lessee to use an asset for rent while ownership remains with the lessor. **Sukuk** are Islamic bonds representing ownership in real assets and offering returns from asset performance rather than interest. **Takaful** is cooperative insurance, where members mutually contribute to cover losses, emphasizing shared responsibility and ethical risk-sharing.

An essential component of Islamic finance is **Shariah governance**, which ensures that all financial products and operations comply with Islamic principles. Financial institutions must have a **Shariah Supervisory Board (SSB)** composed of qualified Islamic scholars and legal experts. These boards review and approve contracts, monitor operations, and issue *fatwas* (legal opinions) on compliance matters.

Globally, the **Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions (AAOIFI)** and the **Islamic Financial Services Board (IFSB)** set international standards for Shariah-compliant finance. As of 2024, more than **1,700 Islamic financial institutions** operate worldwide, employing standardized governance models to ensure consistency and investor confidence.

The principles of Islamic finance promote **inclusive economic development**. By prohibiting interest and speculation, it ties financing directly to trade, entrepreneurship, and production. Profit-and-loss sharing encourages entrepreneurship and risk-taking, while prohibitions on unethical investments ensure social responsibility. Moreover, the emphasis on fairness and asset-based transactions contributes to **financial stability**, reducing the likelihood of crises fueled by excessive leverage.

3. Global Development of Islamic Finance

Over the past four decades, **Islamic finance** has evolved from a localized concept practiced mainly in the Middle East to a **globally recognized segment** of the financial industry. Today, it spans over 80 countries, encompassing **banking, capital markets, insurance (Takaful), and investment funds**, with a steadily growing footprint in both Muslim-majority and non-Muslim nations. Its resilience during financial crises, ethical appeal, and emphasis on real economic activity have positioned Islamic finance as an important component of the modern global economy.

The modern Islamic finance industry began to take shape in the **1970s**, with the establishment of the **Islamic Development Bank (IDB)** in 1975 and the **Dubai Islamic Bank**, the first private Islamic commercial bank. These early institutions laid the foundation for a new model of financial intermediation grounded in Shariah principles. Through the 1980s and 1990s, the sector expanded rapidly across the Middle East, Southeast Asia, and parts of Africa, supported by growing oil wealth and the desire among Muslim communities to align financial activities with religious ethics.

By the **2000s**, Islamic finance had become a structured industry with defined standards and regulatory frameworks. The introduction of international organizations such as the **Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions (AAOIFI)** and the **Islamic Financial Services Board (IFSB)** standardized governance and accounting procedures, boosting investor confidence. Simultaneously, global financial hubs such as **London, Kuala Lumpur, and Bahrain** emerged as centers of Islamic banking and capital market activity.

As of **2024**, the global Islamic finance industry is estimated to be worth around **US\$4.5–4.8 trillion**, according to data from the **IFSB and Refinitiv Islamic Finance Development Report**. The industry's assets are distributed across several major sectors:

- **Islamic Banking:** Approximately **US\$3.2 trillion**, accounting for nearly 70% of total Islamic finance assets.
- **Sukuk (Islamic Bonds):** Around **US\$800 billion** outstanding globally, with Malaysia, Saudi Arabia, and Indonesia as leading issuers.
- **Takaful (Islamic Insurance):** Valued at approximately **US\$85 billion**, concentrated in the GCC and Southeast Asia.
- **Islamic Funds:** Roughly **US\$120 billion** under management worldwide.

- The **geographical concentration** of Islamic finance remains strongest in the **Middle East and Southeast Asia**, but its presence in **Europe, Africa, and North America** is also expanding. For instance:
- **Iran, Saudi Arabia, and Malaysia** together hold over **70%** of the world's Islamic banking assets.
- **The United Kingdom** is home to more than **five fully-fledged Islamic banks** and over **20 institutions** offering Islamic financial products.
- **Luxembourg and Ireland** have become prominent centers for **Sukuk listing and Islamic fund domiciliation**.
- In **Africa**, countries such as **Nigeria, Sudan, Kenya, and South Africa** have adopted Islamic banking legislation to attract investment from Gulf and Asian markets.

The **Sukuk market** is among the fastest-growing areas of Islamic finance, offering **Shariah-compliant alternatives** to conventional bonds where returns come from real asset ownership rather than interest.

According to **Moody's (2024)**, global Sukuk issuance reached **US\$180 billion in 2023**, a **6% rise** from 2022, led by **Malaysia (41%)**, **Saudi Arabia (29%)**, and **Indonesia (9%)**. Sukuk are increasingly used to fund **infrastructure, renewable energy, and housing projects**, with growing participation from corporations and non-Muslim countries.

Nations like the **UK, Germany, Luxembourg, France, Hong Kong, and Singapore** have integrated Sukuk into their financial systems, proving that **Islamic finance is a universal, ethical model** emphasizing **transparency, asset-backing, and shared risk** - values that align with modern sustainable finance goals. Key international organizations play an essential role in maintaining coherence across jurisdictions:

- **AAOIFI (Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions)** – sets standards for accounting, auditing, and Shariah compliance.
- **IFSB (Islamic Financial Services Board)** – establishes regulatory and supervisory frameworks.
- **ICD (Islamic Corporation for the Development of the Private Sector)** and **IDB (Islamic Development Bank)** – provide funding and technical assistance to member countries.

Their collective efforts have led to greater **harmonization and transparency**, facilitating cross-border transactions and investment flows.

The global development of Islamic finance demonstrates its capacity to integrate ethical principles with modern financial practices. It has proven resilient to crises, adaptable to diverse regulatory environments, and compatible with global capital markets. With continuous innovation—especially through **digital finance, ESG alignment, and green sukuk**—the industry is expected to surpass **US\$6 trillion by 2030**.

For emerging markets like **Azerbaijan**, these global experiences provide valuable lessons in establishing a regulatory base, developing Shariah-compliant instruments, and leveraging Islamic finance to attract ethical investment and sustainable growth.

4. Overview of Azerbaijan's Financial Market

Azerbaijan's financial market has undergone significant transformation over the past three decades, evolving from a centrally planned Soviet model into a **diversified, market-oriented financial system**. Despite this progress, the sector remains in transition—dominated by traditional banking institutions, but increasingly open to innovation, digitalization, and alternative financial models such as **Islamic finance**. Understanding Azerbaijan's financial landscape is crucial to evaluating how Islamic finance could be integrated within the existing framework.

The Azerbaijani financial system is primarily composed of three key pillars: **banking, non-bank financial institutions (NBFIs)**, and **capital markets**. The **Central Bank of the Republic of Azerbaijan (CBAR)** serves as the main monetary and regulatory authority, responsible for maintaining financial stability, price control, and supervision of the banking sector. Complementing it is the

Azerbaijan Deposit Insurance Fund (ADIF), which protects depositors' funds, and the **Financial Monitoring Service (FMS)**, which oversees anti-money laundering and counter-terrorism financing regulations.

As of 2024, Azerbaijan's financial system includes:

- **23 licensed banks**, of which two are state-owned (*International Bank of Azerbaijan* and *Azer-Turk Bank*).
- More than **80 credit unions and microfinance organizations**.
- **9 insurance companies** and **7 investment firms** registered under the Financial Markets Supervisory Authority.

The **banking sector** dominates the financial system, accounting for approximately **90% of total financial assets**. According to CBAR data (2024), total banking assets reached about **AZN 49 billion** ($\approx$ **US\$28.8 billion**), marking steady growth of around **12% year-on-year**. Credit to the private sector constitutes 55% of total assets, while consumer lending and corporate loans are the main drivers of profitability.

The banking system in Azerbaijan has shown strong recovery following the **2015 currency devaluation** and subsequent banking crisis, which resulted in the closure of nearly one-third of banks. In recent years, capital adequacy ratios have improved (averaging **18%**, above Basel III minimum requirements), and non-performing loans (NPLs) have decreased to around **3.7% of total loans**, according to the **World Bank (2023)**.

However, several structural weaknesses remain:

- **High concentration of assets** in a few large banks, limiting competition.
- **Limited access to finance** for small and medium-sized enterprises (SMEs).
- **Dependence on foreign currency loans** and vulnerability to oil price fluctuations.
- **Low public trust** in banks due to previous crises and insufficient transparency.

Despite these issues, Azerbaijan has prioritized digital banking transformation and financial inclusion. The **Azerbaijan Digital Payment Strategy (2022–2026)** aims to increase cashless transactions to 70% by 2026, expanding financial access nationwide.

Azerbaijan's **capital market** remains relatively small but has shown gradual progress. The **Baku Stock Exchange (BSE)** lists government and corporate securities, including bonds and equities, though trading volumes remain modest. As of early 2024, the total market capitalization of listed companies stood at **around AZN 4.2 billion**, while the government bond market dominated overall activity.

Non-bank financial institutions such as microfinance, leasing, and insurance are expanding their role in Azerbaijan's economy by serving underserved communities. According to the Azerbaijan Microfinance Association (AMFA), microfinance loans reached AZN 1.1 billion in 2023, mainly benefiting rural entrepreneurs and low-income groups. However, limited access to affordable long-term financing highlights the potential for Islamic microfinance and *Mudaraba*-based lending in the future.

Although Azerbaijan's financial regulation is solid, Islamic finance lacks formal legal status. The Civil Code, Tax Code, and Banking Law do not yet recognize profit-and-loss sharing or non-interest mechanisms. Still, the Central Bank and other regulators are exploring diversification, including participation in Islamic Development Bank (IsDB) initiatives since 2022. Pilot projects—like *Ijara* leasing and *Murabaha*-based trade finance—tested by the International Bank of Azerbaijan (IBA) have shown market potential but remain limited without legal support.

Financial inclusion also lags behind regional averages: only 63% of adults have a formal financial account (World Bank, 2023), compared to 80% in Eastern Europe. Surveys indicate 42% of citizens would prefer Islamic financial services if available (CESD, 2021), reflecting significant latent demand. With oil and gas making up 85% of exports and 40% of GDP, Azerbaijan's "2030 National Priorities" strategy emphasizes diversification into agriculture, renewable energy, and digital sectors.

Given its stable credit rating (Ba2, Moody's, 2024) and large sovereign wealth fund (SOFAZ, US\$54 billion), Azerbaijan has the stability to adopt new financial models. Integrating Islamic finance—through sukuk and Shariah-compliant funds—could support sustainable growth, attract Gulf and Asian investment, and position the country as a future ethical finance hub in the Caucasus.

The country's unique position—bridging East and West, with a Muslim-majority population and a modernizing economy—creates ideal conditions for the **gradual introduction of Islamic finance**. The next section will examine the **prospects and potential benefits** of Islamic finance in Azerbaijan in greater detail.

5. Prospects for Islamic Finance in Azerbaijan

Islamic finance has strong strategic potential in Azerbaijan, supported by its Muslim-majority population (96%), growing interest in ethical investments, and the government's push for economic diversification. It could complement conventional banking and become a driver for inclusion, investment, and sustainable growth. Surveys show over 40% of citizens would use Islamic banking and 32% are interested in Islamic microfinance or *Takaful* services (CESD, 2022), reflecting clear demand.

Islamic banking could expand credit access for SMEs through models like *Murabaha* (cost-plus sale), *Mudaraba* (profit-sharing), and *Musharaka* (joint venture). The International Bank of Azerbaijan (IBA) has already tested *Murabaha*-based products since 2018, which could evolve into full Islamic banking operations. With digital innovation, Islamic fintech could reach rural populations efficiently. By 2030, Islamic banking assets could reach US\$2–3 billion, or about 5–7% of total banking assets.

The Sukuk market offers major financing potential for infrastructure and renewable energy. A sovereign sukuk could fund national projects, while corporations like SOCAR or Azerenergy could issue corporate or green sukuk, aligning with sustainability goals as Azerbaijan hosts COP29. With global sukuk issuance at US\$180 billion in 2023 (Moody's, 2024), even a modest Azerbaijani entry could attract billions in GCC and Southeast Asian investment.

Takaful (Islamic insurance) can strengthen the underdeveloped insurance sector, where penetration is under 1.5% of GDP. Introducing *Takaful* operators would expand life, health, and agricultural coverage while promoting social solidarity. Similarly, Islamic microfinance could empower rural entrepreneurs through *Qard Hasan* (interest-free loans) and *Musharaka* partnerships—vital since SMEs form 74% of employment but only 27% of GDP.

Azerbaijan's geostrategic location, OIC membership, and trade ties with Turkey, Saudi Arabia, and the UAE position it as a potential Islamic finance hub for the Caucasus. Drawing on examples from Kazakhstan and Uzbekistan, Azerbaijan could join regional Islamic finance networks. Achieving 10% market penetration by 2030 could generate US\$4–5 billion in new investments, 10,000+ jobs, and a local sukuk market worth up to US\$2 billion—advancing the country's vision for inclusive and diversified economic growth.

6. Challenges and Barriers

Islamic finance in Azerbaijan faces multiple structural, legal, and institutional challenges that must be resolved to enable its integration into the national financial system.

The main obstacle is the absence of a legal and regulatory framework for non-interest-based transactions. Current laws—such as the *Civil Code*, *Tax Code*, and *Banking Law*—do not recognize profit-and-loss sharing or Islamic contracts like *Murabaha* and *Mudaraba*, making them unenforceable. Double taxation and the lack of licensing for Islamic banks or *Takaful* operators further hinder development. Unlike Kazakhstan or Uzbekistan, which have adopted Islamic finance laws, Azerbaijan lacks such legislation.

Public awareness and expertise are also limited. Over 60% of the population is unfamiliar with Islamic finance principles (CESD, 2023). Universities and financial institutions have not introduced Islamic finance training, leading to a shortage of qualified professionals and *Shariah* scholars. Without local expertise, Azerbaijan risks long-term dependence on foreign specialists.

The absence of a national *Shariah* governance framework is another barrier. A centralized *Shariah Board*—under the Central Bank or in partnership with the *Caucasus Muslims Board*—is needed to ensure product consistency and credibility.

The financial market's small size and high concentration also pose challenges. The top five banks control about 75% of total assets (CBAR, 2024), limiting innovation. Large banks are risk-averse, while smaller ones lack capital for Islamic finance experimentation. Institutional investors like SOFAZ and the State Social Protection Fund currently operate under conventional mandates, restricting *Shariah*-compliant investment.

Overall, Azerbaijan's path toward Islamic finance requires comprehensive legal reform, human capital development, and coordinated policy action between the government, Central Bank, private sector, and international partners to build a credible and sustainable Islamic financial ecosystem.

Conclusion

The successful development of Islamic finance in Azerbaijan depends on a **coordinated national strategy** that combines legal reform, institutional strengthening, and public awareness. The following concise recommendations outline the essential steps for integrating Islamic finance into Azerbaijan's financial system, followed by a brief conclusion on its future prospects.

Islamic finance presents a **transformative opportunity** for Azerbaijan to diversify its financial system, expand financial inclusion, and attract new investment from the Islamic world. While the journey will require legislative reform, institutional innovation, and educational initiatives, the long-term benefits—economic stability, ethical investment, and integration into global Islamic markets—are considerable.

With its strategic location, strong economic fundamentals, and cultural alignment, Azerbaijan has the potential to become the **regional hub for Islamic finance in the Caucasus**. Through gradual implementation and effective governance, Islamic finance could play a vital role in shaping the country's sustainable and inclusive economic future.

References:

1. Islamic Financial Services Board (IFSB). *Islamic Financial Services Industry Stability Report 2024*. Kuala Lumpur: IFSB, 2024.
2. Refinitiv & Islamic Corporation for the Development of the Private Sector (ICD). *Islamic Finance Development Report 2023: Embracing Change*.
3. Central Bank of the Republic of Azerbaijan (CBAR). *Annual Financial Stability Report 2024*.
4. Center for Economic and Social Development (CESD). *Survey on Islamic Banking Awareness in Azerbaijan*, Baku, 2023.
5. World Bank. *Azerbaijan Financial Sector Assessment Program (FSAP): Key Findings*, Washington D.C., 2023.
6. Moody's Investors Service. *Global Sukuk Outlook 2024: Resilient Growth Despite Market Challenges*.
7. Kazemi, H. & Hasan, M. (2022). *Foundations of Islamic Finance: Theory, Practice, and Challenges*. Routledge.

Turizm müəssisələrində xidmət mədəniyyətinin yüksəldilməsi yolları

Elmi rəhbər: dos. Kəmalə Seyfulla qızı Dadaşova

kemale.dadashova.74@mail.ru

Xəyalə Baləğlan qızı Əliyeva

Qərbi Kaspi Universiteti, magistrant

mrs.aliyeva005@gmail.com

055 303 05 86

Xülasə

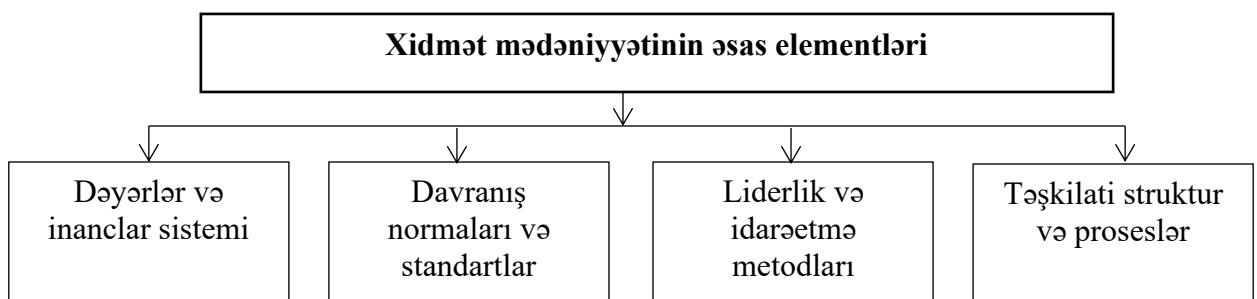
Turizm sektorunda xidmət mədəniyyətinin inkişafının əsas komponentləri kadr hazırlığı, təşviq sistemləri, təşkilati mədəniyyət, rəqəmsal texnologiyalar və müştəri məmnuniyyətinin təmin edilməsidir. Buna görə də, bu istiqamətdə onların tətbiqi üçün praktik strategiyaların və mexanizmlərin hazırlanması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda, müasir turizm bazarında müştəri gözləntilərindəki dəyişiklik və onların xidmət mədəniyyətinə təsiri də təhlil edilməlidir. Bütün yuxarıda göstərilənlər göstərir ki, turizm müəssisələrində xidmət mədəniyyətinin yüksəldilməsi sektorun davamlı inkişafında mühüm rol oynayır.

Açar sözlər: turizm, xidmət, keyfiyyət, idarəetmə, resurs, təlim, inkişaf

Müasir turizm sektorunda xidmət mədəniyyəti müəssisələrin rəqabət qabiliyyətini və davamlı inkişafını təmin edən əsas faktorlardan biridir. Xidmət mədəniyyəti anlayışı müəssisənin xidmət göstərmə fəlsəfəsini, dəyərlərini, davranış normalarını və müştərilərlə qarşılıqlı münasibətlərini əhatə edir. Bu kontekstdə, turizm müəssisələrində xidmət mədəniyyətinin yüksəldilməsi həm daxili idarəetmə aspektləri, həm də xarici müştəri təcrübəsi baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, xidmət mədəniyyəti turizm müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətinin və davamlı inkişafının əsas amillərindən biridir. Xidmət mədəniyyətinin yüksəldilməsi kompleks və davamlı prosesdir ki, bu da insan resurslarının idarə edilməsi, təşkilati mədəniyyətin formalaşdırılması, motivasiya sistemlərinin təkmilləşdirilməsi, xidmət standartlarının işlənilib hazırlanması, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi və müştəri təcrübəsinin idarə edilməsi kimi müxtəlif aspektləri əhatə edir.

Xidmət mədəniyyəti anlayışına dair müxtəlif elmi yanaşmalar mövcuddur. Grönroos (2019) xidmət mədəniyyətini "müştəri xidmətini öz fəaliyyətinin mərkəzinə qoyan, yüksək keyfiyyətli xidmət göstərməyi əsas dəyər kimi qəbul edən təşkilati mədəniyyət" kimi müəyyən edir. Zeithaml və başqaları isə xidmət mədəniyyətini "təşkilatın bütün səviyyələrində paylaşılan dəyərlər, inanclar və davranış normaları sistemi" kimi təsvir edirlər.

Şəkil 1. Xidmət mədəniyyətinin əsas elementləri.

Mənbə: Nəzəri materiallara istinadən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Turizm sektorunda xidmət mədəniyyəti bir sıra spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. İlk növbədə, turizm xidmətlərinin qeyri-maddi xarakterə malik olması, istehsal və istehlakın eyni zamanda baş verməsi xidmət keyfiyyətinin qiymətləndirilməsini mürəkkəbləşdirir. Bundan əlavə, turizm

sektorunda mədəniyyətlərarası qarşılıqlı fəaliyyət xidmət mədəniyyətinin formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərir.

Tədqiqatlar göstərir ki, xidmət mədəniyyəti ilə müştəri məmnuniyyəti arasında birbaşa əlaqə mövcuddur. Chen və Chen apardıqları araşdırmada yüksək xidmət mədəniyyətinə malik turizm müəssisələrinin daha yüksək müştəri məmnuniyyəti və təkrar ziyarət niyyəti səviyyəsinə malik olduğunu aşkar etmişlər. Analoji olaraq, Hemmington qeyd edir ki, qonaqpərvərlik sektorunda yüksək xidmət mədəniyyəti müştəri loyallığının əsas proqnostik göstəricisidir [6, s.114].

Turizm müəssisələrində xidmət mədəniyyətinin formalaşması və inkişafı ilk növbədə insan resurslarının effektiv idarə edilməsi ilə başlayır. Bu kontekstdə xidmət mədəniyyətinin yüksəldilməsi üçün ilk addım uyğun kadrların seçilməsidir. Turizm müəssisələri işə qəbul zamanı yalnız texniki bacarıqları deyil, həm də namizədlərin şəxsi keyfiyyətlərini, ünsiyyət bacarıqlarını və xidmətyönümlü olmasını qiymətləndirməlidir.

Xidmət mədəniyyətinin yüksəldilməsində effektiv motivasiya və mükafatlandırma sistemlərinin qurulması əhəmiyyətli rol oynayır. Turizm müəssisələrində tətbiq edilə biləcək effektiv motivasiya strategiyaları arasında maddi və qeyri-maddi stimullaşdırma əsas yer tutur. Maddi stimullaşdırma (əmək haqqının artırılması, bonuslar, mükafatlar) ilə yanaşı, qeyri-maddi stimullaşdırma metodları (tanınma, karyera inkişafı imkanları, iş-həyat balansı) da tətbiq edilməlidir. Tədqiqatlar göstərir ki, maddi və qeyri-maddi stimulların kombinasiyası ən effektiv nəticə verir.

Xidmət standartlarının işlənib hazırlanması və tətbiqi xidmət mədəniyyətinin praktiki təzahürüdür və müştəri gözləntilərinin qarşılanmasını təmin edir. Effektiv xidmət standartları aşağıdakı prinsiplərə əsaslanmalıdır:

- Ölçüləbilənlik və konkretlik: Standartlar aydın və ölçüləbilən olmalıdır (məsələn, "qonağın qeydiyyatı 5 dəqiqədən çox çəkməməlidir").
- Müştəriyönümlülük: Mövcud standartlar müştəri ehtiyaclarına və gözləntilərinə əsaslanmalıdır.
- Realistik və əlçatan olmaq: Standartlar işçilər tərəfindən praktiki olaraq yerinə yetirilə bilən olmalıdır.
- Müntəzəm yenilənmək: Standartlar müştəri gözləntilərinin və bazar şərtlərinin dəyişməsinə uyğun olaraq müntəzəm şəkildə yenilənməlidir [5.s.146].

Müasir turizm bazarında fərdiləşdirilmiş xidmət müştəri məmnuniyyətinin əsas amilinə çevrilmişdir. Fərdiləşdirilmiş xidmət strategiyaları müştərilərin fərdi ehtiyaclarını və üstünlüklərini nəzərə alaraq, onlara uyğunlaşdırılmış xidmətlər təklif etməyi nəzərdə tutur. Turizm müəssisələrində xidmət mədəniyyətinin yüksəldilməsi problemləri və həll yolları araşdırılan zaman kadr dövriyyəsi və işçi qüvvəsi çatışmazlığı problem ortaya çıxır. Bu, xidmət mədəniyyətinin yüksəldilməsində əsas problemlərdən biridir. Baum və həmfikirəkdəki qeyd edirlər ki, turizm sektorunda kadr dövriyyəsi digər sektorlarla müqayisədə orta hesabla 1.5-2 dəfə yüksəkdir.

Ümumiyyətlə, rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı turizm müəssisələri qarşısında yeni çağırışlar yaradır. Bu sahədə əsas çağırışların texnoloji innovasiyalara investisiya qoyuluşundan, işçilərin rəqəmsal bacarıqlarının inkişafından, rəqəmsal və şəxsi xidmət arasında balansın təmin edilməsindən, kibertəhlükəsizlik və məlumatların qorunmasından, müştəri gözləntilərinin dəyişməsinə uyğunlaşmaqdan ibarət olduğu qeyd edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Bilalov, B. Ə. (2018). Turizm fəaliyyətinin tənzimlənməsi. Bakı: Mütərcim.
2. Əlirzayev, Ə. Q. (2019). Turizmin inkişafının sosial-iqtisadi problemləri. Bakı: Adiloğlu.
3. Enz, C. A. (2019). The influence of organizational culture on innovative behavior. Cornell Hospitality Quarterly, 60(1), 52-67.

4. Ford, R. C., Sturman, M. C., & Heaton, C. P. (2021). Managing quality service in hospitality: How organizations achieve excellence in the guest experience (6th ed.). Cengage Learning.
5. Kim, B., Park, J. (2021). Service employees' knowledge sharing behaviors in the hospitality industry: A moderated mediation model. *International Journal of Hospitality Management*, 92, 102-141.
6. Parasuraman, A., Zeithaml, V. A., Berry, L. L. (2018). SERVQUAL: A Multiple-Item Scale for Measuring Consumer Perceptions of Service Quality. *Journal of Retailing*, 64(1), 12-40.

Ways to improve service culture in tourism enterprises

Scientific advisor: Assoc. Prof. Kamala Seyfulla Dadashova
Khayala Baloglan Aliyeva Western Caspian
University, master's student

Abstract

The main components for the development of service culture in the tourism sector are staff training, incentive systems, organizational culture, digital technologies and ensuring customer satisfaction. Therefore, the development of practical strategies and mechanisms for their implementation in this direction is of great importance. At the same time, the change in customer expectations in the modern tourism market and their impact on service culture should also be analyzed. All of the above shows that improving service culture in tourism enterprises plays an important role in the sustainable development of the sector.

Keywords: tourism, service, quality, management, resource, training, development

Azərbaycanda nəqliyyat xidmətləri bazarının inkişaf səviyyəsi və perspektivləri

Elmi rəhbər dos. İbrahim Qədim oğlu Quliyev
i.quliyev68@mail.ru

050 536 74 47

Rüstəmovə Zərifə Misir qızı
Azərbaycan Universiteti, magistrant
rzarifahasanli@gmail.com
051 280 41 41

Xülasə

Bütövlükdə nəqliyyat sektorunun və hər bir nəqliyyat növünün ayrıca olaraq ölkə iqtisadiyyatında və həyata keçirilən layihələrdə öz rolu var. Bu, həmçinin beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin inkişafında Azərbaycanın mövqeyinə də təsir göstərir. Nəqliyyat sektorunun inkişafının sosial-iqtisadi nəticələri və təsirləri nəzərə alınmaqla, onun gələcək inkişaf istiqamətləri rəqəmsallaşma, innovativ texnologiyaların tətbiqi və cari dövrdə davamlı inkişaf kontekstində müəyyən edilməlidir. Bu baxımdan, əsas məqsəd Azərbaycanda nəqliyyat xidmətləri bazarının mövcud inkişaf səviyyəsini qiymətləndirmək, onun əsas problemlərini müəyyən etmək və onların həlli yollarını müəyyən etməkdir.

Açar sözlər: nəqliyyat, xidmət, logistika, nəqliyyat dəhlizi, inkişaf, rəqəmsallaşma.

Nəqliyyat sektoru istənilən ölkənin iqtisadi və sosial inkişafının əsas elementlərindən biridir. Azərbaycan Respublikası üçün bu sektorun əhəmiyyəti həm daxili sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsi, həm də ölkənin coğrafi mövqeyinin verdiyi imkanlardan istifadə edərək regional və beynəlxalq nəqliyyat-logistika mərkəzinə çevrilmək perspektivləri ilə əlaqədardır. Azərbaycanın Avropa və Asiya arasında körpü rolunu oynaması, eyni zamanda Şimal-Cənub və Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizlərinin kəşşməsində yerləşməsi bu imkanları daha da artırır.

Azərbaycanda hər bir nəqliyyat növünün öz xüsusiyyətləri və inkişaf dinamikası mövcuddur. Avtomobil nəqliyyatı Azərbaycanda ən geniş yayılmış nəqliyyat növüdür. Son illərdə avtomobil yollarının keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması istiqamətində əhəmiyyətli işlər görülmüşdür. 2018-2023-cü illərdə ölkədə 5,5 min kilometrdən çox avtomobil yolu yenidən qurulmuş və ya təmir edilmişdir ki, bu da ümumi avtomobil yollarının təxminən 20%-ni təşkil edir [1]. Xüsusilə, 2020-ci il Qarabağ müharibəsindən sonra azad edilmiş ərazilərdə avtomobil yollarının tikintisi intensiv şəkildə aparılmaqdadır. "Qarabağ" və "Şərqi Zəngəzur" iqtisadi rayonlarında 2023-cü ilə qədər 1,2 min kilometrdən çox avtomobil yolu çəkilmişdir.

Dəmir yolu nəqliyyatı Azərbaycanın nəqliyyat sistemində xüsusi yer tutur. 2023-cü ildə yük daşımalarının 15,3%-i və sərnişin daşımalarının 2,4%-i dəmir yolu nəqliyyatının payına düşmüşdür. Son illərdə dəmir yolu infrastrukturunun modernləşdirilməsi istiqamətində əhəmiyyətli işlər görülmüşdür, o cümlədən Tbilisi-Qars dəmir yolu xəttinin istifadəyə verilməsi? Şimal-Cənub beynəlxalq nəqliyyat dəhlizi çərçivəsində Azərbaycan ərazisindən keçən dəmir yolu xətlərinin modernləşdirilməsi, Bakı dairəvi dəmir yolunun bərpası və s. layihələr həyata keçirilmişdir [2]. Bundan əlavə, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında dəmir yolu infrastrukturunun bərpası və yeni xətlərin çəkilməsi işləri aparılır. Buna misal olaraq Horadiz-Ağbənd dəmir yolu xəttinin tikintisini göstərmək olar ki, bu da gələcəkdə Zəngəzur dəhlizinin bir hissəsi olacaqdır.

Dəniz nəqliyyatı Azərbaycanın beynəlxalq nəqliyyat əlaqələrində mühüm rol oynayır. 2023-cü ildə yük daşımalarının 6,7%-i dəniz nəqliyyatının payına düşmüşdür [4]. 2018-ci ildə Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanının (Ələt limanı) ilk fazasının istifadəyə verilməsi ilə Azərbaycanın dəniz nəqliyyatı sahəsində imkanları əhəmiyyətli dərəcədə genişlənmişdir. Liman ildə 15 milyon ton yük və 100 min konteyner qəbul etmək imkanına malikdir [5].

Azərbaycanın coğrafi mövqeyi onu Avropa və Asiya arasında təbii körpüyə çevirir. Bu mövqedən istifadə edərək, Azərbaycan bir sıra beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin inkişafında fəal iştirak edir. Şimal-Cənub Beynəlxalq Nəqliyyat Dəhlizi Hindistan, İran, Azərbaycan və Rusiya ərazilərindən keçməklə Cənubi Asiyanı Şimali Avropa ilə birləşdirən multimodal nəqliyyat marşrutudur. Bu dəhliz Süveyş kanalından keçən ənənəvi dəniz marşrutu ilə müqayisədə məsafəni və daşınma müddətini əhəmiyyətli dərəcədə azaldır [9, s.68].

Nəqliyyat sektorunun tənzimlənməsində bəzi boşluqlar və uyğunsuzluqlar mövcuddur. Nəqliyyat qanunvericiliyinin beynəlxalq standartlara tam uyğunlaşdırılması, nəqliyyat əməliyyatlarının sadələşdirilməsi və rəqəmsallaşdırılması istiqamətində işlər davam etdirilməlidir. Nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı böyük həcmdə investisiya tələb edir. Dövlət büdcəsinin imkanları məhdudd olduğundan, özəl sektorun və beynəlxalq maliyyə qurumlarının cəlb edilməsi zəruridir. Bu isə əlverişli investisiya mühitinin və düzgün tənzimləmə mexanizmlərinin olmasını tələb edir [Azərbaycanın nəqliyyat xidmətləri bazarının inkişaf perspektivləri aşağıdakı istiqamətlərdə nəzərdən keçirilə bilər:

Rəqəmsallaşma və innovasiyaların tətbiqi. Nəqliyyat sektorunda rəqəmsallaşma və innovativ texnologiyaların tətbiqi prioritet istiqamətlərdən biridir. "Elektron hökumət" portalı vasitəsilə nəqliyyat xidmətlərinin göstərilməsi, "ağıllı nəqliyyat sistemləri"nin tətbiqi, GPS texnologiyalarından istifadə, elektron biletlər sistemləri və s. bu istiqamətdə atılan addımlardır [7, s. 118].

Nəqliyyat infrastrukturunun genişləndirilməsi və modernləşdirilməsi. Nəqliyyat infrastrukturunun genişləndirilməsi və modernləşdirilməsi istiqamətində işlər davam etdiriləcəkdir. Xüsusilə, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında yeni avtomobil və dəmir yollarının tikintisi, Zəngəzur dəhlizinin açılması, Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanının 2-ci və 3-cü fazalarının tamamlanması, regional hava limanlarının inkişafı və s. layihələr planlaşdırılır.

Beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərində mövqeyin gücləndirilməsi. Azərbaycan Şimal-Cənub, Şərq-Qərb və Orta dəhlizlər kimi beynəlxalq nəqliyyat marşrutlarında öz mövqeyini gücləndirməyə çalışır. Bu məqsədlə həm infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi, həm də institusional və hüquqi islahatların aparılması davam etdiriləcəkdir [11, s.129].

Davamlı və yaşıl nəqliyyat sistemlərinin inkişafı. Davamlı inkişaf və ekoloji təhlükəsizlik müasir nəqliyyat sistemlərinin əsas prioritetlərindən biridir. Azərbaycanda da bu istiqamətdə müəyyən addımlar atılır: elektrik avtobuslarının istifadəyə verilməsi, dəmir yolu nəqliyyatının inkişafı, ekoloji cəhətdən təmiz nəqliyyat vasitələrinin təşviqi və s. 2030-cu ilə qədər ictimai nəqliyyat vasitələrinin 50%-nin ekoloji cəhətdən təmiz enerji mənbələri ilə işləməsi hədəflənir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanın nəqliyyat sektoru güclü inkişaf potensialına malikdir və optimal strateji yanaşma və səmərəli idarəetmə ilə bu potensialın reallaşdırılması ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına əhəmiyyətli töhfə verə bilər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Avtomobil Yolları Dövlət Agentliyi. *İllik hesabat*, Bakı 2023.
2. Azərbaycan Dəmir Yolları QSC. *Statistik məlumatlar*, Bakı 2023.
3. Azərbaycan Hava Yolları QSC. *İllik hesabat*, Bakı 2023
4. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. *Azərbaycanın nəqliyyatı: Statistik məcmuə*. Bakı 2024.
5. Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı. *İllik hesabat*, Bakı 2023.
6. Hüseynov, R. (2023). Azərbaycanda nəqliyyat sektorunun rəqəmsallaşdırılması: imkanlar və perspektivlər. *Rəqəmsal İqtisadiyyat Jurnalı*, 5(3), 112-128.
7. Qurbanov, İ. (2022). Azərbaycanda nəqliyyat infrastrukturunun müasir vəziyyəti və inkişaf perspektivləri. *İqtisadi Araşdırmalar Jurnalı*, 14(3), 54-72.
8. Rəhimov, S. (2022). Azərbaycanın Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizində iştirakı: imkanlar və perspektivlər. *Nəqliyyat Problemləri Jurnalı*, 15(2), 67-85.
9. Vəliyev, C. (2023). Zəngəzur dəhlizinin regional və qlobal əhəmiyyəti. *Strateji Araşdırmalar Jurnalı*, 6(4), 118-134.

The level and prospects of the development of the transport services market in Azerbaijan

**Scientific advisor: Associate Professor Ibrahim Gadim Guliyev
Zarifa Misir Rustamova
Azerbaijan University, master's student**

Abstract

The transport sector as a whole and each type of transport separately has its own role in the country's economy and in the implemented projects. This also affects Azerbaijan's position in the development of international transport corridors. Taking into account the socio-economic results and impacts of the development of the transport sector, its future development directions should be determined in the context of digitalization, the application of innovative technologies and sustainable development in the current period. In this regard, the main goal is to assess the current level of development of the transport services market in Azerbaijan, identify its main problems and determine ways to solve them.

Keywords: transport, service, logistics, transport corridor, development, digitalization.

II BÖLMƏ

HEYDƏR ƏLİYEV İRSİ: SUVERENLİYİN TƏMƏL PRİNSİPLƏRİ

Heydər Əliyevin həyat və fəaliyyəti məənəviyyat nümunəsidir

Afaq Qasım qızı Qasımova

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru,

LDU-nun pedaqogika, psixologiya və incəsənət kafedrasının dosenti,

Tarix-coğrafiya və incəsənət fakültəsinin dekanı.

Orcid 0009-0008-6202-0070

E-mayl: e.rauf@aqroservis.gov.az Tel.055 206 54 74

Xülasə

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin zəngin və mənalı gənclik illəri və sonrakı geniş və gərgin siyasi həyatı, dövlət quruculuğu işləri, onun yorulmaz, fədakar əməyi, məənəviyyatı, insanlara diqqət və qayğısı gənc nəslimizə nümunə göstərməlidir. Belə nümunələr gənc nəslin fəal həyat mövqeyini, həyata mükəmməl hazırlığına təminat verir, həyat və fəaliyyətini daha məzmunlu və dəyərli edir.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, nümunə, təlim, tərbiyə, təhsil, məənəviyyat

Ulu Öndər Heydər Əliyev Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəyliyi Günü və Yeni il münasibəti ilə Azərbaycan xalqına müraciətində demişdir: “Mən 2022-ci ili “Şuşa İli” elan etmişdim. Şuşanın 270 illiyini biz çox geniş və böyük təntənə ilə qeyd etdik. 2023-cü il isə “Heydər Əliyev İli” elan edilib. Bu il biz Ulu Öndərin 100 illik yubileyini qeyd edəcəyik. Heydər Əliyevin xatirəsinə ən böyük hörmətimiz onun yoluna sədaqətimizdir. Biz bu yolla gedirik və bu gün Azərbaycan reallıqları, uğurlar, qələbələr, bax, bu yolun təməlinə dayanıb..” [4].

Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin 29 sentyabr 2022-ci il tarixli Sərəncamından ruhlanan cəmiyyətimiz dahi rəhbərin nəzəri irsinin, siyasi fəaliyyətinin daha dərinədən öyrənilməsinə və təbliğinə xüsusi fəallıqla qoşulmuşdur. Sərəncamda deyilir: “*Heydər Əliyevin zəngin həyat yolu və müstəsna fəaliyyətinin bütün mərhələləri bir-birini tamamlamış, öz xalqına sıx bağlılığın, milli dövlətçilik məfkurəsinə sadiqliyin canlı təəcəssümü olmuşdur. Geniş bilik və dərin təfəkkür sahibi olan Heydər Əliyev düşünülmüş və cəsarətli qərarları ilə təkcə müstəqillik dövründə deyil, bütün dövrlərdə Azərbaycan ictimaiyyətini ən ciddi şəkildə düşündürən məsələləri uğurla həll etmişdir*” [1].

Heydər Əliyev cismən bizdən nə qədər uzaqlaşdıqca, onun humanizm ideyaları, demokratik fikirləri, həyat fəlsəfəsi, sülhsevər siyasəti, fədakar fəaliyyəti, məənəviyyatı daha aktual və daha yeni olaraq yetişən bu günkü nəsil və gələcək nəsillər üçün daim böyük bir nümunə, məənəviyyat və əxlaq məktəbidir.

Ulu Öndər Heydər Əliyev deyirdi ki, *Sizi əmin edirəm ki, mən həmişə yüksək məənəviyyat uğrunda mübarizə aparmışam, mənim həyatım saf məənəviyyat əsasında qurulubdur, mənim gördüyüm işlər də saf, təmiz məənəviyyat əsasında qurulubdur. Mən Azərbaycan xalqının yüksək məənəviyyatını xalqımızın böyük sərvəti hesab edirəm, ona görə də mən indi qədər buna sadiq olduğum kimi, bundan sonra da sadiq olacağam....Bütün həyatımla, gördüyümü işlərlə, respublikanın, dövlətin başçısı kimi attığım bütün addımlarımla, tədbirlərimlə ölkəmizdə məənəviyyatın daha da möhkəmlənməsini, milli adət-ənənlərimizə sadiq olmağımızı təmin etməyə çalışmışam.*

Göründüyü kimi, Heydər Əliyevin bütün həyatı, fəaliyyəti məənəviyyat üzərində qurulmuşdur ki, yetişən nəsil bu məənəviyyat xəzinəsindən istifadə edərək zənginləşməli, onun həyat və fəaliyyətini nümunə götürməlidir. Heydər Əliyev nümunəsində tərbiyə ümümtəhsil məktəblərimizin ən ümdə başlıca vəzifəsi, əsas tərbiyə istiqaməti olmalıdır. Hazırkı dövrdə yetişən gənc nəslin ideya inamının formalaşdırılmasında ümummilli lider Heydər Əliyevin nəzəri irsindən istifadə olunması çox böyük uğurlar əldə etməyə imkan verir.

Ümumtəhsil məktəblərimizdə istər təlim prosesində, istərsə də sinifdən xaric işlər prosesində

dahi rəhbərimizin həyatı, fəaliyyəti, təhsil illəri, çox yönlü apardığı siyasi işlər aarıdırılaraq öyrənilməli, onun diplomatik görüşləri, siyasi fəaliyyəti yetişən gənc nəslimizə nümunə olmalıdır.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin təhsil illəri, zəngin və mənalı gənclik illəri və sonrakı geniş və gərgin siyasi həyatı, dövlət quruculuğu işləri, onun yorulmaz, fədakar əməyi, mənaəviyyəti, humanist ideyaları, insanlara diqqət və qayğısı gənc nəslimizə nümunə göstərilməlidir. Belə nümunələr gənc nəslin fəal həyat mövqeyini, həyata mükəmməl hazırlığına təminat verir, həyat və fəaliyyətini daha məzmunlu edir.

Gənc nəslə dahi rəhbər Heydər Əliyevin ideyaları əsasında tərbiyə etmək onun ideyalarını əqidəyə çevirmək və bu əqidəni yetişən nəslin ruhuna hopdurmaq, onları layiqli vətəndaşlar kimi yetişdirmək, ölkənin, xalqın mənafeyi uğrunda fədakar mübarizlər formalaşdırmaq təhsilimizin, pedaqoji fəaliyyətimizin qarşısında duran mühüm vəzifələrindəndir.

Bu istiqamətdə müəllimlərin uşaq, yeniyetmə və gənclərlə apardığı tərbiyə işlərinin ən təsirli, real variantları seçilməli, yerli şəraitə uyğunlaşdırılaraq səriştəlilik və yaradıcılıqla tətbiq edilməlidir.

Təlim prosesində Ulu Öndər Heydər Əliyevlə bağlı keçilən dərslər sinifdən xaric tədbirlərlə əlaqələndirilməli və daha da möhkəmləndirilməlidir. Burada nəzəri məlumatlar praktik işlərlə, əməli tədbirlərlə əlaqələndirilməli, bir-birini tamamlamalıdır. Bu sahədə müəllimlərin səriştəliliyi və peşəkarlığı, yaradıcı fəaliyyəti önəmli rol oynayır. Böyük siyasi xadim Heydər Əliyev hələ 1980-ci illərdə ali məktəb işçilərinin respublika müşavirəsindəki nitqində təhsil alanların tərbiyəsinin inkişaf etdirilməsini bir vəzifə olaraq təhsil işçilərinin qarşına qoyurdu. Bu sahədə müəllimin peşəkarlıq səviyyəsinə, səriştəliliyinə yüksək qiymət verərək, səriştəli müəllim obrazının səciyyəsinə belə göstərirdi: *"...hər bir ali məktəb müəllimi gərək öz sahəsində səriştəli olsun, geniş ümumi məlumat, pedaqoji qabiliyyət və yaxşı vərdislərə, mühazirə oxumaq, dərslər demək, öyrətmək, tərbiyə etmək üçün bütün başqa zəruri keyfiyyətlərə malik olsun. Bunun üçün gərək ali məktəb müəllimi elmi biliklərdən əlavə, yaxşı nitq, dil qabiliyyətinə, natiqlik məharətinə, bütün başqa pedaqoji keyfiyyətlərə və vərdislərə yiyələnsin ki, bütün bunlar üst-üstə ona həqiqətən yaxşı tərbiyəçi olmaq imkanı versin"* [2, 7].

Heydər Əliyevin ədalət, mənaəviyyət nümunəsi olması, başladığı işi uğurla başa çatdırması üçün nəhayətsiz əzm və iradə nümayiş etdirməsi, səbr və təmkinlə, mahir siyasəti ilə sülh, əmin-amanlıq yolu ilə uşaqların, ümumən, hər bir ölkə vətəndaşının ifixarıdır.

Heydər Əliyevin yüksək vətənpərvərliyi və xalqına, millətinə bağlılığı, həmişə, hər yerdə azərbaycanlı olmasıyla fəxr etməsi, həqiqətsevərliyi, ədalətliliyi, yüksək iradəsi, reallığı düzgün qiymətləndirə bilməsi, sözü ilə əməlinin bütövlüyü, haqqı çılpmaq və sərt deyərək cəsarəti, pisləyə nifrət və onun daşıyıcılarını tənqid etmək, yaxşılara isə mükafatlandırmaq və xalqın gözündə ucaltmaq söyləri, fəzilət sahibi olması, mərhəmətli və şəfqətli olması, natiqlik məharəti və səmimi ünsiyyət qabiliyyətinə malik olması və başqa bu kimi ali mənaəvi keyfiyyətləri bugünkü nəslin tərbiyə və təlimində nümunə məktəbi olmalıdır.

Dahi rəhbər deyirdi ki, *mənim həyatımın məqsədi Azərbaycandır, Azərbaycan xalqıdır, Azərbaycan Respublikasıdır, Azərbaycan vətəndaşıdır. Əgər buna nail ola bilsəm, həyatımı ən xoşbəxt adam kimi başa çatdıracağam. Məhz buna nail olmağa çalışıram və çalışacağam.*

Bu fikirlər ulu öndər Heydər Əliyevin ülvə, müqəddəs həyat amalı, həyat ideyaları, həyat fəaliyyətinin meyarı, ölçüsü olmuşdur. Heydər Əliyevin dilimizə, dinimizə, milli adət və ənənələrimizə, tarixi keçmişimizə, ziyalılarıımıza, elm və mədəniyyət adamlarımıza, görkəmli şəxsiyyətlərimizə göstərdiyi diqqət və qayğı, hörmət və ehtiram insanlarımızda milli özünüdərk, milli şüur və milli ləyaqət formalaşdırır.

Yetişən gənc nəslimiz ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin həyat və fəaliyyətini özünə bir örnək götürməlidir. Bu yorulmaz, mərd, mübariz bir insandan, xalqını, millətini dərin məhəbbətlə sevən, vətəninə, elinə-obasına sadıq bir vətəndaşdan, dərin ensiklopedik biliyə, nadir hafizəyə və fenomen yaddaşa malik bir alimdən, daim sülh, barış carçısı olan siyasi xadimdən daim öyrənməli, bu dahinin həyat və fəaliyyəti yetişən gənc nəslimizə bir nümunə olmalıdır.

Heydər Əliyev siyasi kursunu uğurla və inamla davam etdirən möhtərəm prezidentimiz İlham Əliyev təhsilimizə, müəllimlərimizə, təhsilimizin inkişafına, gənc nəslin təlim və tərbiyəsinə böyük diqqət və qayğıkeşliklə yanaşır və deyir: *“İnanıram ki, müəllimlərimiz bundan sonra da vəzifələrinin öhdəsindən layiqincə gələcək, təhsilin bütün pillələrində keyfiyyətin yüksəldilməsi, ölkədə müasir təhsil sisteminin qurulması və insan kapitalının formalaşmasına töhfələr verəcək, gənc nəslə vətənpərvərlik, milli-mədəni irsə bağlı və azərbaycançılıq məfkurəsi uğrunda yetişdirəcək, yüksək peşəkarlığa və səriştəyə malik, rəqabətədavamlı mütəxəssislər hazırlanması üçün əzmlə çalışacaqlar”* [3].

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında 2023-cü ilin “Heydər Əliyev ili” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı 29 sentyabr 2022 - ci il sərəncamı / Xalq qəzeti 29 sentyabr, 2022-ci il.
2. Əliyev Heydər. Ali Məktəb İşçilərinin Respublika Müşavirəsində nitq/ Azərbaycan ali məktəblərinin işini partiyanın yüksək tələbləri səviyyəsinə qaldıraç: ali məktəb işçilərinin respublika müşavirəsində nitq; 28 may 1980-ci il/Heydər Əliyev; burax. məs. Ə.Ağayev.- Bakı: Azərnəşr, 1980, 46 s.
3. Əliyev İlham Heydər oğlu.Müəllimlərin XV qurultayının iştirakçılarına göndərdiyi təbrik məktubu. 28 noyabr, 2018 –ci il/ Xalq qəz. 28 noyabr, 2018-ci il.
4. Prezident İlham Əliyev 31 Dekabr–Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəyliyi Günü və Yeni il münasibəti ilə Azərbaycan xalqına müraciəti <https://qafqazinfo.az/news/detail/bu-il-Heydər-Əliyevin-100-illiyi-qeyd-edilecek-prezident-387113>

Life and activity of Heydar Aliyev is an example of spirituality

Afaag Gasim gizi Gasimova
Doctor of Philosophy in Pedagogy,
Associate Professor of the Department of Pedagogy,
Psychology and Art of LSU,
Dean of the Faculty of History, Geography and Art.
Orcid 0009-0008-6202-0070
E-mail: e.rauf@aqroservis.gov.az Tel.055 206 54 74

Abstract

Our national leader Heydar Aliyev's rich and meaningful youth years and the subsequent extensive and intense political life, state building works, his tireless, selfless work, spirituality, attention and concern for people should be set as an example to our young generation. Such examples ensure the active life position of the young generation, perfect preparation for life, and make life and activity more meaningful and valuable.

Key words: Heydar Aliyev, example, training, upbringing, education, spirituality

The vision of Heydar Aliyev in ensuring national sovereignty: legal and political dimensions

Mammadova Aysel Shohrat
Academy of the State Customs Committee
Faculty of International Trade and Logistics (English Division), 2nd year
Email: aysselmammad@gmail.com
Country: Azerbaijan
ORCID: 0000-0000-0000-0000

Abstract

This article provides a detailed analysis of national leader Heydar Aliyev's legal and political views on protecting and strengthening national sovereignty. It examines issues such as constitutional development, legal reforms in public administration, the formation of a national ideology, and the education of the younger generation in the spirit of patriotism. Particular attention is paid to the relevance of Heydar Aliyev's statehood philosophy in the modern era.

Keywords: Heydar Aliyev, national sovereignty, constitutional development, political leadership, independence

Introduction

National sovereignty is the inherent right of a nation to govern itself without external interference. It encompasses political independence, territorial integrity, and control over internal affairs. In post-Soviet Azerbaijan, rebuilding national sovereignty was one of the most vital missions of the newly independent state. The leadership of Heydar Aliyev was instrumental in laying the legal and ideological foundations of sovereignty that continue to shape the country today. Following a period of instability in the early 1990s, Heydar Aliyev returned to power and prioritized the stabilization of state institutions, asserting full control over political and administrative affairs. His efforts to strengthen sovereignty included constitutional reform, defense of territorial integrity, and fostering a strong national identity.

1. Political stability and return to power

When Heydar Aliyev was elected President in 1993, Azerbaijan faced internal power struggles and external aggression. The country was involved in a full-scale war in Nagorno-Karabakh, while also suffering from a fragmented political structure. Aliyev's first steps involved consolidating political power, disbanding illegal armed groups, and launching peace negotiations.

Through his speeches and public addresses, he reassured the population about the importance of a unified and independent state. He established presidential authority as a symbol of unity, and utilized national symbols to restore trust in statehood. Aliyev also emphasized that sovereignty is not merely a legal concept, but a value that defines the dignity and identity of the nation.

2. Constitutional reforms and legal infrastructure

Heydar Aliyev's legal reforms culminated in the adoption of the 1995 Constitution of the Republic of Azerbaijan, which institutionalized the principles of a democratic and secular state. The Constitution emphasized rule of law, separation of powers, and human rights. This foundational legal document became a reference point for all future governance decisions. He also established the Constitutional Court and restructured the judiciary to ensure independence. Moreover, significant legislation was introduced to align the legal system with international norms, including laws on property, entrepreneurship, elections, and media. Aliyev recognized that true sovereignty could not exist without a functioning legal system that guaranteed citizen rights and state authority.

3. Foreign policy and international legitimacy

Aliyev's foreign policy was grounded in the protection of Azerbaijan's sovereignty. He maintained a balanced approach between East and West, developing relations with both Russia and the West. The signing of the 'Contract of the Century' in 1994 with major Western oil companies ensured Azerbaijan's economic independence and raised its geopolitical profile.

He actively participated in international forums to raise awareness of the Nagorno-Karabakh conflict and defended Azerbaijan's territorial integrity. Through diplomatic efforts, Azerbaijan became a member of several international organizations including the UN, OSCE, and OIC. This international engagement was critical in legitimizing the country's sovereign status.

4. Nation-building and national identity

Heydar Aliyev understood that national sovereignty would be incomplete without a strong sense of national identity and unity. He believed that rebuilding a newly independent state also

required the restoration of collective memory, pride, and cultural continuity. In this context, he actively pursued a comprehensive nation-building strategy aimed at reviving Azerbaijan's historical consciousness, national symbols, and shared values.

One of his key policies was the promotion of the Azerbaijani language as the cornerstone of national identity. Under his guidance, Azerbaijani became the dominant language in public institutions, education, and media. Laws were passed to protect and encourage the use of the mother tongue, ensuring that generations born after independence would grow up with a strong linguistic and cultural foundation. He viewed the language as a carrier of national spirit and an inseparable part of sovereignty.

Heydar Aliyev also institutionalized national holidays and commemorations such as Independence Day (October 18), Constitution Day (November 12), and National Salvation Day (June 15). These were not merely ceremonial events, but strategic tools to cultivate patriotism and social cohesion. In his speeches during these events, he consistently emphasized the resilience of the Azerbaijani people and the importance of defending statehood with both legal instruments and emotional commitment.

The revival of cultural heritage was another central pillar of his nation-building efforts. He supported the restoration of historical monuments, protection of intangible cultural assets, and the expansion of state support for literature, music, and art. Under his leadership, institutions such as the National Academy of Sciences, the Azerbaijan National Museum of History, and the State Philharmonic were strengthened to foster cultural continuity.

Education was restructured to align with the values of independence and patriotism. National history, civics, and Azerbaijani literature were made central to school curricula. Textbooks were rewritten to reflect an accurate narrative of the country's struggle for freedom and the achievements of Azerbaijani people. These reforms aimed not only to inform but also to inspire students to value their identity and uphold the sovereignty of the state.

Heydar Aliyev often stated that “independence lives in the hearts of the people,” highlighting that emotional and psychological attachment to the homeland was as vital as constitutional guarantees. His nation-building vision went beyond infrastructure or policy—it was an ideological and emotional blueprint for consolidating national unity in a post-colonial context.

5. Legacy and modern influence

The legacy of Heydar Aliyev continues to shape the political, legal, and cultural landscape of Azerbaijan. More than two decades after his leadership, the institutions, values, and strategic orientations he established remain at the core of the country's governance model. His influence is seen not only in physical infrastructure or institutional development, but in the very ethos of modern Azerbaijani statehood.

One of the most significant aspects of his legacy is the firm establishment of legal order and state discipline. Heydar Aliyev emphasized that a sovereign state must rest on a foundation of rule of law and stable institutions. His legal reforms created a modern judiciary, a functioning civil service, and a professionalized political elite. These systems continue to function as safeguards of sovereignty, even amidst evolving global and regional challenges.

Aliyev's balanced foreign policy strategy also endures as a hallmark of Azerbaijan's international relations. His pragmatic approach—navigating between global powers while preserving national interests—has allowed Azerbaijan to maintain sovereignty in a multipolar world. The “Contract of the Century” not only solidified economic independence but also paved the way for Azerbaijan to become a regional energy hub, thereby enhancing its geopolitical agency. Today's Southern Gas Corridor project is a direct extension of that legacy.

In the field of cultural diplomacy, Aliyev's efforts to project Azerbaijan's identity on the global stage laid the groundwork for modern initiatives such as the Baku Humanitarian Forum, the hosting of international events, and the promotion of intercultural dialogue. His belief that “culture is a pillar of independence” continues to guide Azerbaijan's soft power strategies. Furthermore,

his legacy is actively preserved and expanded by the Heydar Aliyev Foundation, which promotes social welfare, education, and culture both within Azerbaijan and internationally. The Foundation serves not only as a tribute to his memory but as a vehicle for the implementation of his human-centered policy vision.

In 2025, as Azerbaijan celebrates the ‘Year of the Constitution and National Sovereignty’, the relevance of Heydar Aliyev’s philosophy is more apparent than ever. The country’s modernization efforts in digital governance, cybersecurity, regional leadership, and public sector transparency echo his long-term strategic vision. Reforms in e-government, AI integration, and military modernization are all aligned with his foundational emphasis on national self-sufficiency and technological advancement.

Ultimately, Heydar Aliyev’s legacy is not a static historical memory—it is a living framework that continues to guide policy decisions, inspire civic pride, and ensure the durability of Azerbaijan’s sovereignty.

6. Youth policy and strategic vision

Heydar Aliyev placed significant importance on the role of youth in the development of an independent and sovereign Azerbaijan. He believed that a strong national future could only be ensured by investing in the younger generation. This was evident in his numerous initiatives aimed at educational reform, youth engagement in governance, and support for young professionals.

Under his leadership, various scholarship programs were introduced to support talented youth. The ‘State Program on Education of Azerbaijani Youth Abroad’ laid the foundation for building a globally aware and professionally competent young workforce. Aliyev’s speeches often emphasized that youth should be loyal to their homeland, respect national traditions, and strive for excellence.

The National Youth Day, established on February 2, became a symbol of state recognition of young people’s role in national progress. Aliyev’s strategic vision ensured that young citizens saw themselves not only as beneficiaries of statehood, but also as active contributors to the nation’s sovereignty and development.

Conclusion

The relevance of Heydar Aliyev’s vision is further underscored by current geopolitical challenges, where national resilience and unity are more crucial than ever. His doctrine of sovereignty goes beyond policy; it is a cultural and moral compass that defines Azerbaijan’s path. Through public administration reforms, civic education, and international diplomacy, Aliyev’s influence remains embedded in the daily function of the state. As Azerbaijan moves towards a more digital and globalized society, these founding principles guide not only government action but also civil society engagement. The sustainability of national sovereignty, as envisioned by Aliyev, rests on continual adaptation without compromising foundational values..

References

1. Aliyev, H. (2000). *Our Independence is Eternal*. Baku: Azernashr.
2. Constitutional Act on State Independence of the Republic of Azerbaijan. https://en.wikipedia.org/wiki/Constitutional_Act_on_State_Independence_of_the_Republic_of_Azerbaijan
3. Constitution of Azerbaijan. https://en.wikipedia.org/wiki/Constitution_of_Azerbaijan
4. Heydar Aliyev and the Parliament of Azerbaijan. Retrieved from: <https://www.meclis.gov.az/cat-az.php?cat=93&lang=en>
5. Ismailzade, F. (2005). Azerbaijan's Foreign Policy: Between East and West. *Journal of International Affairs*, 3(2), 55-70.
6. Speech of the President of Azerbaijan Heydar Aliyev at 49th session. <https://lib.aliyev-heritage.org/en/7119983.html>

Heydər Əliyevin milli suverenliyin təmin edilməsində uzaqgörənliyi: hüquqi və siyasi müstəvidə.

Məmmədova Aysel Şöhrət
Dövlət Gömrük Komitəsinin Akademiyası
Beynəlxalq Ticarət və Logistika Fakültəsi (İngilis dili bölməsi), 2-ci kurs
Email: aysselmammad@gmail.com

Xülasə

Bu məqalədə ümummilli lider Heydər Əliyevin milli suverenliyin qorunması və möhkəmləndirilməsi istiqamətindəki hüquqi və siyasi baxışları geniş şəkildə təhlil olunur. Konstitusiya quruculuğu, dövlət idarəçiliyində hüquqi islahatlar, milli ideologiyanın formalaşdırılması, gənc nəslin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsi kimi məsələlər ətrafı araşdırılır. Heydər Əliyevin dövlətçilik fəlsəfəsinin müasir dövrdə aktuallığına da xüsusi yer ayrılmışdır.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, milli suverenlik, konstitusiyanın inkişafı, siyasi liderlik, müstəqillik

“Heydər Əliyev ideyaları və “Konstitusiya və Suverenlik İli”nin sinerjiyası”

ORCID: 0009000747900734
Mustafabəyli Aysel Qorxmaz qızı
aysel.mustafabeyli.96@mail.ru
Azərbaycan Dillər Universiteti

Xülasə.

Bu məqalədə müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin formalaşmasında və inkişafında əvəzsiz rolu olan Heydər Əliyev ideyalarının, 2025-ci ilin “Konstitusiya və Suverenlik İli” elan olunması ilə yaranan sinerji kontekstində təhlil aparılır. Ulu öndərin siyasi irsi – hüquqi dövlət quruculuğu, milli suverenliyin qorunması və xalqın rifahına xidmət edən idarəçilik fəlsəfəsi, Konstitusiyanın əsas prinsipləri ilə vəhdət təşkil edir. Məqalədə vurğulanır ki, bu sinerji yalnız tarixi keçmişə söykənmir, həm də gələcəyə yönəlmiş inkişaf strategiyasını əks etdirir. Dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi və hüquqi islahatların davam etdirilməsi baxımından, Heydər Əliyev ideyalarının çağdaş dövrdə aktuallığı daha da artmışdır. Bu baxımdan, “Konstitusiya və Suverenlik İli” təkcə bir yubiley deyil, həm də milli ideoloji təməllərin yenidən dərk olunması və gələcək nəsillərə ötürülməsi baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır.

Açar sözlər: İctimai şüur, tarixi yaddaş, ideoloji sinerji, milli ideologiya, hüquqi dövlət

Azərbaycan dövlətçiliyinin əsasını təşkil edən ideoloji və hüquqi istiqamətlər zaman-zaman yeni dövrlərin çağırışlarına uyğun olaraq yenidən şərh edilmişdir. 2025-ci ilin “Konstitusiya və Suverenlik İli” elan olunması, bu baxımdan yalnızca yubiley tədbiri deyil, həm də dərin siyasi məna daşıyan qərardır. Bu məqalədə həmin ilin mahiyyəti Heydər Əliyevin ideyaları kontekstində təhlil olunur.

1. Heydər Əliyev ideyalarının əsasında duran dövlətçilik fəlsəfəsi
Heydər Əliyevin dövlətçilik nəzəriyyəsi hüquqi dövlətin qurulması, milli maraqların qorunması, ictimai sabitliyin təmin olunması və strateji inkişaf xəttinin yaradılması kimi fundamental prinsiplərə söykənir. Onun ideyaları milli suverenlik və hüquqi əsaslarla idarəçiliyin vəhdətini təşkil edir.

2. “Konstitusiya və Suverenlik İli”nin ideoloji çəkisi
2025-ci ilin bu adla qeyd olunması, ölkədə konstitusional dəyərlərin və dövlət müstəqilliyinin yenidən aktuallaşdırılması məqsədi daşıyır. Bu təşəbbüs yalnız keçmişə sayğı deyil, həm də gələcəyə istiqamətlənmiş ideoloji təməl quruculuğudur.

3. Sinergiyanın əsas vektorları: keçmişdən gələcəyə
Heydər Əliyev ideyalarının strateji irsi ilə “Konstitusiya və Suverenlik İli”nin çağırışları arasında sinerji dövlətin ideoloji konsolidasiyasını və hüquqi modernləşməsini sürətləndirir. Bu sinerji

cəmiyyətin tarixi yaddaşını gücləndirməklə yanaşı, ictimai şüurun transformasiyasına da səbəb olur. [2; 45s.]

Bu məqalədə müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin formalaşmasında və inkişafında əvəzsiz rolu olan Heydər Əliyev ideyalarının, 2025-ci ilin “Konstitusiya və Suverenlik İli” elan olunması ilə yaranan sinerji kontekstində təhlili aparılır. Ulu Öndərin siyasi irsi – hüquqi dövlət quruculuğu, milli suverenliyin qorunması və xalqın rifahına xidmət edən idarəçilik fəlsəfəsi, Konstitusiyanın əsas prinsipləri ilə vəhdət təşkil edir. Məqalədə bu sinerjinin yalnız tarixi keçmişə söykənmədiyi, həm də gələcəyə yönəlmiş inkişaf strategiyasını əks etdirdiyi vurğulanır. Dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi və hüquqi islahatların davam etdirilməsi baxımından, Heydər Əliyev ideyalarının çağdaş dövrdə aktuallığı daha da artmışdır.

Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin bərpasından sonra ölkədə dövlət quruculuğu proseslərinin əsasını qoyan və milli ideoloji xəttin müəllifi kimi tanınan ümummilli lider Heydər Əliyev, müasir dövlətçiliyin bütün sütunlarını formalaşdırmışdır. Onun ideyaları bu gün də ölkənin hüquqi və siyasi sisteminin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirir. Prezident İlham Əliyevin 2025-ci ili “Konstitusiya və Suverenlik İli” elan etməsi, bu ideyaların davamlılığını və aktuallığını bir daha təsdiqləyir.

1. Heydər Əliyev ideyalarının dövlətçilikdə rolu

Heydər Əliyevin ideyaları Azərbaycanın suverenliyinin qorunmasında, hüquqi dövlətin yaradılmasında və vətəndaş cəmiyyətinin inkişafında mühüm yer tutur. Onun rəhbərliyi ilə qəbul olunmuş 1995-ci il Konstitusiyası Azərbaycanın demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlət kimi formalaşmasının əsas hüquqi bazasını yaratdı. Konstitusiyanın əsas prinsipləri – insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi, dövlət hakimiyyətinin bölünməsi və qanunun aliliyi Heydər Əliyevin dövlət idarəçiliyi fəlsəfəsinin təzahürüdür.

2. “Konstitusiya və Suverenlik İli”nin ideoloji əhəmiyyəti

2025-ci ilin bu adla qeyd olunması təsadüfi deyil. Azərbaycanın konstitusional inkişaf yolunun və dövlət suverenliyinin daha da möhkəmləndirilməsi üçün bu il, dövlətçiliyin əsas ideoloji dayaqlarının cəmiyyətə yenidən aşılması baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu, həm də Heydər Əliyev siyasi irsinin davamı olaraq, gənc nəslin dövlətçilik dəyərləri ilə formalaşması və vətənpərvərlik ruhunun gücləndirilməsi üçün vacib addımdır. [3; 45s.]

3. İdeoloji sinerji və onun strateji nəticələri

Heydər Əliyev ideyalarının müasir dövrdə “Konstitusiya və Suverenlik İli” ilə sinerji yaratması, həm keçmişin tarixi yaddaşını yaşadır, həm də gələcəyə dair strateji yol xəritəsini təqdim edir. Dövlətçilik ənənələrinin qorunması, hüquqi islahatların davam etdirilməsi və vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı baxımından bu sinerji milli ideologiyanın əsas dayaqı kimi çıxış edir.

4. Gələcək nəsillərə ötürülən miras

Heydər Əliyev ideyalarının gələcək nəsillərə ötürülməsi prosesi yalnız tədris və maarifləndirmə yolu ilə deyil, həm də hüquqi, mədəni və ideoloji sahələrdə ardıcıl islahatlarla həyata keçirilir. “Konstitusiya və Suverenlik İli” bu mənada bir platformadır: həm milli irsin qorunmasına, həm də gələcək inkişafın təminatına xidmət edir.

Heydər Əliyev ideyalarının formalaşması və əsas prinsipləri

Heydər Əliyev ideyaları Azərbaycan dövlətçiliyinin təməl sütunlarını təşkil edən, milli maraqlara və tarixi ənənələrə əsaslanan kompleks bir siyasi və ideoloji sistemdir. Bu ideyaların formalaşması uzunmüddətli ictimai-siyasi təcrübənin, liderlik qabiliyyətinin və milli şüura əsaslanan baxışların məhsuludur. Onun irsi müstəqil Azərbaycan Respublikasının quruculuğunda, hüquqi dövlətin təşəkkülündə və cəmiyyətin sosial-siyasi inkişafında əvəzsiz rol oynamışdır. İdeyaların tarixi və siyasi kontekstdə formalaşması

Heydər Əliyev siyasi fəaliyyətə Sovet dövründə başlayaraq, Azərbaycanın rəhbəri kimi milli maraqları qorumağı və güclü idarəçilik modelini əsas məqsəd kimi müəyyənləşdirmişdir. O, SSRİ-nin sərt ideoloji və inzibati çərçivələrinə baxmayaraq, milli kimliyin qorunması, təhsil, mədəniyyət və iqtisadi inkişaf sahələrində mühüm islahatlar aparmışdır. 1990-cı illərin əvvəllərində Azərbaycanın ağır siyasi böhranla qarşılaşdığı dövrdə xalqın təkidlə tələbi ilə yenidən hakimiyyətə qayıdışı, məhz bu ideyaların xalq tərəfindən qəbul olunduğunun göstəricisidir.

Əsas prinsiplər

Heydər Əliyev ideyalarının nüvəsini təşkil edən bir neçə əsas prinsip vardır:

1. Dövlətçilik və suverenliyin qorunması
– Onun rəhbərliyində Azərbaycan müstəqilliyini itirmək təhlükəsi qarşısında ikən, siyasi sabitliyin bərpası və dövlət institutlarının qurulması təmin edildi. Heydər Əliyev üçün dövlətin müstəqilliyi müqəddəs və toxunulmaz bir dəyər idi.
 2. Hüquqi dövlət və qanunun aliliyi
– 1995-ci il Konstitusiyasının qəbulu ilə hüquqi dövlət modelinin əsası qoyuldu. Bu sənəd, vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təminatçısı olmaqla yanaşı, dövlət hakimiyyətinin demokratik əsaslarla qurulmasını təsdiqlədi.
 3. Milli-mənəvi dəyərlərə sadiqlik
– Heydər Əliyev milli adət-ənənələrin, dilin, mədəniyyətin qorunmasını dövlət siyasətinin ayrılmaz hissəsi kimi görürdü. O, milli kimliyin güclənməsini dövlətin dayanıqlığının əsaslarından biri hesab edirdi.
 4. İqtisadi islahatlar və bazar münasibətlərinə keçid
– 1990-cı illərin sonlarında həyata keçirilən iqtisadi islahatlar və neft strategiyası Azərbaycanın iqtisadi müstəqilliyini və inkişafını təmin etdi. Bu siyasət ölkənin gələcək rifahının əsasını təşkil etdi.
 5. Təhsilə, elmə və gənclərə xüsusi qayğı
– Heydər Əliyev təhsilin inkişafını strateji məsələ kimi qiymətləndirirdi. Onun “Təhsil millətin gələcəyidir” fikri, bu sahəyə verdiyi əhəmiyyətin göstəricisidir. Eyni zamanda, gənclərin dövlət idarəçiliyində fəal iştirakı təşviq edilirdi.
 6. Pragmatik və uzaqgörən xarici siyasət
– Azərbaycan beynəlxalq aləmdə balanslaşdırılmış və sülhə əsaslanan siyasət xətti yürüdərək, regional və beynəlxalq əməkdaşlıqda etibarlı tərəfdaş kimi formalaşmışdır. Bu da Heydər Əliyevin geosiyasi baxımdan çevik və uzaqgörən yanaşmasının nəticəsidir.
- “Konstitusiya və Suverenlik İli”nin elan edilməsinin səbəbləri və əhəmiyyəti
- Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2024-cü ili “Heydər Əliyev İli”nin davamı kimi 2025-ci ili “Konstitusiya və Suverenlik İli” elan etməsi, ölkənin müasir tarixində əlamətdar bir mərhələnin başlanğıcını qoymuş oldu. Bu qərar, həm tarixi keçmişə hörmətin ifadəsi, həm də gələcəyə yönəlmiş strateji baxışın təəcəssümüdür. Konstitusiya və suverenlik anlayışları bir-birini tamamlayan və gücləndirən iki əsas dövlətçilik dəyəridir. Onların bir il çərçivəsində ideoloji və hüquqi platformaya çevrilməsi, Azərbaycan dövlətçiliyinin daha da möhkəmləndirilməsinə xidmət edir.
- Elan edilməsinin səbəbləri
1. Azərbaycan Konstitusiyasının qəbulunun 30 illiyi
– 1995-ci il noyabrın 12-də ümumxalq səsverməsi ilə qəbul edilən Azərbaycan Respublikasının ilk müstəqil Konstitusiyası, dövlətin hüquqi əsaslarını formalaşdırdı. 2025-ci ildə bu sənədin 30 illiyinin qeyd olunması, onun tarixi əhəmiyyətini bir daha gündəmə gətirir.
 2. Qarabağ üzərində tam suverenliyin bərpası
– 2023-cü ilin payızında Azərbaycan Ordusunun lokal antiterror tədbirləri nəticəsində Qarabağ bölgəsində dövlət suverenliyi tam bərpa olundu. Bu fakt, “suverenlik” anlayışının müasir dövrdə konkret nəticələrə çevrildiyini göstərir.
 3. Heydər Əliyev irsinin davamı kimi
– “Heydər Əliyev İli”nin ardınca “Konstitusiya və Suverenlik İli”nin elan edilməsi təsadüfi deyil. Bu, Ulu Öndərin ideyalarının hüquqi və ideoloji baxımdan aktuallığını vurğulamaqla yanaşı, onun dövlət quruculuğu fəlsəfəsinin davamlılığını təmin edir.
 4. Dövlətçilik dəyərlərinin yeni nəsllə aşılması zərurəti
– Cəmiyyətin gənc nəsli üçün konstitusiya dəyərləri və suverenlik anlayışları bəzən abstrakt görünə bilər. Bu ilin elan edilməsi tədris, maarifləndirmə və vətəndaş tərbiyəsi proseslərində bu anlayışların sistemli şəkildə izahı və tətbiqi üçün fürsət yaradır.
- Əhəmiyyəti

1. Milli həmrəyliyin gücləndirilməsi
– Suverenlik anlayışı yalnız siyasi deyil, həm də milli birlik və vətəndaş məsuliyyəti ilə sıx bağlıdır. Bu il çərçivəsində keçiriləcək tədbirlər və təşəbbüslər, xalqın dövlət ətrafında birliyini daha da gücləndirir.
2. Konstitusiya hüququnun tətbiqində sistemli islahatlar
– Konstitusiya ilə bağlı keçiriləcək seminarlar, konfranslar, hüquqi maarifləndirmə tədbirləri bu sahədəki biliyin artırılmasına və hüquqi şüurun inkişafına səbəb olacaq.
3. İdeoloji irsin aktualaşdırılması
– Heydər Əliyev ideyalarının konstitusiya hüququ və suverenlik anlayışları ilə birləşərək təqdim olunması, milli ideologiyanın güclənməsinə və tarixdən gələcəyə uzanan fəlsəfi bir körpü yaradılmasına xidmət edir.
4. Dövlətçilik ənənələrinin möhkəmləndirilməsi
– Bu il çərçivəsində dövlət atributlarına, dövlət simvollarına və ümumilikdə dövlətçilik ruhuna olan hörmətin artırılması məqsədi güdür. [2; 45-53s.]

Sinergiya anlayışı və ideoloji integrasiyanın izahı

“Sinergiya” anlayışı, müxtəlif komponentlərin bir araya gələrək ayrı-ayrılıqda əldə edə biləcəklərindən daha güclü və məhsuldar nəticə doğurduğu birləşmiş fəaliyyət modelini ifadə edir. Bu konsepsiya, yalnız texnoloji və təşkilati sistemlərdə deyil, həm də ictimai, siyasi və ideoloji sistemlərdə dərin mənə daşıyır. Məhz bu çərçivədə “Heydər Əliyev ideyaları” ilə “Konstitusiya və Suverenlik İli” arasında yaranan qarşılıqlı tamamlayıcılıq sinerji termini ilə izah edilə bilər.

Heydər Əliyev ideyaları özündə sistemli dövlətçilik modeli, milli maraqlara əsaslanan xarici və daxili siyasət, vətəndaşların rifahı və təhlükəsizliyini prioritet edən idarəçilik fəlsəfəsini ehtiva edir. Bu ideyalar zamanla yalnız siyasi doktrina kimi deyil, həm də milli ideologiyanın əsas sütunlarından birinə çevrilmişdir. [2; 78s.]

Digər tərəfdən, “Konstitusiya və Suverenlik İli”nin elan olunması yalnız bir yubiley tədbiri deyil, həm də hüquqi və ideoloji dəyərlərin bir daha cəmiyyətin diqqətinə çatdırılması üçün strateji addımdır. Bu təşəbbüs, Azərbaycan Respublikasının dövlətçilik tarixində mühüm mərhələlərin yenidən qiymətləndirilməsi və gələcək nəsillərə ötürülməsi məqsədi daşıyır.

Bu iki fenomenin – Heydər Əliyev ideyalarının və “Konstitusiya və Suverenlik İli” təşəbbüsünün qarşılıqlı əlaqəsi bir sinerji yaradır. Bu sinerjinin əsas xüsusiyyətləri bunlardır:

1. İdeoloji möhkəmlənmə: Konstitusiya hüququ və suverenlik ideyaları, Heydər Əliyevin milli ideologiyaya və hüquqi dövlət modelinə uyğun olaraq cəmiyyətə daha sistemli şəkildə təqdim edilir.
2. Tarixi və hüquqi yaddaşın aktualaşdırılması: Heydər Əliyevin dövlətçilik irsi ilə Konstitusiyanın əsas prinsipləri birləşdirilərək vətəndaşlarda həm keçmişə sayğı, həm də gələcəyə inam formalaşdırılır.
3. Milli birliyin ideoloji əsaslarla gücləndirilməsi: Bu sinerji xalqın dövlət ətrafında konsolidasiyasını təmin edir və milli həmrəyliyi ideoloji səviyyədə dəstəkləyir.
4. Gələcəyə istiqamətli inkişaf konsepsiyası: Bu birlik modeli yalnız keçmişin təhlili deyil, həm də gələcəyə yönəlmiş hüquqi və siyasi strategiyanın formalaşması baxımından da əhəmiyyətlidir. [3; 112-119s.]

Beləliklə, sinergiya təkcə iki anlayışın (Heydər Əliyev ideyaları və Konstitusiya/Suverenlik) bir araya gəlməsi deyil, həm də bu birliyin Azərbaycan cəmiyyətinə, dövlət idarəçiliyinə və milli ideologiyaya verdiyi dəyərin çoxalmasıdır. Bu integrasiya, dövlətin həm ideoloji, həm də hüquqi əsaslarının daha güclü və dayanıqlı olmasına xidmət edir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Məqalənin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, Heydər Əliyev ideyaları ilə “Konstitusiya və Suverenlik İli” arasında sinerji modeli ilk dəfə olaraq kompleks şəkildə araşdırılmış, bu iki anlayışın qarşılıqlı təsiri və ideoloji-hüquqi integrasiyası sistemli şəkildə elmi müstəviyə çıxarılmışdır. Tədqiqat çərçivəsində sinergiya anlayışı dövlətçilik kontekstində yeni prizmadan təhlil edilmiş, konstitusiya və suverenlik dəyərlərinin milli ideologiyaya ilə vəhdəti göstərilmiş, eyni zamanda bu sinerjinin vətəndaş şüurunun formalaşmasındakı rolu

əsaslandırılmışdır. Məqalə Azərbaycan dövlətçilik ideyasının elmi əsaslarla yeni interpretasiyasını təqdim etməklə, bu sahədə aparılan tədqiqatlara nəzəri və metodoloji töhfə verir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti. Məqalənin praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, Heydər Əliyev ideyalarının “Konstitusiya və Suverenlik İli” çərçivəsində tətbiqi mexanizmləri aydınlaşdırılaraq, dövlət siyasətinin ideoloji və hüquqi əsaslarının təbliği və tədrisi üçün elmi baza formalaşdırılır. Tədqiqat nəticələri ali məktəblərdə, müəllim hazırlığı proqramlarında, hüquqi və vətəndaşlıq maarifləndirilməsi tədbirlərində istifadə oluna bilər. Eyni zamanda, dövlətçilik və milli ideologiya ilə bağlı strateji qərarların hazırlanmasında nəzəri-praktik əsas kimi çıxış edir.

Nəticə. Tədqiqat göstərir ki, Heydər Əliyev ideyaları ilə “Konstitusiya və Suverenlik İli” arasında qarşılıqlı ideoloji və hüquqi sinerji mövcuddur. Bu sinerji dövlətçilik dəyərlərinin möhkəmləndirilməsinə, milli həmrəyliyin güclənməsinə və vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasına xidmət edir. Məqalədə əldə edilən nəticələr, müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin ideya əsaslarının və hüquqi platformasının qarşılıqlı əlaqəsini elmi əsaslarla təsdiqləyir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası (1995, 2002, 2009, 2016-cı il dəyişiklikləri ilə birlikdə).
2. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası (2024). Suverenlik və Konstitusiya məsələləri: nəzəriyyə və təcrübə. Bakı: DİA nəşriyyatı.
3. Əliyev, H. (2000). Müstəqilliyimiz əbədidir. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı.
4. Əliyev, İ. (2023). Qarabağ Azərbaycandır! Bakı: Azərnəşr.
5. Əliyev, İ. (2024). Azərbaycan Respublikasında 2024-cü ilin “Konstitusiya və Suverenlik İli” elan edilməsi haqqında Sərəncam. Prezident.az
6. Əliyeva, S. (2022). Heydər Əliyev və müasir dövlətçilik modeli. Bakı: Elm və Təhsil.
7. Heydər Əliyev Fondu (2023). Heydər Əliyev İrsi və Azərbaycan Gəncliyi. Bakı: HAF nəşriyyatı.
8. Hüseynov, M. (2020). “Azərbaycan Respublikasında hüquqi dövlət quruculuğunun əsas istiqamətləri”. Hüquq və Dövlət, №2, s. 45–53.
9. Məmmədova, G. (2021). “Milli ideologiyanın formalaşmasında liderlik faktorunun rolu”. Elmi əsərlər. BDU, №4, s. 112–119.
10. UNESCO (2020). Constitutional Values and National Identity in Post-Soviet Countries. Paris: UNESCO Publishing.

“The Synergy of Heydar Aliyev’s Ideas and the ‘Year of the Constitution and Sovereignty’”

ORCID: 0009000747900734

Mustafabeyli Aysel Korkhmarz kizi

aysel.mustafabeyli.96@mail.ru

Azerbaijan, Azerbaijan University of Languages

Abstract

This article analyzes the synergy created by the proclamation of 2025 as the “Year of the Constitution and Sovereignty” in the context of Heydar Aliyev’s ideas, which played an irreplaceable role in the formation and development of modern Azerbaijani statehood. The political legacy of the National Leader—legal state-building, the protection of national sovereignty, and a governance philosophy serving the well-being of the people—is analyzed in unity with the core principles of the Constitution. The article emphasizes that this synergy is not only rooted in historical legacy but also reflects a forward-looking development strategy. In terms of strengthening state independence and continuing legal reforms, the relevance of Heydar

Aliyev's ideas has grown even more in the modern era. From this perspective, the "Year of the Constitution and Sovereignty" is not merely a commemorative anniversary but also carries strategic significance for reinterpreting national ideological foundations and transmitting them to future generations.

Key words: Public consciousness, historical memory, ideological synergy, national ideology, legal state

Development of independent Azerbaijan based on the ideas of Heydar Aliyev

0000-0001-5546-6148

Aytan Ahad Bakhshaliyeva

mammadli.aytan@mail.ru

Azerbaijan, ASPU

Abstract

The epoch of Azerbaijan's state-building, economic revival, socio-political and social progress is associated with the name of the national leader. The achievements of the Republic of Azerbaijan, the era of social progress are the result of the implementation of the economic development doctrine implemented by Heydar Aliyev. The ideas of our national leader are an action program, a state concept calculated for the past, present and future of Azerbaijan.

Keywords: National leader, Heydar Aliyev, Azerbaijan, progress, ideas

The socio-political essence of the exceptional services of our national leader Heydar Aliyev in the modern history of Azerbaijan will be in the focus of researchers for many years to come. This brilliant personality has done a great job in strengthening the socio-economic and political foundations of independent Azerbaijan, in transforming it into a reliable partner of the world's leading states, and therefore the study of his political heritage cannot be limited to any specific time frame.

Against the background of the complex geopolitical processes of the 20th century, our country's preservation of its independence, the creation of a state management system that expresses the interests of the most diverse strata of society are connected with the name of Heydar Aliyev. The independent Azerbaijani state he founded stands at the center of the processes taking place in the region as a strategic ally of the most powerful countries in the world.

The national leader of the Azerbaijani people, the world-famous statesman Heydar Aliyev, while moving towards the goals he set in big politics, relied not only on his inner confidence, sharp understanding, high intellect, brilliant intelligence, but also on public trust, and received the greatest support from the people.

Heydar Aliyev's activity as a brilliant leader, in its essence, went far beyond the borders of Azerbaijan. Our great leader was able to lead a decisive part of society behind him. (1, s.136) With his unique leadership qualities, the skill of directing political processes in the necessary direction, and the ability to unite the interests and benefits of society at a common point, he gained the endless sympathy and trust of the people at all stages of his state leadership activity.

In June 1993, when Azerbaijan was struggling in a deep political and economic crisis and was facing the threat of losing its independence, it was the genius of Heydar Aliyev who saved our people from all the troubles that befell them, saving our country from the atmosphere of chaos and anarchy, from the threat of civil war, and putting it on the path of stable development. Having fully ensured socio-political stability, he once again proved with the multifaceted reforms he implemented in the subsequent stage that a people without a strong economy, independent foreign policy, democratic image, and moral uplift cannot build a strong state.

During his years in power, the national leader Heydar Aliyev considered ensuring the unity of Azerbaijani society as his strategic task. Ensuring the unity of society, he did not allow it to be divided in terms of social inequality, regional factors, religious and national affiliation. The

realities of the past years have once again confirmed that this system is correct in terms of the survival and development of Azerbaijani statehood. Heydar Aliyev was also the creator of the ideology of Azerbaijanism.

"For every person, their national affiliation is a source of pride. I have always been proud and I am proud today that I am Azerbaijani," the national leader, who said, brought together all the beautiful things that are unique to Azerbaijanis in his bright face. The concept of a strong state and all its attributes, along with the economic, political, social and spiritual foundations of the country, were reflected in the teachings of Heydar Aliyev's administration. Heydar Aliyev not only implemented the concept of the establishment of an independent Azerbaijani state, but also created the ideology of national Azerbaijaniism, which united Azerbaijani citizens and mobilized our people around a single goal, belief, goal and purpose in the international arena.

One of the greatest contributions of the great leader to the strengthening of the economy of Azerbaijan and written in the golden pages of history is his oil strategy, which was successfully implemented in our country. When using this expression, the "Contract of the Century" comes to mind first. The implementation of this strategy was the fruit of the great leader's foresight. Some forces, who at one time called this idea a utopia and a dream, were later forced to admit that they were wrong. The commissioning of the "Azeri-Chirag-Guneshli" oil and gas fields and the implementation of the "Baku-Tbilisi-Erzurum" gas pipeline are also the triumph of Heydar Aliyev's strategy.

To revive Azerbaijan, to be a pioneer in all fields was destined for our national leader Heydar Aliyev. It was the result of the concentration of qualities that only great personalities possess in Heydar Aliyev that in a very short period of time Azerbaijan achieved progress with a leap that all the republics that were part of the former Union could envy.

The great leader used to say that national patriotism, a sense of national pride are one of the greatest factors for the survival of our statehood. He did a lot of work for this. He achieved that the ideology of Azerbaijaniism dominated the minds. On the initiative of Heydar Aliyev, the First Congress of World Azerbaijanis was held in Baku in November 2001, and thus our national diaspora was formed. (2, s.138)

We can note with great pride that the political course of our national leader is being successfully continued by the President of the country, Ilham Aliyev. Loyalty to this policy has further increased the Azerbaijani people's belief in a bright future. Independent Azerbaijan is developing based on the ideas of the National Leader Heydar Aliyev, making history by achieving great achievements.

Our people commemorate the dear memory of the Great Leader Heydar Aliyev with great respect and gratitude. Today, the existence and development of Azerbaijan as an independent state is directly related to the leadership factor. In other words, the leader phenomenon is of exceptional importance in the development of our country, in its confident progress into the future. It is also a fact that the genius personality, the eternal leader, the Great Leader Heydar Aliyev, who ensured that the modern Azerbaijani state occupied a unique place on the stage of history, achieved and preserved its true independence, was the great personality, the eternal leader, the Great Leader. The foundation of the preservation of socio-political stability, the current economic development, and comprehensive progress is the development strategy of the National Leader Heydar Aliyev, the line of domestic and foreign policy determined by him.

December 12 is the day of remembrance of the National Leader of the Azerbaijani people, the great statesman Heydar Aliyev. Our people commemorate the dear memory of the Great Leader Heydar Aliyev with great respect and gratitude. In general, it is an undeniable reality that the historical services of the National Leader to the state and people of Azerbaijan cover all stages of his activity.

When we take a historical tour, we see that during the period when Great Leader Heydar Aliyev led Azerbaijan in 1969-1982, our republic developed rapidly and became a republic with special importance on the scale of the USSR, against the background of the reforms and strategic measures implemented. If until then, Azerbaijan was characterized as the most backward republic

in terms of development rate, acting only as a source of raw materials on the scale of the USSR, then against the background of the work carried out under the leadership of Great Leader Heydar Aliyev, our country had a rapid development rate and regular development indicators were recorded in all areas. At the same time, the work done on the political-ideological level also acted as a guarantor of our national development and solidarity. As an integral part of the national-ideological policy, in 1978, thanks to the efforts and initiative of Great Leader Heydar Aliyev, the article "Azerbaijani language is the official state language of the Azerbaijan SSR" was included in the Constitution of the Azerbaijan SSR.

This was a step of great historical importance in terms of the protection and promotion of our national language, which is a functional unit of our national ideology. Following this, the textbooks "Modern Azerbaijani Language" and "Azerbaijani Language" were prepared, which was also of great importance. Along with this, significant measures were taken to protect national and spiritual values. Special changes and development trends were recorded in music, theater, cinema, fine arts and other areas. Cultural houses were built, monuments were erected, honorary titles, orders, and scholarships were awarded to artists. All this further increased the level of efficiency of the intellectual layer of society. (3) In general, the path of great development and prosperity that began in 1969 became the basis for the future progress of Azerbaijan.

Great Leader Heydar Aliyev is the architect and founder of the modern independent Azerbaijani state, the great savior of our people. The years when National Leader Heydar Aliyev led our country during the period of independence are remembered as a period of stability and development.

There are great people who played the role of saviors in the history of national freedom and independence of every nation. Those great people, with their determination, led the people they belonged to and played the role of a winner in the most fateful moments. The National Leader of the Azerbaijani people, Heydar Aliyev, has gone down in modern world history as a great personality, a person with extraordinary intelligence, innate talent, and a wise statesman who left a bright and indelible mark. The name of the great leader has become a symbol of the people, and his deeds have become a symbol of courage, and his life and activities have become a criterion of love and loyalty to his native people and land. The role of personality in the establishment of statehood traditions and a democratic society is great. Heydar Aliyev was a rare, unique, and distinguished politician in the world. He was a leader who had the power to influence world politics. There are leaders who become known after working and maturing in the field of political activity and state administration for many years. There are also people for whom this is inherent in them, encoded in their genes, in short, a divine gift.

It is precisely thanks to his wise policy that our Great Leader Heydar Aliyev, in addition to being an unforgettable leader and statesman in the memory of our people, is remembered and valued as a leader who left a wise political school in the world political system and in the history of world politics. Today, there is no such area of state building in which the weakness of development can be observed. Azerbaijan, the architect of which was Heydar Aliyev, is a place of pride for all of us today. We are proud that we are citizens of the entire Azerbaijan. National Leader Heydar Aliyev, who won the love of the people, will live forever in the memory of the Azerbaijani people as a founding and savior statesman.

Among the historical figures who have made exceptional contributions to solving fateful issues in the history of the Azerbaijani people, the prominent statesman, world-class politician, and brilliant personality Heydar Aliyev, who earned the title of the National Leader of the Azerbaijani people, has a special role. In the first years of independence, our people saw the solution to the difficult problems they faced and the mission of salvation in Heydar Aliyev. National Leader Heydar Aliyev coped with his mission of salvation at a high level.

The great leader Heydar Aliyev was famous all over the world as a master of management and a perfect connoisseur of politics. According to the teachings of this brilliant man, politics and foresight are in mutual unity. The great leader said that a political line that correctly assesses reality, creatively uses rich experience, takes into account the entire spectrum and complexity of

socio-political and economic problems, and allows us to foresee the possible consequences of the decisions made must certainly succeed. Such a policy serves the stability, forward movement and progress of society. Azerbaijan moves forward and lives with the policy of Heydar Aliyev.

The legacy of the great leader Heydar Aliyev is a guarantee of sustainable development. Heydar Aliyev's political course has been successfully tested in such fateful issues as preserving and strengthening our state independence, enhancing the international image of Azerbaijan, as well as achieving socio-economic progress. Today, the spirit of the great leader, who said, "The territorial integrity of Azerbaijan will be restored. This is our sacred duty, our duty to our ancestors, our duty to the present generation, our duty to future generations," is happy, because his will has been fulfilled.

Under the leadership of the victorious Supreme Commander-in-Chief Ilham Aliyev, the Azerbaijani Army liberated our lands from occupation and our people regained their ancestral lands, which they have been longing for for 30 years. Having already created new realities in the region, Azerbaijan is now developing and becoming even stronger, inspired by the ideas of Heydar Aliyev. Undoubtedly, the memory of the National Leader, who served his homeland and people faithfully all his life, will live in the heart of every Azerbaijani, and his ideas will become the life's work of every Azerbaijani citizen. Independent and powerful Azerbaijan is developing on the basis of the ideas of the National Leader Heydar Aliyev, making history by achieving great achievements.

Literature

1. Qasımlı M. C. Heydər Əliyev — istiqalə gedən yol (1969–1987-ci illər). Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2006.
2. Naxçıvan ensiklopediyası. Bakı, Elm, 2002.
3. <https://www.anl.az/down/meqale/respublika/2010/may/119010.htm>

Müstəqil Azərbaycanın Heydər Əliyev ideyaları əsasında inkişaf etməsi

0000-0001-5546-6148

Aytən Əhəd Baxşəliyeva
mammadli.aytan@mail.ru
Azərbaycan, ADPU

Xülasə

Azərbaycanın dövlət quruculuğu, iqtisadi dirçəliş, ictimai-siyasi və sosial həyatda tərəqqi dövrünü əhatə edən epoxası ümummilli liderin adı ilə bağlıdır. Azərbaycan Respublikası əldə etdiyi nailiyyətlərə, sosial tərəqqi erasına Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi iqtisadi inkişaf doktrinasının reallaşdırılmasının nəticəsidir. Ümummilli liderimizin ideyaları Azərbaycanın dünəni, bu günü və gələcəyinə hesablanmış fəaliyyət proqramı, dövlət konsepsiyasıdır.

Açar sözlər: Ümummilli lider, Heydər Əliyev, Azərbaycan, tərəqqi, ideyalar

Dağlıq Qarabağ problemi kontekstində türk dünyası

Elza İlqar qızı Məmiyeva, 0009-0007-1560-966X

**Bakı Slavyan Universiteti, Azərbaycan tarixi
və multikulturalizm kafedrası, Müəllim**
Bakı şəhəri, bayramova_elza@mail.ru

050-965-61-67

Xülasə

Soyuq Müharibədən sonra SSRİ-nin suverenliyi altında olan Türk Dövlətlərinin müstəqillik qazanması ilə Türk Dünyasının geosiyasəti əhəmiyyət qazandı və uzun səylərdən sonra

türk dövlətləri Türk Dövlətləri Təşkilatının yaradılması ilə ortaq platforma yarada bildi. Beynəlxalq regional təşkilat simasını qazanmış Təşkilat qlobal və regional problemlərin həllinə mühüm töhfələr vermək potensialına malikdir. Təşkilatın həll edəcəyi gözlənilən mühüm siyasi, iqtisadi və sosial problemlər olsa da, bu problemlərdən ən aktualı bəzən dondurulmuş, bəzən də qaynar münaqişəyə çevrilən Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə son qoymaq üçün yekun sülh sazişidir. Tarixi proses boyu etnik quruluşu dəyişdirilməyə cəhd edilən Dağlıq Qarabağ bölgəsi Naxçıvan üzərindən Türkiyə ilə Azərbaycan, dolayısıyla Türk Dünyası arasında qurula biləcək nəqliyyat və enerji nəqli xətləri baxımından strateji əhəmiyyətə malikdir. Dağlıq Qarabağ məsələsinin Azərbaycanın xeyrinə həlli Türk Dünyası arasında quru əlaqələrinin qurulması baxımından son dərəcə əhəmiyyətlidir. İkinci Qarabağ müharibəsi Azərbaycanın öz torpaqlarını geri almasına və türk dövlətləri arasında birbaşa quru yolu əlaqəsi yaratmasına imkan verdiyi üçün Türk Dünyası üçün həm mühüm geosiyasi qazanc, həm də motivasiya mənbəyi oldu. Ancaq müharibəyə son qoyan razılaşma, rus əsgərlərinin sülhməramlı qüvvələr kimi bölgəyə yerləşdirilməsi, Rusiyanın problemin həllində təşəbbüsü ələ alaraq region ölkələrini özündən asılı vəziyyətə salmağa çalışması Türk Dünyası geosiyasəti baxımından bu an üçün mənfəət statusu yaradıb. Araşdırmanın əsas məqsədi Dağlıq Qarabağ məsələsini Türk Dünyası geosiyasəti kontekstində müzakirə etməkdir. Eyni zamanda Dağlıq Qarabağ məsələsinin Türk Dünyası geosiyasətinə hansı təsirləri olduğu sualına cavab axtarılır.

Açar sözlər: Türkiyə, Rusiya, Dağlıq Qarabağ, Türk Dünyası, Geosiyasət

Geosiyasət anlayışı yunanca torpaq mənasını verən “geo” və siyasət mənasını verən “politeia” sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlir və siyasətlə coğrafiya arasındakı əlaqəni yerli və ya beynəlxalq səviyyədə izah etmək üçün istifadə olunur [10;61-62]. Orta Asiya, Qafqaz və Anadoludan ibarət olan Türk Dünyası tarix boyu regional və qlobal maraqların geosiyasi baxımdan həll edilməli olduğu rəqabət bölgələrindən biri olmuşdur. Şərqlə Qərbin mühüm kəsişmə nöqtəsi olan və Asiya ilə Avropanın kəsişməsində yerləşən Anadolu, mühüm enerji qaynaqlarına malik Qafqaz və Rusiya ilə Çin arasında yerləşən Mərkəzi Asiya bu gün də geosiyasi əhəmiyyətini davam etdirir. Bu əhəmiyyət qlobal güclərin regiona qarşı hər an aktiv siyasət yürütməsinə səbəb olub. Bu qlobal güclərdən ən mühümü, şübhəsiz ki, Rusiyadır. Rusların qlobal gücə çevrilmək üçün 18-ci əsrdən bəri müəyyən etdikləri ən mühüm siyasət isti dənizlərə çıxmaqdır. Onlar bu məqsəd üçün üç alternativ müəyyən ediblər. Birinci alternativ Bosfor və Çanaqqala boğazlarından enərək Egey və Aralıq dənizlərinə açılan sahillərə çatmaqdır; İkinci alternativ cənubdan, yəni Qafqazdan enib Şərqi Anadolu üzərindən Aralıq dənizinə çatmaqdır; Üçüncüsü, Qafqaz vasitəsilə Hind okeanına çıxmaq ideyasıdır. Türk Dünyası torpaqları Rusiya alternativlərinin hər üçünə daxil idi və rus ekspansiyası həmişə türk torpaqlarına doğru olmuşdur. Ruslar Qafqazı və Orta Asiyayı nəzarətə götürüb, SSRİ dövründə türklərin yaşadığı bu bölgələrdə assimilyasiya siyasəti həyata keçiriblər. SSRİ-nin dağılmasından və 5 müstəqil türk dövlətinin yaranmasından sonra rusların bölgəyə marağı azalmayıb, müxtəlif üsullarla bölgədəki hegemonluqlarını qoruyub saxlamağa çalışıblar. Yeni dövrdə Çin, Fransa, İngiltərə və ABŞ, eləcə də Rusiya Türk Dünyasına qarşı proaktiv siyasətlər həyata keçirməyə başlayıblar.

Sovet İttifaqının dağılmasından sonra Türkiyə və Türk Dünyasının digər dövlətləri Avrasiya geosiyasətinin ən mühüm aktorlarına çevrildilər [7], Rusiya və Türkiyə müstəqilliklərini qazanmış Qafqaz və Orta Asiya ölkələri üzərində nüfuz uğrunda geosiyasi mübarizəyə girdilər. Yeni dövrün lap əvvəlində ortaya çıxan Dağlıq Qarabağ məsələsində Türkiyə Azərbaycanı, Rusiya isə Ermənistanı dəstəklədi və iki ölkənin türk dünyası ilə bağlı siyasətlərinin rəqabət oxu üzərində formalaşacağı bəlli oldu. Rusiya Türkiyənin Mərkəzi Asiya və Qafqazdakı türk dövlətləri və toplumları ilə yaxın əlaqələr qurmaq söylərinə şübhə ilə yanaşır, bunu pantürkizm siyasəti kimi qiymətləndirir və Türkiyəni ABŞ-in regiona dair siyasətinin icraçısı olmaqda ittiham edir. Türkiyə isə Rusiyanın bölgədə hərbi bazalar qurması və bölgədə nüfuz yaratmaq cəhdlərindən narahat olub. Rusiyanın əsas siyasəti, əksəriyyəti türk dövlətlərinin sərhədləri daxilində yerləşən Mərkəzi Asiya, Xəzər hövzəsi və Qafqaz enerji regionlarından enerjini öz təşəbbüsü ilə bazara çıxarmaqdır. Türkiyə isə bu bölgələrdə enerjinin öz ərazisindən tranzitinə xüsusi əhəmiyyət verir və müxtəlif layihələrlə gələcək üçün planlar qurur.

Dağlıq Qarabağ probleminin tarixi prosesdə ortaya çıxmasında və onun həll olunmamış vəziyyətdə olmasının əsas məsuliyyəti şübhəsiz ki, Rusiyadır. Problemin həll olunmaması Rusiyaya Ermənistanı öz nəzarətində saxlamaq, həmçinin problemi dondurmaqla regiona müdaxilə etmək imkanı verdi. Rusiyanın problemlili region hesab etdikləri Qafqazla bağlı siyasətinin əsası problemləri həll olunmamış qoymaqdır. Cənubi Qafqaz regionunu həyatı təsir dairəsi kimi gören Rusiya Orta Asiyada olduğu kimi Türkiyənin orada da təsirini istəmir. İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra 5 il ərzində münaqişəni özündən asılı vəziyyətə salmağı bacardı [10; 38]. İkinci Qarabağ Müharibəsi Türkiyənin Cənubi Qafqazda həlledici aktorlardan biri olduğunu ortaya çıxarsa da, Rusiya sülh danışıqlarını koordinasiya edərək və bölgəyə qoşun yeritməklə hər iki dövləti öz nəzarətində saxlamaqda davam etmək istəyirdi. Bu vəziyyət Qarabağ məsələsini Türkiyə-Rusiya münasibətlərinin ən kövrək sahələrindən birinə çevirib. Qarabağ məsələsi Azərbaycan və Ermənistandan başqa üç əsas regional gücü (Rusiya, Türkiyə və İran) məsələyə fərqli baxış bucaqlarına görə üz-üzə gətirmək potensialına malikdir. Bu vəziyyət regionda ciddi narahatlıqlara səbəb olur. Xüsusilə Ermənistanda Rusiya hərbi bazalarının olması və hərbi əməliyyatların yenidən başlayacağı təqdirdə Türkiyənin Azərbaycana göstərəcəyi dəstəyi nəzərə alsaq, problemin ölçüsünün sürətlə dəyişə biləcəyi narahatlığı uzun müddətdir ki, davam edir. Bundan başqa, İranın Ermənistana açıq da olmasa, gizli dəstək verməsi həm Azərbaycanla İran, həm də İranla Türkiyə arasında gərginliyə səbəb olur. İran türk əsilli vətəndaşlarına görə Türk Dünyasının integrasiyasına şübhə ilə yanaşır və bu istiqamətdə atılan addımlara şübhə ilə yanaşır. Qafqaz regionunda hökmranlıq edən böyük dövlətlər Bizans İmperiyası, Osmanlı İmperiyası, Fars İmperiyası və Ruslar idi. 16-cı əsrdə Həştərxan xanlığını fəth etdikdən sonra İran və Osmanlı İmperiyasına qonşu olan Rusiya daha sonra sürətlə inkişaf etdi. Rusiya tarix boyu Qafqaz siyasətinə həmişə önəm vermiş və bu siyasəti bu gün də davam etdirir [4; 56]. Bu mənada Rusiya; Qafqazda Xəzər-Qara dəniz, Xəzər-Anadolu və Şimal-Cənub arasında enerji, nəqliyyat, siyasət və hərbi baxımdan yeni üstünlüklər qazanmışdır. Qafqaz türklər üçün də önəmli idi, lakin durğunluq və tənəzzül dövrlərində Osmanlı İmperiyasının zəifləməsi səbəbindən türklər uzun müddət Qafqaz geosiyasətində nüfuz sahibi ola bilmədilər. Bu gün Qafqaz Türkiyə Cümhuriyyəti və Türk Dünyası üçün əhəmiyyətini qoruyub saxlayır. Türkiyə üçün enerji resurslarına çıxış, quru və dəmir yolu ilə Türkiyə dövlətləri ilə sıx əlaqələr qurmaq bu gün daha vacib hala gəlib. Türkiyə müxtəlif vasitələrlə bölgə ilə əlaqələrini və yaxınlığını gücləndirə bilməsə, Rusiya, ABŞ, Çin, İran kimi güclər bölgədə nüfuz qazanaraq Türkiyə əleyhinə blok yaradaraq Türk Dünyasının birliyini poza bilər. Türk dünyasının siyasi, iqtisadi və mədəni əməkdaşlığının artması bölgəyə rifah gətirəcək. Güclü Türk Dünyası əslində uzunmüddətli perspektivdə Rusiya üçün müsbət nəticələr verəcək. Türk dövlətləri kimi rusların da əslində özlərindən başqa heç bir dostu və ya strateji tərəfdaşı yoxdur. 2050-ci ildən sonra əhalisinin 100 milyonun altına düşəcəyi gözlənilən və ölkəsi qabaqcıl texnologiya istehsal edə bilməyən Rusiyanın həm Qərblə rəqabətini, həm də Çindən gələn təhlükəni nəzərə alaraq bu bölgədə varlığını davam etdirmək üçün Türk Dünyası ilə yaxşı əlaqələr qurmaqdan başqa çarəsi yoxdur. Geosiyasət Rusiyanı buna məcbur edəcək. Qafqazda bolşevik idarəsi tam qurulduqdan sonra Qarabağın, Naxçıvanın və Zəngəurun statusu Moskva tərəfindən müəyyən edildi. 1923-cü ildə Dağlıq Qarabağ muxtar vilayət elan edilərək Azərbaycana birləşdirildi, Zəngəur isə ermənilərə verildi. Zəngəurun ermənilərə verilməsi ilə Azərbaycanın Türkiyə ilə quru əlaqəsi kəsildi [5; 43]. Bu vəziyyət Azərbaycanın Naxçıvanla quru əlaqəsinin kəsilməsinə səbəb olmaqla yanaşı, Türkiyə ilə əlaqələrinə də böyük zərbə vurdu. Beləliklə, Türkiyənin Türk Dünyası ilə quru əlaqəsi də kəsildi. Torpaqla əlaqənin kəsilməsinin nə dərəcədə mənfi nəticələr doğurduğu bu gün enerji resurslarının ötürülməsində baş verənləri nəzərə alanda daha aydın başa düşülür. Sovet İttifaqının dağılması ilə tarixi Türk qurşağı yenidən dirçəldi. Bu zona təkcə coğrafiyası ilə deyil, həm də təbii sərvətləri və əhalisi ilə dünyanın geosiyasi xəritəsində özünə yer tapıb. Bu məkanın mühafizəsi və əhəmiyyətinin artması ancaq birgə və əməkdaşlıq etməklə mümkün olacaq. Buna nail olmaq üçün onlar arasında siyasi və mədəni əlaqələrlə yanaşı, fiziki (nəqliyyat) əlaqələri də qurmaq və gücləndirmək lazımdır. Onların böyük və məhsuldar təbii sərvətlərindən səmərəli istifadə yalnız əməkdaşlıq yolu ilə mümkün olacaqdır [2]. Soyuq Müharibə dövründə dondurulmuş bəzi problemlər var ki, onlar Türk Dünyası arasında

qurulan əməkdaşlıq layihələrinin inkişafını və yeni əməkdaşlıq sahələrinin yaradılmasını təhdid edə bilər. Bu problemlə sahələrdən biri də şübhəsiz ki, Dağlıq Qarabağ məsələsidir. Tarixi proses boyu erməni əhalisini məskunlaşdırmaqla etnik quruluşunu dəyişməyə cəhdlərin edildiyi Dağlıq Qarabağ bölgəsi Naxçıvan üzərindən Türkiyə ilə Azərbaycan, dolayısı ilə Türk Dünyası arasında çəkilə biləcək nəqliyyat və enerji nəqli xətləri baxımından strateji mövqeyə malikdir. Rusiya Dağlıq Qarabağ məsələsi qarşısında Ermənistanı açıq dəstək verib. Erməni dəstəyini Türk Dünyasının integrasiyasına zərbə kimi görən Moskva Azərbaycanın qeyri-sabitliyi ilə Qafqaz və Orta Asiyada öz təsirini qoruyub saxlaya bilər və Türkiyənin bölgədəki təsirini məhdudlaşdırmaqla bilər. Ona görə də Rusiyanın Dağlıq Qarabağ probleminin həll olunmamış problem kimi mövcudluğunu davam etdirməsi zəruridir. Üstəlik, Rusiya da məsələnin həll olunmamış xarakterinə görə regiondakı aktyorların ondan asılı qalmasını təmin edə bilib [6]. İkinci Qarabağ müharibəsinin Azərbaycanın qələbəsi ilə başa çatması Türk Dünyası üçün geosiyasi üstünlüklər təmin etməklə yanaşı, həm də Türk Dünyası xalqları üçün mənəvi cəhətdən mühüm motivasiya mənbəyinə çevrildi. Lakin əldə olunan razılaşma ilə Rusiyanın daha da cənuba doğru getməsi və sülhməramlı qüvvə kimi Qarabağda məskunlaşması Rusiyaya Qafqazın geosiyasetində yeni geostrateji üstünlüklər qazandırdı. Rusiya Türk Dünyası dediyimiz coğrafiyanın böyük əksəriyyətini özünün geosiyasi məxfiliyi hesab edir. Dağlıq Qarabağ məsələsində özünü yeganə səlahiyyət sahibi kimi görməsi, Qazaxıstanda daxili iğtişaslara qarışması və sair kimi hadisələr hələlik Rusiyanın yaxın xaric adlandırdığı və geosiyasi əhəmiyyət verdiyi coğrafiyanın böyük bir hissəsində təsirli olduğu görünür. Lakin bu vəziyyət nə Rusiya, nə də region dövlətləri üçün davamlı deyil.

Noyabrın 10-da Azərbaycan, Ermənistan və Rusiya arasında müharibəyə son qoyan üçtərəfli saziş mətni imzalanıb və toqquşmalar dayandırılıb. Mətnə Rusiya Federasiyasının Dağlıq Qarabağda atəşkəs xətti və Laçın dəhlizi boyunca Sülh Qüvvələrinin bölməsini yerləşdirməsi və müddətin bitməsinə 6 ay qalmış tərəflərdən birinin etiraz etmədiyi təqdirdə bu bölmənin müddətinin avtomatik olaraq növbəti 5 il müddətinə uzadılması nəzərdə tutulur; Xankəndi ilə Ermənistan arasında nəqliyyatı təmin etmək üçün Laçın dəhlizinin, Azərbaycanla Naxçıvan arasında nəqliyyatı təmin etmək üçün dəhliz yaradılacağını və bu dəhlizlərin təhlükəsizliyinin Rusiya Federal Təhlükəsizlik Xidməti tərəfindən təmin ediləcəyini bildirib. Dağlıq Qarabağ ətrafındakı 7 rayonun Azərbaycana verilməsi, Azərbaycanın strateji əhəmiyyətli Suşa şəhərinin qalması və Dağlıq Qarabağın idarəçiliyinə müdaxilə olunmaması Azərbaycan üçün çox mühüm qazanqdır. Naxçıvanla Azərbaycan arasında quru əlaqənin dəhliz vasitəsilə təmin olunması Türk Dünyası üçün mühüm qazanqdır. Lakin Rusiyanın Naxçıvan dəhlizində daşımalara nəzarəti və təhlükəsizliyini təmin etməsi dəhlizin tamamilə Rusiyanın nəzarətində olacağından xəbər verir. Bundan əlavə, Laçın dəhlizinin yeri müəyyən edilsə də, Naxçıvan dəhlizinin (Zəngəzur) yeri dəqiqləşdirilməyib. Atəşkəs razılaşması nəticəsində rus əsgərlərinin bölgəyə daxil olması da problem kimi qiymətləndirilməlidir. Rusiya müharibəyə qarışmadan bölgəyə öz sülhməramlı qoşunlarını göndərmək şansı əldə edib və Ermənistanın ondan asılılığını artırıb.

Türkiyənin Azərbaycan və buna görə də Türk Dünyası ilə quru əlaqəsi birbaşa quru yolu olmadığı üçün İran üzərindən təmin edilir. Türkiyənin Zəngəzur dəhlizi ilə Azərbaycanla birbaşa quru əlaqəsi olması və bəlkə də bu xətt vasitəsilə enerji nəqli xətlərinin çəkilə bilməsi Türk Dünyası üçün strateji əhəmiyyət kəsb edir. Zəngəzur Dəhlizi Türk Dünyasının integrasiyasına zəmin yaratmaqla yanaşı, "Bir kəmərlər bir yol layihəsi" çərçivəsində bu bölgədə global ticarətin reallaşması baxımından da son dərəcə əhəmiyyətlidir [3;103]. 2023-cü il sentyabrın 19-da keçirilən antiterror əməliyyatı ilə Azərbaycan Dağlıq Qarabağ bölgəsini erməni silahlı birləşmələrindən tamamilə təmizlədi və bölgədə yaşayan ermənilərin böyük əksəriyyəti Ermənistanı köçüb. Praktikada öz həllini tapmış problemin hüquqi əsasının növbəti prosesdə yekun beynəlxalq müqavilə ilə təmin olunması mütləqdir. Bu müqavilədə Zəngəzur dəhlizi ilə bağlı məsələlərin aydın və açıq şəkildə qeyd olunması Türk Dünyası geosiyaseti üçün son dərəcə əhəmiyyətlidir.

Müxtəlif regionlardan xristian erməniləri Qafqaza gətirməkdə Rusiyanın geosiyasi və geoiktisadi maraqlarının uzun tarixi var. Rusiya müsəlman əhalisinin sıx olduğu Qafqaz regionunda köç yolu ilə xristian bufer zonası yaratdı və bununla da Osmanlının Qafqaz və

Türküstanla quru əlaqəsini kəsdi. SSRİ-nin dağılmasından sonra Rusiya Dağlıq Qarabağ məsələsində Ermənistanı dəstəkləyərək Türkiyə ilə Azərbaycan və deməli, türk dünyası arasında quru əlaqəsinin yaranmasının qarşısını almaq üçün səylərini davam etdirdi. Rusiyanın Dağlıq Qarabağ məsələsində Ermənistanı dəstəkləməsinin ən fundamental səbəblərindən biri də Türk Dünyasının integrasiyasından narahatlığıdır. Bölgədə davam edən qeyri-sabitlik sayəsində Qafqazda və Orta Asiyada öz təsirini saxlaya, Türkiyənin bölgədəki təsirini məhdudlaşdırı bilər. Məsələnin həll olunmaması həm də regiondakı aktyorların Rusiyadan asılı qalmasını təmin edir. Bu yolla Rusiya Birinci Qarabağ Müharibəsində Ermənistanı dəstəklədi və İkinci Qarabağ Müharibəsində siyasi səbəblərdən üstüörtülü də olsa, bitərəf qaldı. İkinci Qarabağ müharibəsinin Azərbaycanın qələbəsi ilə başa çatması və Azərbaycanın öz torpaqlarını geri alması nəticəsində Rusiya problemə müdaxilə edərək iki tərəf arasında müqavilənin yaradılmasına öncülük etdi. İkinci Qarabağ Müharibəsindən sonra imzalanan müqavilə Rusiyaya digər faktorlar qarşısında strateji üstünlük təmin etdi, belə ki, Rusiya bölgəyə qoşun yeridib, Naxçıvan dəhlizində təhlükəsizliyi və nəqliyyata nəzarəti təmin edib, eyni zamanda Türk Dünyasında geosiyasət baxımından neqativ vəziyyət yaradıb. Buna baxmayaraq, İkinci Qarabağ Müharibəsi Türk Dünyası üçün həm geosiyasi qazanc, həm də müsbət motivasiya mənbəyi oldu. Əvvəla, ABŞ və Rusiyanın bilavasitə dəstəyi olmadan türk dövlətlərinin dəstəyi ilə qazancların əldə oluna biləcəyi inancı geniş vüsət aldı və Türkiyə ilə Azərbaycan arasında “iki dövlət, bir millət” söhbəti konkret məna kəsb etdi. Bundan əlavə, Azərbaycan və Türkiyə arasında birbaşa quru əlaqəsi (Zəngəzur dəhlizi) yaradılsa, türk dövlətlərinin enerji resurslarının Türk kəməri vasitəsilə boru kəmərləri ilə birbaşa Avropaya nəqli mümkün olacaq.

Erməni silahlı birləşmələrinin İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra imzalanmış mətnə əməl etmədən təxribat xarakterli mövqelərini davam etdirməsi nəticəsində Azərbaycan 2023-cü il sentyabrın 19-da həyata keçirdiyi antiterror əməliyyatı ilə Dağlıq Qarabağ bölgəsini erməni silahlı birləşmələrindən tamamilə təmizləmiş, bölgədə yaşayan ermənilərin böyük əksəriyyəti Ermənistana köçmüşdür. Bu məqamda bütün Türkiyə dövlətləri vaxt itirmədən de-fakto vəziyyətin hüquqi əsasını beynəlxalq müqavilə ilə təmin etməyə üstünlük verməlidir. Zəngəzur dəhlizi ilə bağlı məsələlərin bu müqavilədə aydın və açıq şəkildə ifadə olunması və dəhliz təşəbbüsünün Rusiyanın öhdəsinə buraxılmaması son dərəcə vacibdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Acer, Y. (2020). Ermenistan'ın Karabağ işgali ve uluslararası hukuk. İ. Demir (Ed.), *Karabağ Zaferi: Kafkasya'da Yeni Dengelerden Türk ve İslam Dünyasında Yeni İş birliği Modeline* (ss.7-9), ULİSA 12, Sayı: 8.
2. Akıncı, H. (2021). Türk Dünyasının jeopolitiği ve Türk dış politikasındaki yeri. *Kriter Dergisi*, 6(62).
3. Akıncı, A. ve Kaba S. G. (2023), “Kafkasya'nın Jeopolitik Önemi: Dağlık Karabağ ve Zengezur Koridoru örneği”, *Ekonomi İşletme Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Dergisi* 9 (1), 88-106
4. Altınanıt, H. İ. (2014). *Özgürlüğün görkemli ülkesi Kafkasya* (1. baskı). Babıali Kültür Yayıncılığı.
5. Aslanlı, A. (2015). *Karabağ sorunu ve Türkiye Ermenistan ilişkileri*. Berkan Yayınevi.
6. Cömert, İ. Y. (2020). Dağlık Karabağ Savaşında son durum: Gerçekler, Tehditler, Analizler. <https://www.globalsavunma.com.tr/daglik-karabag-savasinda-son-durum-gercekler-tehditler-analizler.html>
7. Erol, S. (2018). Avrasya'nın değişen jeopolitiğinde Türk Dünyası ve Türkiye: Nasıl bir gelecek?”, TESAM III. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi.
8. Mustafayev, B. (2013). Sovyetler döneminde Rusya'nın Dağlık Karabağ politikası. *Karadeniz Araştırmaları*, (39), 53-68.
9. Rehimov, R. (2023). Azerbaycan ordusu Karabağ'daki antiterör operasyonunda 192 şehit verdi. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/azerbaycan-ordusu-karabagdaki-antiteror-operasyonunda-192-sehit-verdi/3001856>

10. Yılmaz, S. (2009). Jeopolitik ve strateji. *Jeopolitik Aylık Strateji Dergisi*, 2009, 8(61), 60-74.
11. Yılmaz, S. (2020). Ermenistan-Azərbaycan Barış anlaşmasının değerlendirilmesi”, Karabağ Zaferi

Turkish world in the context of the Nagorno-Karabakh problem

Elza İlgar gizi Mamiyeva, 0009-0007-1560-966X
Baku Slavic University, Department of History of
Azerbaijan and Multiculturalism, Teacher
bayramova_elza@mail.ru
050-965-61-67

Abstract

After the Cold War, with the independence of the Turkish states under the domination of the USSR, the geopolitics of the Turkish World gained importance and with the establishment of the Organization of Turkish States after long efforts, the Turkish States were able to create a common platform. The organization, which has gained the identity of an international regional organization, has the potential to make significant contributions to the solution of global and regional problems. Although there are important political, economic and social problems that the organization is expected to produce solutions, the most up-to-date problem is the Nagorno-Karabakh problem, which is frozen from time to time and turns into a hot conflict from time to time. The Nakhchivan region, whose ethnic structure has been tried to be changed in the historical process, has a strategic position in terms of transportation and energy transmission lines that can be established between Turkey and Azerbaijan, and therefore between the Turkish World. The solution of the Nagorno-Karabakh problem in favor of Azerbaijan is extremely important in terms of the land connection that can be established between the Turkish World. The fact that Azerbaijan took back a significant part of its lands after the Second Karabakh War has been both an important geopolitical gain and a source of motivation for the Turkish World, as it allows a direct road connection between the Turkish States. However, with the agreement that ended the war, the settlement of Russian soldiers in the region as peacekeepers and Russia's efforts to make the countries of the region dependent on itself by taking the initiative in solving the problem have created a negative status for the time being in terms of the geopolitics of the Turkic World. In this study, whose main purpose is to explain the historical process of the Nagorno-Karabakh problem and to discuss the geopolitics of the Turkic World in this context, an answer is sought to the question of what kind of effects the Nagorno-Karabakh problem has had on the geopolitics of the Turkic World.

Keywords: Turkey, Russia, Nagorno-Karabakh, Turkic World, Geopolitics

Müasir Azərbaycan təsviri sənətində “zəfər” mövzusu

Emil Raul oğlu Ağayev ADPU-nun nəzdində
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kollecinin
“İncəsənət və fiziki tərbiyə” fənn birləşmə komissiyasının müəllimi
Emilaghayev93@mail.ru
ORCID NO: 0000-0001-9354-0839

Xülasə.

Tarixin bütün mərhələlərində Azərbaycan xalqı yadelli işğalçılara qarşı mübarizə aparmışdı. Qazanılan tarixi Zəfər Azərbaycan rəssamlarının yaradıcılığında mühüm yer tutmağa başladı. Bu məqalədə Vüqar Əli “Tarixin Zəfəri”, Nəriminə Vəliyeva “Natəvan”, Fərəh Quliyeva “Vətən qucağı”, Narin Zeynalabdiyeva “Hekayəli keçmişdən fraqmentlər” ,Əzizə Hacıyeva “Zəfər düzü” əsərləri sənətsüaslıq kontekstində təhlil edilmişdi.

Açar sözlər:Azərbaycan, Zəfər, Qarabağ, təsviri incəsənət, obraz

Dünya xalqları tarixin bütün mərhələlərində bir-birləri ilə mübarizə apararaq, yeni ərazilər uğrunda iddialar edirlər. Əlbəttə ki, bu müharibələrdə xalqlar öz ərazilərinin bütövlüyü uğrunda mübarizə apararaq, qəhrəmanlıqlarını da nümayiş etdirirlər. Azərbaycan ərazilərinin zəngin sərvəti, yerləşdiyi mövqeyə görə daima xarici işğalçıların hücumuna məruz qalmışdı. 90-cı illərdə yenidən müstəqilliyini əldə etdikdən sonra ölkəmiz ermənistanın hücumuna məruz qaldı. 30 il ərzində ermənistan tərəfindən Qarabağın işğalı, dünyanın ikili siyasəti, məscidlərin dağıdılması, törədilən soyqırımlar münəfişənin vaxtını uzadırdı. 2020-ci il 27 sentyabrda ermənistanın növbəti dəfə atəşkəsi pozması nəticəsində Azərbaycan ordusu ərazilərinin müdafiəsi uğrunda mübarizəyə qalxdı. 44 gün ərzində davam edən müharibədə qəsəbə, kənd, şəhərlər azad edilərək, Şuşada üçrəngli bayrağımızın ucaldılması ilə Azərbaycan ordusu Zəfər qazandı. Qazanılan tarixi uğur Azərbaycan rəssamlarının yaradıcılığında öz əksini tapdı. Müasir Azərbaycan təsviri sənətində “Zəfər” obrazı yeni mərhələ təşkil edərək rəssamlarımız tərəfindən təsvir vasitələri ilə təqdim edilir.

Vüqar Əli “Tarixin Zəfəri” (ill 1) triptixi xırda detallarla seçilir. Abstrakt və kubist ənənələrin qarşılıqlı vəhdəti triptixin bütün hissələri üçün əsasdır. Zəfər tariximiz triptixdə bədii təsvir vasitələriylə, simvollarla işlənilib. Stilizə edilmiş bədii həll rəng və formalarda özünü daha aydın göstərir. Triptixdə qayaüstü təsvirlər tarixin bağlılığını əks etdirir.

İLL 1. Vüqar Əli “Tarixin Zəfəri” triptixi (2020) (kətan, akril, 210x70 sm)

Azərbaycan təsviri sənətinin aktual obrazı hesab edilən Xurşudbanu Natəvana həsr edilən silsilə əsərlər müasir dövrümüzdə öz xüsusiyyətləri ilə seçilir. Nərimnə Vəliyevanın təqdim etdiyi Xan qızı təbiətin rəng ahənginə qarışmışdı. Şairənin şeirlərinin misraları xalça naxışlarına çevrilmişdi. Təbiət və incəsənət əsərdə vəhdət təşkil edir (ill 2).

İLL 2. Nəriminə Vəliyeva “Natəvan” (kətan, yağlı boya, 80x90 sm)

Əzizə Hacıyevanın “Zəfər düzü” əsəri kətan üzərində, yağlı boya texnikası ilə yerinə yetirilərək, tarixi Cıdır düzünü ön plana çıxarır. Rənglərin ekspressivliyi təbiətin sakit ruhunu azaltmır. Uca zirvələr rənglərlə əhatələnir (ill 3).

İLL 3. Əzizə Hacıyeva “Zəfər düzü” (2023) (kətan, yağlı boya, 100x70 sm)

Fərəh Quliyeva “Vətən Qucağı” (ill 4) əsərində tarixi memarlıq abidələrimizi kompozisiyada rənglərin vəhdəti ilə təqdim etmişdi. Əsərdə rəngli kağız parçaları və məkan həlli tarixiliyi ön plana çıxarır.

İLL 4. Fərəh Quliyeva “Vətən qucağı” (2023) (kətan, yağlı boya, 75x105 sm)

Narin Zeynalabduyeva “Hekayəli keçmişdən fraqmentlər” (ill 5) əsəri keçmiş tariximizin və erməni vəhşiliyinin bariz nümunəsidir. Rəssam dağıdılan tarixi irsimizi bir daha dünya ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırır.

İLL 5. Narin Zeynalabdiyeva “Hekayəli keçmişdən fraqmentlər” (2023) (kətan, yağlı boya, 120x67 sm)

“Zəfər” mövzusu müasir Azərbaycan təsviri sənətində aktual mövzu olmaqla bərabər, yeni bir mərhələ hesab edilir. Hər bir əsər gələcək nəsillərə miras olaraq, qalib xalqın Zəfərini əks etdirir...

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. “Qarabağın rəngləri” kataloq. 65 s.
2. Əliyev Z. “Şuşa rənglərin işığında”. “Qobustan” Sənət toplusu 2022. S 32-41.

The theme of "victory" in the description of modern Azerbaijan

**Emil Raul oğlu Aghayev is a teacher of the
“Art and Physical Education” subject combination commission
of the Azerbaijan State Pedagogical College
under the Azerbaijan State University of Physical Education
Emilaghayev93@mail.ru
ORCID NO: 0000-0001-9354-0839**

Abstract.

At all stages of history, the Azerbaijani people fought against foreign invaders. The historical Victory gained began to occupy an important place in the creativity of Azerbaijani artists. In this article, the works of Vugar Ali “The Victory of History”, Narmina Valiyeva “Natavan”, Farah Guliyeva “The Embrace of the Motherland”, Narin Zeynalabdiyeva “Fragments from the Storytelling Past”, Aziza Hacıyeva “The Plain of Victory” were analyzed in the context of art criticism.

Keywords: Azerbaijan, Victory, Karabakh, fine arts, image

Səlimov Mahir Məhəmmədəli oğlu
f.ü.f.d., dosent,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Ağcabədi filialının direktor müavini
Azərbaycan, Ağcabədi şəhəri,
e-mail: mahir.0707@mail.ru

Xülasə.

Heydər Əliyev Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafına mühüm töhfələr vermiş, milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasını və incəsənətin tərəqqisini təmin etmişdir. Onun rəhbərliyi ilə teatr, kino, musiqi və ədəbiyyat sahələrində böyük irəliləyişlər əldə olunmuş, tarixi abidələrin qorunması və milli mədəniyyətin beynəlxalq səviyyədə tanınması istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. Bu siyasət bu gün də Ulu öndərin layiqli davamçısı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, mədəniyyət, inkişaf, müstəqillik. Milli-mənəvi dəyərlər

Giriş. Heydər Əliyev Azərbaycan tarixində müstəsna rola malik liderlərdən biri olmuşdur. Onun siyasi və ictimai fəaliyyəti təkcə ölkənin iqtisadi və siyasi inkişafına deyil, həm də mədəniyyətinin tərəqqisinə böyük təsir göstərmişdir. Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycan mədəniyyəti özünəməxsus inkişaf mərhələsi keçmiş, milli-mədəni dəyərlər qorunmuş, incəsənət, teatr, kino, musiqi və ədəbiyyat sahələrində əhəmiyyətli irəliləyişlər əldə olunmuşdur.

Heydər Əliyevin mədəniyyət siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri milli-mənəvi dəyərlərin qorunması və inkişaf etdirilməsi olmuşdur. Onun rəhbərliyi altında Azərbaycan incəsənətinin inkişafı üçün müvafiq şərait yaradılmış, mədəniyyət müəssisələrinin fəaliyyəti dəstəklənmiş, teatr, kino və musiqi sahələrinə xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Heydər Əliyev 1969-cu ildə hakimiyyətə gəldikdən sonra Azərbaycan teatrlarının, muzeylərinin və kitabxanalarının inkişafına mühüm töhfələr vermişdir. Bu dövrdə Azərbaycan Dövlət Akademik Milli Dram Teatrı, Opera və Balet Teatrı, Rus Dram Teatrı və digər mədəniyyət ocaqlarının fəaliyyətinin genişləndirilməsi üçün konkret addımlar atılmışdır. Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1970-1980-ci illərdə bir çox yeni teatr binaları tikilmiş və mövcud olanlar yenidən qurulmuşdur.

Hələ sovet dövründə Azərbaycana yeni təyin olunan Heydər Əliyevin ilk addımlarından biri respublikada mənəviyyatın saflaşdırılması, təhsilin inkişaf etdirilməsi, mədəniyyət və əxlaq dəyərlərinin milli adət-ənənələrin təməli kimi qorunub saxlanması sahəsində işlərlə bağlı idi. Hələ o zamanlar sovetlər ittifaqı daxilində milli mədəniyyətin inkişafı ilə bağlı hər hansı bir fəaliyyətin aparılması çox təhlükəli idi. Lakin bu işlərin təməlinin qoyulması istiqamətində Ulu Öndər kifayət qədər işlər söylər göstərmişdir. Məhz təməli o zamanlardan qoyulan fəaliyyətin nəticəsində müasir müstəqil Azərbaycanın əsas mövcudluq ideologiyası yarandı. Belə ki, bəzi qonşu dövlətlərdən fərqli olaraq Azərbaycan öz zəngin multicultural ənənələri ilə fərqlənir. Bu baxımdan ölkəmizdə milli-mədəni dəyərlərin bərqərar olması sayəsində xalqımız 2020-ci ildə 44 günlük Vətən savaşında öz birliyini bir daha sübut edərək erməni-faşist qüvvələrinin başını azdı, ərəzi bütövlüyünü bərpa etdi [1].

1969-1982-ci illərdə Azərbaycanın inkişaf tarixinin dinamikası belə bir fikri təsdiq edir ki, Heydər Əliyevin 1969-cu ildə hakimiyyətə gəlişindən sonrakı dövr, əslində, respublikamızın müstəqil dövlət quruculuğuna aparan yol olmuşdur. Heydər Əliyevin böyük əməyinin nəticəsində həyata keçirilən dəyişikliklərin həcminə, ictimai-iqtisadi islahatların səciyyəsinə görə 70-80-ci illər Azərbaycanın tarixində ən parlaq səhifələr təşkil etmişdir. 70-ci illərdən başlanan iqtisadi inkişaf, milli-mədəni dirçəliş, milli özünüdərk duyğularını, milli ruhun yüksəlişi xalqımızın illərdən bəri qəlbində yaşatdığı milli dövlətçilik ideyasının milli- azadlıq mübarizəsində əsas

hərəkətverici qüvvəyə çevrilməsində mühüm zəmin oldu. 80-ci illərin sonu 90-cı illərin əvvəlində müstəqillik uğrunda mübarizənin yüksəlişi Heydər Əliyevin rəhbərliyinin birinci mərhələsində əldə edilmiş iqtisadi canlanma və milli mübarizlik ruhunun təşəkkülü nəticəsində mümkün oldu. Müstəqil Azərbaycan Respublikası zəngin mədəni irsini, ənənələrini davam etdirərək dünyanın mədəni cəhətdən inkişaf etmiş qabaqcıl ölkələrindən birinə çevrilmişdir. İftixarla demək lazımdır ki, bütün bu müvəffəqiyyətlərin kökündə məhz Heydər Əliyevin daxili və xarici siyasətinin uğurla həyata keçirilməsinin, xalqın mədəni irsinin, intellektual potensialının, bütövlükdə mədəni quruculuq sahəsindəki fədakar əməyinin və təşkilatçılıq bacarığının nəticəsidir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin bir qərindən artıq davam edən ölkəyə rəhbərlik, millətə liderlik fəaliyyətində təhsilə, elmə, mədəniyyətə, bütövlükdə xalqın intellektual səviyyəsinin yüksəldilməsinə qayğısı hər zaman üstün yer tutmuş, prioritet istiqamətlərdən biri olmuşdur [2].

Heydər Əliyevin diqqət yetirdiyi əsas sahələrdən biri də kino sənəti olmuşdur. Bir əsrdən artıq yaşı olan milli kinomuzun mənəvi inkişafında, azərbaycançılıq ruhunda tərbiyə olunmasında ulu öndərin xüsusi tarixi xidmətləri olmuşdur. Məhz Ulu Öndərin göstərişi və təşəbbüsü ilə “Nəsimi”, “Nizami”, “Babək”, “Dədə Qorqud”, “Qaçaq Nəbi”, “Qatır Məmməd”, “İstintaq” kimi milli ruhlu, milli ideyalı filmlər çəkilmişdir. “İstintaq” bədii filminə o dövrün ən böyük mükafatı – SSRİ Dövlət mükafatı verilməsi də məhz Heydər Əliyev fenomeninin qiymətli məhsuludur. “Kinomuzun tarixi və bu sahədə əldə olunan nailiyyətlər bizim milli sərvətimizdir”, – deyən ulu öndərin müstəqillik dövrünün çətinliklərinə baxmayaraq, kinoya, kino işçilərinə yüksək qayğısı onları yeni milli ruhlu, milli əqidəli filmlər yaratmağa ruhlandırırdı.

Məlum həqiqətdir ki, ilk dəfə yaxın Şərqdə opera, operetta yazmaq səadəti böyük bəstəkar Üzeyir bəy Hacıbəyliyə nəsib olmuşdur. Onun musiqi mədəniyyətimizin qızıl xəzinəsini təşkil edən “Leyli və Məcnun”, “Əsli və Kərəm”, “Koroğlu”, “O olmasın, bu olsun”, “Arşın mal alan” və digər opera və operettaları həmişə müasirdir. Ulu öndər Üzeyir Hacıbəylinin anadan olmasının 110 illik yubiley təntənəsində demişdir: “Əgər nəzərə alsaq ki, əsrimizin əvvəllərində xalqımızın əksəriyyəti savadsız idi, kitab oxuya bilmirdi və kitablar da çox az idi, kino, televiziya və başqa vasitələr də yox idi, təsəvvür edin, Ü.Hacıbəyov öz operası vasitəsilə M.Füzulinin sözlərini, “Arşın mal alan”, “O olmasın, bu olsun” operettaları vasitəsilə istədiyi fikri insanlara çatdırmaqla xalqımızın mənəvi və mədəni inkişafında nə qədər böyük xidmətlər göstərirdi” [3].

Bakıda, respublikamızın şəhərlərində fəxri xiyabanlarının yaradılması, şəhidlərə abidələrin ucaldılması, burada vaxtaşırı abadlıq işlərinin davam etdirilməsi ənənəsi H.Əliyevin fəaliyyəti ilə bağlıdır. Biz onun respublikamızın bütün bölgələrində təşkil olunan rəsm sərgilərində, sənət adamlarının yubileylərində, heykəllərin açılışında sənətə və sənətkar əməyinə böyük qiymət verdiyinin şahidi olmuşuq.

Ulu öndərimiz H.Əliyev milli mədəniyyətimizin və incəsənətimizin bəşəri nailiyyətləri ilə həmişə fəxr etmişdir. Dəfələrlə böyük sənətkarların yubileylərində iştirak etmiş və onların böyük nailiyyətləri ilə fəxr etdiyini bildirmişdir. Böyük estetik zövqə malik olan Heydər Əliyev Azərbaycanın milli mədəniyyətini, musiqisini, mənəvi dəyərlərini çox sevirdi. Bəstəkar-müğənni Müslüm Maqomayevin böyük öndərə ithaf etdiyi “Azərbaycan” (sözləri Nəbi Xəzrinindir) mahnısını dinləyəndən sonra böyük sevgi və həyəcanla demişdir: “Mən bu mahnını çox sevirəm, o məni həyəcanlandırır, çünki mahnıda deyilir ki, Azərbaycan həqiqətən həyatımın mənasıdır” [3].

Sağlam həqiqət budur ki, Heydər Əliyev bütün varlığı ilə, canı ilə, ruhu ilə, bütün mənəviyyəti ilə Azərbaycan torpağına, Azərbaycan mədəniyyətinə dərin tellərlə bağlı olan nurlu bir şəxsiyyət idi. Onun Azərbaycan xalqına, milli mənəvi dəyərlərə göstərdiyi diqqət və qayğı, sözün geniş mənasında fədakarlığı əsrlər boyu yaddan çıxmıyacaq. Çünki bu dahi şəxsiyyət Azərbaycan xalqını, Azərbaycan milli mənəviyyətini qışdan bahara çıxartdı. Budur tarixi xidmət, budur xalq qarşısında müqəddəs borc. İndi Azərbaycan mədəniyyəti, Azərbaycan incəsənəti bütün dünyada tanınır, sevilir, alqışlanır. Bu tarixi xidmət, bu tarixi nailiyyət məhz ulu öndərimizin adı və geniş fəaliyyəti ilə bağlıdır.

Heydər Əliyev yolu həmişə nurlu və sabahlı bir yol olmuşdur. Bu yol bizləri, milli mədəniyyətimizi geniş üfüqlərə doğru aparır. Ötən illər ərzində nə qədər işlər görülmüş, nə qədər

tarixi xidmətlər göstərilmiş, soykökümüz, milli mənləyimiz, milli qan yaddaşımız, bir sözlə, mənəvi dəyərlərimiz özümüzə qayıtmışdır. Bu qayıdışa, bu uğura yalnız və yalnız Heydər Əliyev zəkası, Heydər Əliyev düşüncəsi, Heydər Əliyev fenomeni səbəbkar olmuşdur [4]. Bu inkaredilməz və sağlam bir məntiqdir. Xüsusən də onun ikinci dəfə siyasi hakimiyyətə qayıdışı daha böyük nailiyyətlərin, mədəni yüksəlişin global inkişafına səbəb olmuşdur. Mədəniyyətimizin, incəsənətimizin inkişafı naminə imzaladığı fərman və sərəncamlar irəliyə doğru atılan böyük bir addım, nailiyyət kimi tarixə düşdü. Ayrı-ayrı sənətkarların, ustad söz sahiblərinin adlarının, xatirələrinin, mədəni abidələrimizin əbədiləşməsi və yeni-yeni tikililərin yaranması bir daha aydınlığı ilə sübut etdi ki, ulu öndər nə qədər milli-mənəvi dəyərlərə malik nurlu bir şəxsiyyətdir. Məhəmməd Füzulinin 500, Nəsiminin 600, “Kitabi Dədə Qorqud” dastanlarının 1300 illik yubileylərinin beynəlxalq aləmdə təntənəli surətdə keçirilməsi məhz dahi şəxsiyyətin fədakar əməyi nəticəsində həyata vəsiqə almışdır. Səməd Vurğunun 90, Rəsul Rzanın 90, Üzeyir Hacıbəylinin 110, Cəlil Məmmədquluzadənin 125, Hüseyn Cavidin 100, 120, Cəfər Cabbarlının 100 illik yubileylərinin və digər çağdaş yaradıcı şəxsiyyətlərin yubileylərinin keçirilməsi və adlarının əbədiləşdirilməsi milli mədəniyyətimizə göstərilən diqqət və qayğının parlaq təzahürüdür [5]. Heydər Əliyevin böyük tarixi xidmətlərindən biri də keçən əsrin 30-cu illərində repressiyaya uğramış latın qrafikasının bərpa edilməsindən ibarət olmuşdur. Bu unudulmayan və hər zaman yadda qalan tarixi bir xidmətdir, soykökə, milli qan yaddaşına, milli varlığa qayıdışdır.

Musiqi sahəsində də Heydər Əliyevin əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. O, Üzeyir Hacıbəyli, Qara Qarayev, Fikrət Əmirov kimi bəstəkarların irsinin qorunmasına və dünyada tanınmasına xüsusi diqqət yetirmişdir. 1997-ci ildə Üzeyir Hacıbəylinin doğum günü ilə bağlı qəbul etdiyi fərman bunun bariz nümunəsidir. Eyni zamanda, muğam sənətinin inkişafı üçün geniş imkanlar yaradılmış, Heydər Əliyev muğamın UNESCO səviyyəsində tanınmasına nail olmuşdur [6].

Heydər Əliyevin mədəniyyət sahəsində gördüyü ən mühüm işlərdən biri də tarixi-memarlıq abidələrinin qorunması olmuşdur. Onun təşəbbüsü ilə Şirvanşahlar Sarayı, Qız Qalası, İçərişəhər kimi tarixi abidələr dövlət səviyyəsində qorunmuş, UNESCO-nun Ümumdünya İrs Siyahısına daxil edilmişdir [7].

Heydər Əliyev həmçinin Azərbaycan mədəniyyətinin beynəlxalq səviyyədə təbliğinə xüsusi əhəmiyyət vermişdir. Onun təşəbbüsü ilə Azərbaycanın mədəniyyət günləri müxtəlif ölkələrdə təşkil olunmuş, dünya ictimaiyyətinə Azərbaycan mədəniyyəti, musiqisi, ədəbiyyatı və incəsənəti haqqında geniş məlumatlar verilmişdir.

Nəticə. Heydər Əliyevin Azərbaycanda mədəniyyətin inkişafına verdiyi töhfələr danılmazdır. Onun mədəniyyət siyasəti nəticəsində milli-mənəvi dəyərlər qorunmuş, incəsənət və ədəbiyyat inkişaf etmiş, Azərbaycan mədəniyyəti dünya miqyasında tanınmışdır. Bu gün də onun əsası qoyduğu siyasət uğurla davam etdirilir və Azərbaycanın mədəni irsi daha geniş miqyasda təbliğ olunur.

Ədəbiyyat

1. Ülviyyə Mehralıyeva, 44 günlük Vətən müharibəsi: hamı bir nəfər kimi. 525-ci qəzet.- 2021.- 14 yanvar. S. 11.
2. Hüseynova I. Heydər Əliyevin dövlətçilik fəaliyyətində mədəniyyət məsələləri. Bakı, 2003
3. Əbülfəz Quliyev, Heydər Əliyev və Azərbaycan mədəniyyəti. <https://nuhcixan.az/news/medeniyyet-turizm/74317-heyder-eliyev-ve-azerbaycan-medeniyyeti>, 10.12.2022
4. Xəlilov Səlahəddin. Heydər Əliyev və azərbaycançılıq məfkurəsi. — Bakı, “Azərbaycan Universiteti” nəşriyyatı, 2002 — 232 səh.
5. Heydər Əliyev. Müstəqillik yolu. Bakı, 1997, səh.8.
6. Ülviyyə Əsgərova. Musiqi Dünyası 2021, 2/87. https://www.anl.az/down/meqale/musiqi_dunyasi/2021/2-87/345530 (meqale).pdf.
7. Nəcəf MÜSEYİBLİ, Ulu Öndər Heydər Əliyevin siyasətində Azərbaycanın tarixi abidələri, <https://science.gov.az/az/news/open/23836>

The role of Heydar Aliyev in the development of Azerbaijan's culture

SALIMOV Mahir Muhammadali oglu
PhD on philosophy, Associate Professor,
Deputy Director of the Agjabedi branch of
Azerbaijan State Pedagogical University
Azerbaijan, Agjabedi city,
E-mail: mahir.0707@mail.ru

Abstract. The article notes that Heydar Aliyev made a significant contribution to the development of Azerbaijani culture, ensured the protection of national and spiritual values and the progress of art. Under his leadership, great progress was achieved in the fields of theater, cinema, music and literature, and important steps were taken to protect historical monuments and promote national culture at the international level. This policy is successfully continued today by the worthy successor of the Great Leader, President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev.

Key words: Heydar Aliyev, culture, development, independence. National and spiritual values

Гейдар Алиев и развитие правовой системы независимого Азербайджана.

0009-0001-2464-4148

Dostiyari Nazilə Kamil

nazilydost@gmail.com

Azərbaycan Dillər Universiteti

Резюме.

В статье анализируется деятельность Гейдара Алиева в развитии правовой системы в сферах государственности, экономики, судебной системы и военного дела. После принятия Конституции независимого Азербайджана 12 ноября 1995 года была заложена основа для начала реформ, направленных на создание правовой системы с целью построения демократического правового государства под руководством Великого Лидера.

На основе интеграционных процессов в Азербайджанской Республике её законодательная база была усовершенствована в соответствии с требованиями международного права. Военная доктрина Азербайджана заложила основы национальной оборонной политики и государственной безопасности и добилась восстановления территориальной целостности.

Наш народ, сплотившийся вокруг достойного преемника Гейдара Алиева, господина Президента Ильхама Алиева, с идеей «Железного кулака».

Ключевые слова: Гейдар Алиев, Азербайджан, Конституция, правовая система, экономическое право, права человека, военное право.

Введение. Распад в 1991 году такого огромного государства как Советский Союз привел Азербайджан наряду с другими республиками к хаосу, экономическому кризису, состоянию социального коллапса.

Положение в крайней степени усугублялось начавшейся накануне этого военной агрессией против нашей страны армянскими националистами, в результате которого 20 процентов территории были оккупированы, более одного миллиона населения изгнаны из родных очагов.

Оказавшись перед угрозой только что обретенной независимости, азербайджанский народ видел свое спасение в Гейдаре Алиеве – феноменальной личности, бесконечно любящий свой народ.

Под руководством великого лидера наша страна постепенно возрождается и предпринимает уверенные шаги, направленные на решение судьбоносных проблем. В первую очередь, была обеспечена устойчивость обретенной государственной

независимости и установлена политическая стабильность, что создало условия для строительства основ демократического общества.

Теоретической и методологической основой исследования данной работы являются труды и выступления Гейдара Алиева, Конституция Азербайджанской Республики, Законы, Постановления, Указы, принятые в республике в области правовой системы. Особую ценность для исследования представляют монографии, статьи ученых, рассматривающие различные аспекты правовой системы.

Данная статья рассматривает конституционное право, судебное право независимого Азербайджана в годы деятельности Гейдара Алиева.

15 июня 1993 г.-12 ноября 1995 г. – это период избрания Гейдара Алиева Председателем Верховного Совета Азербайджанской Республики. Избрание общенационального лидера Президентом Азербайджанской Республики на общенародном голосовании 3 октября 1993 г. в очередной раз продемонстрировало высокое доверие, оказанное ему народом.

Стать у руля страны в то «смутное время» нужно было обладать смелостью, волей и быть незаурядной личностью. Такие лидеры в сложных политических условиях играют неоценимую роль в истории народов. Современная история знает немного подобных фигур: Ататюрк – в Турции, Дэн Сяопин- в Китае, Франклин Рузвельт - в США, которые завоевали общемировое признание. Гейдар Алиев принадлежит к этой когорте выдающихся политических руководителей, которые всегда умели брать на себя полную ответственность за судьбы миллионов людей.

Великий лидер следующим образом сформировал задачи, поставленные им в тот период в сфере национального государственного строительства. «В Азербайджанской Республике должно быть построено демократическое, правовое государство. Азербайджан, опираясь на свои исторические, национальные традиции, эффективно используя стандарты мировой демократии, перенимая общечеловеческие ценности, должен идти путем строительства демократического государства».[10]

Для строительства демократического, правового государства, проведения коренных реформ требовалось в первую очередь обеспечить в стране общественно- политическую стабильность, законность и правопорядок. Уже весной 1994 г. было подписано Бишкекское соглашение о прекращении огня, согласно которому решение проблемы будущего Нагорного Карабаха из состояния военного противостояния была переведена в политическую плоскость. Заняв твердую принципиальную позицию, обладая гражданской смелостью и мужеством было навсегда покончено в стране с серией государственных переворотов, вооруженными противостояниями, царившими в обществе анархией и самоуправством. Ликвидация угрозы утраты независимости создало в стране все условия для полного развития государства.

12 ноября 1995 г. была принята Первая Конституция Азербайджанской Республики. В соответствии с принятым Законом «О выборах в Милли Меджлис Азербайджана» в этот день были проведены выборы в Первый Парламент Республики.

Азербайджанское конституционное право развивается в тесном взаимодействии с международно-правовыми рекомендациями. Отечественная теория конституционного права ориентируется как на национальное традиционное право, так и на международно-правовые акты.

Основой для Новой Конституции Азербайджанской Республики являлось:

-Декларация о восстановлении Государственной независимости Азербайджанской Республики от 30 августа 1991 г.;

-Конституционный Акт независимости Азербайджанской Республики от 18 октября 1991 г. [4].

В отличие от прошлых Конституций Азербайджанской Республики в данном документе защита прав и свобод человека выдвигается на первый план и состоит из 48 статей. Права

и свободы охраняются судебной защитой и полностью соответствуют «Всеобщей декларации прав человека» от 10 декабря 1948 г. [2, с.6-12].

Таким образом, принятая в 1995 г. Конституция Азербайджанской Республики явилась документом, в котором были оговорены все принципы демократического правового государства, а обеспечение прав человека провозглашено высшей целью государства. Тем самым была заложена правовая база для будущей модели функционирования государства и развития общества. Обладая неисчерпаемым опытом государственного управления, великий лидер Гейдар Алиев с принятием национальной Конституции начал работу по созданию правового государства и новой правовой системы в обществе, освободившемся от тоталитарного режима.

Великий лидер дал старт реформам, которые опирались на передовой международный опыт, демократические принципы и исторические традиции азербайджанского народа. С этой целью в 1996 г. была создана Комиссия по правовой реформе.

Придавая исключительную важность строительству правового государства, общенациональный лидер лично возглавил Комиссию над правовыми реформами. В результате реформ были подготовлены проекты новых прогрессивных законов и всех основных кодексов, определивших суть правовой системы. После прохождения экспертизы в авторитетных международных организациях они были приняты.

На основе принятых парламентом законов началось проводиться политические, экономические, правовые и демократические реформы.

Президент 22 декабря 1995 г. принял «Государственную программу приватизации государственной собственности в Азербайджанской Республике 1995-1998 гг.», по которому подземные богатства, леса, водные ресурсы, Национальный банк принадлежит государству.

Экономическая деятельность в Азербайджане стала опираться на рыночные отношения и свободное предпринимательство, что и составило основную цель закона.

Экономическое сотрудничество между странами в обязательном порядке должно проводиться также в соответствии с принципами суверенного равенства, неприменения силы и невмешательства.

Важное значение принципов в мировом порядке XXI века раскрываются в Декларации тысячелетия ООН 2000 г. В ней говорится, что принципы доказали свой всемирный и всеобщий характер, страны и народы становятся все более взаимосвязанными и взаимозависимыми [5, с.156]. К середине 1994 г. Азербайджан вступил в новую полосу политического и социально-экономического развития.

Президент Гейдар Алиев лучше всех понимал, что для преодоления экономического кризиса необходимо привлечь иностранных инвесторов в нефтегазовую промышленность Азербайджана, которые также в первые годы независимости проявляли интерес к азербайджанскому сектору Каспийского моря из-за огромных запасов УВ, а также существующей инфраструктуры в этой части моря, и многолетнего опыта местных нефтяников в добыче нефти из морских глубин. Азербайджанские нефтяники вместе с учеными геологами в глубоководных районах Южного Каспия открыли крупные месторождения «Гюнешли», «Азери» и «Чираг», и другие продуктивные структуры - «Дарвин Банк», «Пираллахи Адасы», «Гюркян-Дениз», «Чилов Адасы», «Нефть Дашлары», «Гум-Дениз» и «Бахар».

Взяв за основу использование нефтяного фактора, для нахождения выхода из трудного положения под руководством Президента Гейдара Алиева была разработана нефтяная стратегия Азербайджана – долгосрочная национальная программа развития, предусматривающая вовлечение энергоресурсов страны в экономический оборот, опираясь на принцип взаимной выгоды, сотрудничества на основе международных правовых отношений с крупными зарубежными нефтяными компаниями. Основным условием при разработке этой стратегии было соблюдение интересов как нынешнего, так и будущего поколений Азербайджана.

Гейдар Алиев в своих выступлениях указывал, что нефть - самое большое богатство Азербайджана, принадлежащее народу, и не только нынешнему поколению, но и будущему [7, с.328].

20 сентября 1994 г. состоялась церемония Соглашения, «О совместной разработке и долевом расширении добычи месторождений «Азери», «Чыраг» и «Гюнешли» (глубоководная часть) в азербайджанском секторе Каспия, получившего в последствие название «Контракт века».

Условия контракта были следующими: срок контракта - 30 лет, месторождения, предназначенные для эксплуатации «Азери», «Чыраг», «Гюнешли», оцениваемые запасы - 511 млн. тонн нефти; собственность иностранных кампаний - 64 млн. тонн нефти, на возмещение капитальных эксплуатационных и транспортных расходов - 194 млн. тонн нефти; объем инвестиций - 7,4 млрд. долларов; прибыль Азербайджана - 34 млрд. долларов, прибыль кампаний - 8 млрд. долларов [1, с.77]. В экономической рентабельности открытых месторождений и укрепление суверенитета любого государства особую роль занимает свободный доступ к международным рынкам, а также наличие экспортных нефтегазопроводов. Поэтому для Азербайджана выбор маршрута нефтепроводов имело первостепенное значение.

После успешных переговоров в 1996 г. Азербайджан подписал договоры с Россией и Грузией для транспортировки ранней нефти с месторождений «Азери-Чыраг-Гюнешли».

С завершением реконструкции и строительных работ в октябре 1997 г. северный нефтепровод был сдан в эксплуатацию и начал доставку азербайджанской нефти в Новороссийск.

Получение ранней нефти в ноябре 1997 г. в рамках «Контракта века» стало переломным моментом в реализации нефтяной политики Азербайджана. Постепенное увеличение добычи позволило полностью предотвратить кризис в нефтяной промышленности и создало условия ее динамичному развитию.

17 апреля 1999 г. вступил в строй западный маршрут-нефтепровод Баку-Супса, связывающий Каспий с Черным морем на территории Грузии. Трубопровод был построен в рамках контракта с месторождений «Азери-Чыраг-Гюнешли», его протяженность составляет 837 км, диаметр трубопровода 530 мм.[8].

Важным элементом нефтяной стратегии Азербайджана, предусмотренного «Контрактом века», было строительство Основного экспортного трубопровода. Подписанная в октябре 1998 г. в Анкаре декларация между Азербайджаном, Турцией и Грузией и о строительстве трубопровода Баку-Тбилиси-Джейхан (БТД) явилось важным шагом в реализации большого проекта. Присоединение США и Казахстана к этому документу придало дополнительный импульс осуществлению этих задач.

Через год, 18 ноября 1999 г. в Стамбуле президентом Азербайджана, Грузии и Турции было подписано соглашение о транспортировке сырой нефти по Основному экспортному трубопроводу Баку-Тбилиси-Джейхан (турецкий порт на берегу Средиземного моря). БТД имеет мощность 50 млн. тонн нефти в год, стоимость 3,6 млрд. долларов.

В 1999 г. было обнаружено месторождение «Шахдениз» с оцениваемыми 1,2 триллиона кубометров газа и свыше 240 тысяч тонн газового конденсата.

«Контракт века», подписанный в 1994 г. представил Азербайджан миру «Шахдениз» как страну, экспортирующую большие объемы газа. Южно-Кавказский трубопровод объединяет 7 стран, что свидетельствует о международно-правовом сотрудничестве Азербайджана в нефтегазовом секторе.

Гейдар Алиев является также и основателем современной судебной-правовой системы. Без формирования независимой, беспристрастной судебной власти, являющейся одним из столпов демократического правового государства, нельзя было создать совершенную правовую систему. В связи с этим в 10 июня 1997 года по инициативе великого лидера был принят совершенно новый Закон «О судах и судьях», разработанный на основе опыта государств с богатыми демократическими традициями. Был начат процесс становления

современной по своей сути модели судопроизводства. Бывшие советские суды были ликвидированы, а взамен создана новая, современная трехступенчатая судебная система.

В обращении Президента Азербайджана Гейдара Алиева к Конституционному Суду 12 июля 2003 года подчеркивалось: «Решения, которые Конституционный суд Азербайджанской Республики принимает опираясь на важные международные документы в области прав защиты человека, служат обеспечению политических, экономических, социальных и других прав и свобод человека, укреплению правовой базы государства формированию богатого правового наследия для будущих поколений [12].

В рамках реформ были пересмотрены полномочия функции Верховного суда, который превратился в сугубо кассационную инстанцию по гражданским, уголовным и другим делам, относящимся к компетенции общих и специализированных судов.

В 2002 г. был создан Апелляционный суд, также в соответствии с новым Законом «О судах и судьях» указанным выше были созданы Экономический Суд, Суды по делам о тяжких преступлениях, общие суды и специализированные суды.

С целью становления судебной власти как авторитетного и независимого института, а также формирование профессионального судейского корпуса в 1998 году был создан Судебно-правовой совет при Президенте Азербайджанской Республики.

В 2000 году впервые в истории нашей государственности отбор судей был проведен на основе прозрачных процедур, включая тестовый экзамен, в результате судейский корпус был обновлен на 60 процентов.

Азербайджан еще раз продемонстрировал приверженность фундаментальным правам человека, став одной из первых стран на постсоветском пространстве, предоставивший судам полномочия избрания ареста в качестве меры пресечения, и тем самым применивший принцип Habeas Corpus.

После обретения в 1991 г. государственной независимости Азербайджанская Республика в процессе интегрирования в мировое сообщество стала корректировать свою законодательную базу с учетом требований международных стандартов. Подобная интеграция страны в мировое правовое пространство стала набирать обороты в конце 90-х годов XX века в связи с подготовкой Азербайджана к вступлению в членство Совета Европы. Ввиду этого возникла, в частности, необходимость образования в Азербайджане института омбудсмана. Фактическая подготовка к образованию института Уполномоченного по правам человека в Азербайджане началась еще в 1998 году. Именно в этом году впервые на государственном уровне в Указе президента страны Г. Алиева от 22.02.1998 г. «О мерах в области обеспечения прав и свобод человека и гражданина» был поставлен вопрос о создании «...института полномочного представителя Азербайджанской Республики по правам человека». В развитие этого Указа 19 июня 1998 г. выходит Распоряжение Президента страны Г.Алиева «Об утверждении государственной программы по защите прав человека», в которой в практической плоскости поставлена задача образования «...полномочно-представительного института Азербайджанской Республики по правам человека». Во исполнение этих документов во вновь образованном в 1998 г. Научно-исследовательском Институте по правам человека Национальной Академии Наук Азербайджана разворачивается исследовательская работа по омбудсманской тематике [6].

Возможности успешного внедрения и дальнейшего эффективного развития института омбудсмана в той или иной стране предполагают наличие в ней соответствующей исходной конституционно-правовой базы и определенного уровня общественно-политического развития страны.

Кроме того, для Азербайджана, как для страны, переходящей к демократии, учреждение института омбудсмана приобрело и немалое воспитательное значение в деле формирования и утверждения демократических устоев в обществе, поскольку омбудсман своей деятельностью как бы демонстрирует каким должно быть верное отношение к правам человека со стороны государственного учреждения.

В ходе реформ в области правовой системы прокуратура была лишена полномочий, присущих тоталитарному режиму, она была реорганизована в соответствии с принципами демократического общества, в число основных полномочий прокуратуры вошли осуществление уголовного преследования и поддержание государственного обвинения на основе принципа состязательности.

Во всех правоохранительных органах были проведены прогрессивные реформы, основной целью которых стало обеспечение прав человека. Были приняты прогрессивные законы от 28 октября 1999 г. «О полиции», «Об оперативно-розыскной деятельности» и др.

Институт адвокатуры был реорганизован на основе демократических традиций. Адвокатура, которая в некоторых странах все еще действует в составе или под контролем государственных органов, в Азербайджане стала полностью независимым институтом.

Одним из важнейших, исторических шагов общенационального лидера стала отмена смертной казни. Уже с 1993 года на исполнение смертных приговоров наложено вето, а в 1998 году этот вид наказания впервые на Востоке был полностью отменен, стали широко применяться институты помилования и амнистии, которые охватили десятки тысяч осужденных. Все это еще раз показывает высокий гуманизм и величие личности Гейдара Алиева.

После восстановления нашей государственной независимости под руководством великого лидера были проведены коренные реформы, направленные на всестороннее развитие органов юстиции.

В первую очередь с целью усовершенствования системы исполнения наказаний, гуманизации исправительно-воспитательной работы пенитенциарные учреждения в соответствии с демократическими принципами были переданы из ведения органа уголовного преследования под юрисдикцию Министерства юстиции.

В ответ на современные вызовы были определены новые задачи по исполнению судебных решений, неотъемлемой части системы правосудия, в Минюсте учреждена Служба исполнения. Впервые было создано следственное управление и тем самым на Министерство юстиции возложено предварительное расследование преступлений против правосудия и ряда других категорий уголовных дел. В рамках важных шагов по поощрению местной демократии в Азербайджане в 1999 году впервые были сформированы органы местного самоуправления - муниципалитеты, на министерство возложены задачи по обеспечению законности в деятельности этих органов, оказанию им методологической помощи, а также представлению в парламент ежегодных докладов.

Для налаживания работы в области судебной экспертизы в соответствии с современными требованиями был принят специальный закон, и проведение всех видов немедицинской судебной экспертизы отнесено к компетенции Министерства юстиции.

Наряду с этим были приняты важные решения, направленные на обеспечение удовлетворенности граждан, облегчение доступа к услугам в системе юстиции и развитие местных структур юстиции.

В результате осуществленных под руководством общенационального лидера реформ значительно возросли роль и авторитет Министерства юстиции в обществе, оно превратилось в один из основных органов, осуществляющих государственную правовую политику.

Таким образом, архитектор независимого Азербайджанского государства Гейдар Алиев является также и основателем современной судебно-правовой системы.

Обретение Азербайджаном государственной независимости, связанное с этим обострение международной обстановки вокруг молодого государства, продолжающаяся агрессия Армении против нашей страны требовали от молодого государства особого внимания и усилий в укреплении обороноспособности, создании надежного щита в лице Вооруженных Сил Республики. Военная доктрина Азербайджанской Республики, являющаяся основополагающей и неотъемлемой частью концепции национальной политики обороны и безопасности государства, главной задачей выдвигает освобождение

оккупированных армянскими захватчиками земель и восстановление территориальной целостности страны.

Военное право, как и любая отрасль права, имеет свою конституционную основу. Наиболее принципиальные вопросы строительства Вооруженных Сил и обеспечения страны подверглись правовому урегулированию в Конституции Азербайджанской Республики и Конституционном акте о государственной независимости Азербайджанской Республики.

В Конституции содержится норма, устанавливающая, что Азербайджанская Республика отвергает войну как средство посягательства на независимость других государств и как способ решения международных конфликтов. Это означает, что концепция военного строительства в Азербайджанской Республике носит оборонительный характер [3, с. 6].

Конституционные положения находят свое последовательное развитие в нормах Закона Азербайджанской Республики «Об обороне» [9, с.67].

Под обороной Азербайджанской Республики понимается система политических, экономических, правовых, военных и социальных мер, осуществляемых государством с целью обеспечения защиты независимости, территориальной целостности, суверенитета и населения от агрессии. Целью обороны является создание всех необходимых условий для предотвращения военного нападения на Азербайджанскую Республику и вооруженного подавления возможной агрессии в любое время и при любых условиях.

Как высшее должностное лицо государства Президент Республики создает Совет Безопасности Азербайджанской Республики, присваивает военные и высшие специальные звания награждает государственными наградами Азербайджанской Республики.

Министерство Обороны руководит Вооруженными Силами и местными органами военного управления, действующее на основе утверждаемого Президентом Азербайджанской Республики «Законом об обороне» от 26 ноября 1993 г. [13]

Особую роль в укреплении законности в Вооруженных Силах, призваны играть входящую судебную систему военные суды.

Таким образом, Гейдаром Алиевым в годы независимости создавалась военно-правовая система с целью обеспечения такого уровня боеспособности вооруженных сил, при котором гарантировано можно было противостоять военным угрозам.

В соответствии с Распоряжением главы государства от 29 сентября 2022 2023 год был объявлен в Азербайджане «Годом Гейдара Алиева». В Распоряжении подчеркивается, что Гейдар Алиев является могучей личностью, благодаря последовательной борьбе которой наш народ успешно преодолел сложные историко-политические испытания и обрел независимость. Также отмечается, что независимый Азербайджан-это завет великого лидера нынешнему и грядущим поколениям, а его богатое и многогранное наследие- национальное достояние нашего народа. Беречь и еще более развивать это священное наследие – почетный долг азербайджанского народа.

Думая о будущем Азербайджана, о его устойчивом развитии, а главное, восстановлении территориальной целостности, великий руководитель в обращении к народу сказал: «Я верю, что судьбоносные вопросы, планы, дела, которые мне не удалось завершить, с вашей помощью и при вашей поддержке сумеет завершить Ильхам Алиев. Я верю ему, как себе, и возлагаю на его будущее большие надежды [12].

Эти слова общенационального лидера, произнесенные с большой верой сегодня стали реальностью. В течение 20 лет Президент Ильхам Алиев уверенно и мудро руководит Азербайджаном, претворяя в жизнь заветы общенационального лидера, признанного международного политика Гейдара Алиева.

В соответствии с политической волей Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева, с учетом современных вызовов приняты последовательные меры по развитию правовой системы и проведены прогрессивные реформы.

Необходимо особо отметить принятие специальных законов, успешное осуществление государственных программ и национальных стратегий, направленных на обеспечение прозрачности, усиление борьбы с коррупцией, развитие судебной-правовой системы и повышение независимости судебной власти.

Под руководством Президента Азербайджана, победоносного Верховного Главнокомандующего Ильхама Алиева освобождены наши исконные земли, 30 лет находившиеся под оккупацией, и тем самым осуществились главное завещание общенационального лидера и мечта народа.

В настоящее время на территориях, которые в период оккупации были полностью разрушены и тотально заминированы, под непосредственным руководством главы государства ускоренными темпами заново создается инфраструктура. Фонд Гейдара Алиева, который с момента основания вносит ценный вклад в социально-экономическое развитие страны, под руководством Первого вице-президента Мехрибан Алиевой осуществляет важные проекты, реставрирует исторические памятники и культурное наследие на этих землях.

Заключение

Отмечая 102 года со дня рождения Гейдара Алиева, мы можем подчеркнуть, что весь содержательный жизненный путь этого человека, его бесценное государственное наследие представляют собой особую школу жизни.

Благодаря подвигу общенационального лидера Гейдара Алиева азербайджанский народ сумел преодолеть суровые испытания, укрепить независимость страны, заложить прочные основы государственности в истории Азербайджана. Азербайджанский народ во главе с Президентом Ильхамом Алиевым и Вооруженными Силами Азербайджанской Республики, объединившись в единый «Демир юмруг», претворяя идеи общенационального лидера Гейдара Алиева ведут азербайджанское государство к пути процветания, осуществления прав и свобод человека и гражданина, тем самым, строя правовое азербайджанское государство.

Литература

- 1.Алиев А.И «Все о нефти» Баку.2013, с.77
- 2.Всеобщая декларация прав человека. Принята Генеральной Ассамблеей ООН 10 декабря 1948 г. // Права человека. Сборник международных документов.М.,1986 с.6-12
3. Конституция Азербайджанской Республики, принятая всенародным голосованием 12 ноября 1995 г. Баку. QANUN. 2004. с. 6
- 4.Конституционный Акт «О государственной независимости Азербайджанской Республики был принят Парламентом Республики 18 октября 1991 г.» 222X-II и утвержден на референдуме 17 декабря 1991 г.
- 5.Лукашук И.И.Международное право. Общая часть. М.2005, с.156
6. Указ Президента Азербайджанской Республики “Об утверждении государственной программы по защите прав человека « от 18 июня 1998 г. Газ. «Бакинский рабочий»; Баку.1998.№20.
7. Н.Əliyev. “Azərbaycan nefti dünya siyasətində” Bakı, V kitab, 1997, s.328
- 8.“İki sahil”qəzeti №23 , 20 sentyabr 2012, s. 29.Xüsusi buraxılış
9. Müdafiə haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu 26 noyabr 1993. – Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Məlumatı, 1993 №23-24, s.67
10. Выступление Президента Азербайджанской Республики Гейдара Алиева на церемонии инаугурации.10 октября 1993 7г. (Электронный ресурс) Гейдар Алиев –Режим доступа: https://lib.aliyev-heritage.org/ru/41_48_127.html/
- 11 . Международная электронная библиотека».Наследие Гейдара Алиева URL: <http://lib.aliyev-heritage.org/ru/>
- 12 Обращение Президента Гейдара Алиева к Конституционному суду АР-12 июля 2003 г.// Режим доступа: Международная электронная библиотека».Наследие

Heydər Əliyev və müstəqil Azərbaycanın hüquq sisteminin inkişafı.

0009-0001-2464-4148
Dostiyari Nazilə Kamil
nazilydost@gmail.com
Azərbaycan Dillər Universiteti

Xülasə.

Məqalə Heydər Əliyevin dövlətçilik, iqtisadi, məhkəmə, hərbi sahələrinə aid hüquq sisteminin inkişafına dair fəaliyyətini təhlil edir. 1995-ci il noyabrın 12-də müstəqil Azərbaycanın Konstitusiyası qəbul edildikdən sonra Ulu öndərin rəhbərliyi altında demokratik hüquqi dövlət quruculuğu məqsədi ilə hüquq sisteminin yaradılmasına yönəlmiş islahatların başlanmasının əsası qoyulmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının integrasiya proseslərinin zəminində öz qanunvericilik bazasını beynəlxalq hüquq tələblərinə uyğun olaraq təkmilləşdirilmişdir. Azərbaycanın hərbi doktrinası milli müdafiə siyasətinin və dövlətin təhlükəsizliyin əsaslarını qoymuş və ərazi bütövlüyünün bərpasına nail olmuşdur.

Xalqımız “Dəmir Yumruq” ideyası ilə Heydər Əliyevin layiqli davamçısı cənab Prezident İlham Əliyevin ətrafında birləşərək hüquqi dövlətin quruculuğunu davam etməkdədir.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, Azərbaycan, Konstitusiya, hüquq sistemi, iqtisadi hüquq, insan hüquqları, hərbi hüquq.

Heydər Əliyevin dövlət quruculuğu strategiyası

Sahib Telman oğlu Vəliyev
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
s.valiyev70@gmail.com
Telefon: 050-550-19-23

Xülasə: Müstəqilliyimizin ilk illərində bütün sahələrdə qeyri-sabit vəziyyətlə, problemlərlə üzləşən xalqımız öz xilas yolunu, son ümidini müdrik siyasətçi Heydər Əliyevdə görürdü. Xalqın təkidi ilə həmin dövrdə ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışından sonra ölkədə hökm sürən gərgin vəziyyətin qarşısı alındı.

Beləliklə, dünya siyasətində xüsusi çəkiyə malik, dahi siyasətçi Heydər Əliyev xalqın təkidi ilə ölkədə yaranmış çətin vəziyyətdə tələyüklü və məsuliyyətli vəzifəni öz üzərinə götürərək müstəqil Azərbaycanın sosial-iqtisadi və mədəni inkişaf konsepsiyasının əsasını müəyyənləşdirdi. Onların hüquq bazalarının təmin edilməsi istiqamətində mühüm addımlar atmağa başladı. Nəticədə ölkəmizdə müxtəlif fəaliyyət formalarına əsaslanan iqtisadi sistemə və bazar iqtisadiyyatına keçidin və gələcəkdə dünya iqtisadiyyatına integrasiyanın təməli qoyuldu.

Azərbaycan Respublikası 1991-ci ilin oktyabrın 18-də dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra milli dövlətçilik prinsiplərinə uyğun olaraq yeni xarici siyasət kursunun formalaşdırılması və həyata keçirilməsi ən vacib məsələ kimi qarşıda dururdu. Ermənistanın Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddiaları ilə başlayan hərbi təcavüzünün genişlənməsi ölkəmizi ciddi siyasi və iqtisadi problemlərlə üz-üzə qoymaqla yanaşı dövlətimizin xarici siyasət fəaliyyətində də mühüm vəzifələrin yerinə yetirilməsi ön plana çəkildi.

1993-cü ilin ikinci yarısında ümummilli lider Heydər Əliyevin yenidən hakimiyyətə qayıdışı Azərbaycanda müstəqil dövlətçilik ideyalarının bərqərar olmasına şərait yaratdı. Bundan sonra Azərbaycanın siyasət kursunda mövcud reallıqları nəzərə alan və ölkəmizin milli mənafelərinin qorunmasına yönəlmiş əməli dəyişikliklər edildi.

Bundan sonra Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə 1994-cü il sentyabrın 20-də “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması ilə Azərbaycanda neft strategiyasının əsası qoyuldu. Azərbaycan inkişaf etmiş dünya ölkələrinin investisiya qoyuluşu baxımından diqqətini cəkməyə başladı.

Eyni zamanda ölkənin maliyyə, pul-kredit, vergi, qiymət və gömrük sahələrində köklü islahatlara başlanıldı. Dövlətin idarəetmə, nəzarət və tənzimlənmə funksiyaları təkmilləşdirildi. 1995-ci ildən başlayaraq inflyasiya minimuma endirildi. Beləliklə, dahi şəxsiyyət, uzaqgörən siyasətçi Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən strategiya nəticəsində müstəqilliyimizin ilk illərində ölkəmizdə bütün sahələrdə mövcud olan tənəzzülün qarşısını qısa müddət ərzində böyük uğurla aldı. 1995-ci ildən müstəqil Azərbaycan tarixində yeni dinamik inkişaf mərhələsi başladı.

Ümumilikdə 1993-2003-cü illərdə ümummilli liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən həyata keçirilən inkişaf strategiyası nəticəsində görülmən bütün işlər müstəqil Azərbaycan tarixinə milli dirçəliş, tərəqqi dövrü kimi daxil olmuşdur. Bununla əlaqədar ölkə başçısı İlham Əliyev demişdir: “1993-2003-cü illər ölkəmizdə sabitlik və inkişaf illəri kimi tarixdə qalacaqdır. Çünki məhz o illərdə dövlətçiliyin əsası qoyuldu. Azərbaycan dövləti quruldu. 1995-ci ildə müstəqil dövlətin Konstitusiyası qəbul edildi. Dövlətçiliyin ideoloji əsasları qoyuldu. Bu gün də ölkəmizin əsas ideoloji şüarı azərbaycançılıq məfkurəsidir. Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan bu əsaslar bu gün Azərbaycan xalqına yol göstərir”.

Azərbaycan xalqının xoşbəxtliyi ondan ibarətdir ki, ölkəmiz üçün ən çətin, həlledici anlarda ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycanın rəhbərliyinə gəlmiş və ölkəmizi bu ağır vəziyyətdən çıxara bilmişdir.

Açar sözlər: *Heydər Əliyev, Azərbaycan, Müstəqillik, mədəniyyət, siyasət, tarix*

Giriş

Müstəqillik əldə edildikdən sonra demokratik dövlət quruculuğu yoluna qədəm qoymuş Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq münasibətlər sistemində layiqli yer tutması üçün dünya siyasətinin formalaşmasında aparıcı rol oynayan dövlətlərlə və beynəlxalq təşkilatlarla qarşılıqlı münasibətlərinin tənzimlənməsi və inkişaf etdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. 1993-cü ildən Azərbaycan dövlətinin xarici siyasətində Avropaya inteqrasiya prioritet istiqamətə çevrilmiş və bu kontekstdə beynəlxalq təşkilat kimi Avropa İttifaqı fəal əməkdaşlığa başlamışdır. Avropa və Asiyaın kəsişmə nöqtəsində yerləşən Azərbaycanın strateji mövqeyi Avropa ittifaqına üzv dövlətlərin də ölkəmizə siyasi və mədəni münasibətləri inkişaf etdirmək marağı daha da artmışdır. Azərbaycan-Avropa İttifaqı əlaqələri xüsusi proqramlar çərçivəsində qurulmuş və müxtəlif sahələr üzrə inkişaf etmişdir.(1,s.17)

1996-cı il aprelin 22-də Lüksemburqda Avropa İttifaqı və Azərbaycan Respublikası arasında elm, təhsil, mədəniyyət və incəsənət sahəsində əməkdaşlığı nəzərdə tutan “Tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq Sazişi”nin imzalanması Azərbaycanın xarici siyasətinin ən uğurlu sahələrindən biri kimi qiymətləndirilir. Dövlətimiz və xalqımız üçün mühüm tarixi əhəmiyyət kəsb edən bu müqavilə Azərbaycanın Avropa strukturları və institutları ilə əlaqələrinin genişlənməsi, xüsusilə inteqrasiya istiqamətlərində hüquqi baza rolunu oynayır. Müqaviləni imzalamış bütün dövlətlər tərəfindən ratifikasiya edildikdən sonra 1999-cu ilin iyunun 22-dən qüvvəyə minən və ümummilli lider Heydər Əliyevin imza atdığı bu sazişlər tərəflər arasında yüksək səviyyədə təşəkkül tapmasını təsdiqləyir.

Danılmaz haldır ki, müstəqilliyimizin ilk illərində ölkəmizdə qeyri-sabit vəziyyət digər sahələr kimi təhsilə, mədəniyyət və incəsənətə öz mənfi təsirini göstərmişdir.(2,s.54)

Yalnız 1993-cü ildə ümummilli lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışından sonra ölkəmizdə təhsil, elm sahəsində tənəzzülün qarşısı alındı. Milli təhsil, mədəniyyət və incəsənət sisteminin bərpası istiqamətində əməli addımların atılmasına başlanıldı. Dövlətin elmə, təhsilə mədəniyyət və incəsənətə qayğısı təmin edildi.

Eyni zamanda respublikamızın sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi və dövlət quruluşunda baş verən köklü dəyişikliklər, həmçinin təhsilin azad, demokratik və çoxşaxəli formada qurulmasına yaranan təminat həmin dövrlərdə elm, təhsil, mədəniyyət və incəsənət sahəsində islahatların həyata keçirilməsini zəruri edirdi.

Müasir dövrdə ölkəmiz Avropa İttifaqı ilə münasibətlərində öz xarici prioritetlərinə uyğun olaraq daha çox ikitərəfli əlaqələrə üstünlük verir. Avropa İttifaqının regional layihələrində iştirak etməklə yanaşı, Cənubi Qafqazdakı ümumi iqtisadi və mədəni tərəqqidəki payına görə lider dövlət olan Azərbaycan İttifaqın xarici əlaqələrində müəyyən mövqe tutmağa çalışırdı. Odur ki, Azərbaycan dövləti Avropa İttifaqı ilə ikitərəfli əlaqələrin yeni formatlarını yaradır, onunla yaxınlaşmaq üçün zəruri olan bütün təsnifatları inkişaf etdirərək İttifaqın Ümumavropa iqtisadi, siyasi və təhlükəsizlik məkanına inteqrasiya olunmaq istəyini nümayiş etdirir. Bu baxımdan 1994-cü ilin mayın 4-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin NATO-nun “Sülh naminə tərəfdaşlıq” proqramının çərçivə sənədini imzalaması Azərbaycanın beynəlxalq mövqelərinin möhkəmlənməsi istiqamətində atılan mühüm addımlardan biri olmuşdur. Bu proqramın Azərbaycan üçün əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, ölkəmiz NATO-ya daxil olan Avropa ölkələri və ABŞ-la dünya təhlükəsizlik sisteminin, eləcə də beynəlxalq münasibətlərin sivil qaydaları çərçivəsində hər cür əməkdaşlıq etmək imkanı qazanmışdır. Bu da öz növbəsində NATO-nun hərbi strukturları ilə Azərbaycan ordusunun sülh naminə əməkdaşlıq etmək, birgə təlim və manevrlər keçirmək, mədəni şərait yaratmaq, ölkəmizin bu proqramda iştirakı, qarşıya qoyulan məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün də əlverişli şərait yaratmışdır.(2,s.123;3,s.44;4,s.28)

Azərbaycan ilə NATO arasında yaradılan əməkdaşlığın əsas prinsipləri və istiqmətləri “Sülh naminə tərəfdaşlıq” proqramında və Azərbaycanın təqdim etdiyi “Prezetasiya sənədi”ndə öz əksini tapmışdır. 1994-1996-cı illərdə əsas qoyulmuş və inkişaf etdirilmiş Azərbaycan NATO əlaqələri sonrakı dövrdə qarşılıqlı münasibətlərin daha da intensivləşdirilməsi üçün əlverişli baza rolunu oynadı. Məhz həmin illərdə münasibətlərin hüquqi cəhətdən tənzimlənməsi və bir sıra praktik addımların atılması NATO-nun Azərbaycan ilə əməkdaşlığı inkişaf etdirməyə olan marağı artırdı.(4,s.43;5,s.29)

Şimali Amerika Alyansı ilə əməkdaşlığın inkişafı sahəsində növbəti addım 1997-ci il noyabrın 14-də Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyevin imzaladığı “Azərbaycan Respublikası NATO ilə əməkdaşlığını daha da gücləndirmək tədbirləri haqqında sərəncam”ı olmuşdur. Sərəncama əsasən Azərbaycan respublikası yanında NATO ilə əməkdaşlıq üzrə Dövlət Komissiyası yaradıldı. Dövlət Komissiyası “Sülh naminə tərəfdaşlıq” proqramı çərçivəsində əməkdaşlığın vahid proqramının hazırlanması ilə əlaqədar müvafiq nazirlik və təşkilatların fəaliyyətinin koordinasiya edilməsi sahəsində ardıcıl iş aparılmışdır.(5,s.42;6,s.11)

Qeyd olunan müddətdə Azərbaycan NATO-nun nüfuzlu qurumu hesab olunan Parlament Assambleyası ilə əməkdaşlığı dərinləşdirmək siyasətini davam etdirirdi. Bunun nəticəsi olaraq 2002-ci ilin noyabrın 19-da Azərbaycan Respublikası NATO-nun Parlament Assambleyasına assosiativ üzv qəbul edildi.

Bununla da respublikamız öz problemlərini və digər aktual məsələlərini dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq üçün yeni beynəlxalq tribuna əldə etdi. 2004-cü il mayın 19-da Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Brüsseldə NATO-nun baş katibi Yaap de Hoop Sxevverlə Azərbaycanın hazırladığı Fərdi Tərəfdaşlıq üzrə Fəaliyyət Planının təqdimat sənədini ona təqdim edərək bildirdi ki, bu plan Azərbaycanla NATO arasındakı əməkdaşlığın daha da yaxınlaşmasına kömək edəcək. Bundan sonra Respublikamızın Şimali Atlantika Alyansı ilə əməkdaşlığı bu plan əsasında davam etdirilmişdir.(6,s.33;7,s.12)

Azərbaycan “Sülh naminə tərəfdaşlıq” proqramına qoşulması və “Fərdi tərəfdaşlıq üzrə Fəaliyyət Planı”nı imzalaması nəticəsində NATO ölkələri ilə siyasi, hərbi, mədəni, humanitar əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi üçün geniş imkanlar açılmışdır. Bu tərəfdaş olaraq Azərbaycan Şimali Atlantik İttifaqının əsas məqsədinə-bütün Atlantika zonasında sülhün və sabitliyin möhkəmləndirilməsinə öz sabitliyini nümayiş etdirir.

NATO ilə yaradılmış hüquqi münasibətlər bu beynəlxalq təşkilata daxil olan ölkələrdə gələcəkdə Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafının daha da geniş şəkildə təbliğ olunmasını nəzərdə tutulur.

Avropa strukturlarında təmsilçilik ölkəmizin gələcəyinin sivil bir Avropa ölkəsi kimi qurulması baxımından mühüm bir əhəmiyyət daşıyır. Müstəqilliyini əldə etdikdən sonra Azərbaycanın əməkdaşlığa böyük maraq göstərdiyi nüfuzlu təşkilatlardan biri də məhz Avropa Şurasıdır. Azərbaycan respublikası 1992-ci ilin yanvarında ona “xüsusi dəvət edilmiş qonaq” statusu verilməsi üçün Avropa Şurasına rəsmi müraciət etdi. Müraciət bu nüfuzlu Avropa təşkilatının bərabərhüquqlu üzvü olmaq üçün ilk addım atmaqla bərabər Avropa ölkələri ilə siyasi, iqtisadi, mədəni və humanitar sahələrdə əməkdaşlığın daha da genişləndirilməsi məqsədi daşıyırdı.(6,s.77;8,s.16)

Avropa İttifaqının regionla dövlətləri ilə həm ikitərəfli, həm də regional integrasiya kontekstində çoxtərəfli münasibətlər qurması və gələcəkdə onların təşkilatla daha sıx əməkdaşlığı üçün ciddi fəaliyyət göstərməsi nəticəsində son illərdə adı çəkilən təşkilat öz sərhədlərini bir qədər də genişləndirmişdir. Bununla da sərhəddini genişləndirən İttifaq Avropada yeni qonşular qazanmış və 2003-cü ildə “Daha geniş qonşuluq: - Şərq, Qərb qonşularla yeni çərçivə təşəbbüsü” adlı proqram qəbul etmişdir.(7,s.88)

1994-1995-ci illərdə Azərbaycan ilə Avropa Şurası arasında yaranmış əlaqələr təşkilatın müxtəlif təsisatlarının nümayəndələrinin ölkəmizə səfərləri zamanı Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin nizama salınması, eləcə də Azərbaycanda demokratik təsisatların inkişafı, insan hüquqlarının müdafiəsinin təkmilləşdirilməsi məsələləri müzakirə olunmuşdur. Avropa Şurası ilə əlaqələrin genişlənməsi Azərbaycana bir sıra qanunvericilik aktlarına yenidən baxmaq üçün ekspert köməyi əldə etmək köməyi verdi.(2,s.87;3,s.101)

Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev 1998-ci il yanvarın 20-də “Azərbaycan Respublikası ilə Avropa Şurası əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi sahəsində tədbirlər haqqında” imzaladığı sərəncam ölkəmizin Avropa Şurasına tamhüquqlu üzvü kimi qəbul olunması sahəsində atılan mühüm addımlardan biri oldu. Sərəncamda Azərbaycan Respublikasının Avropa Şurasına tamhüquqlu üzvü kimi qəbul edilməsi istiqamətində respublikada görülən işlər və Avropa Şurası ilə əməkdaşlıq məsələləri öz əksini tapmışdır.(3,s.135;8,s.213)

2000-ci il martın 18-də Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev “Avropa Şurasının fəaliyyətinə və Azərbaycan Respublikası ilə Avropa Şurasındakı əməkdaşlığa dair məlumatların yayılması barədə” sərəncam imzaladı.(9,s.34)

Ümummilli lider Heydər Əliyevin 1996-2000-ci illərdə Azərbaycanın Avropa Şurası ilə əməkdaşlığına dair imzaladığı sərəncamlar Respublikamızın bu kimi beynəlxalq nüfuzlu təşkilata qəbul edilməsi istiqamətində aparılan məqsədyönlü zəmin yaratdı.(10,s.39)

Azərbaycanın Avropa İnstitutlarına integrasiyası istiqamətində Avropa Şurasının bərabərhüquqlu üzvü olması Respublikamızın mühüm problemlərinin dünya ictimaiyyətinin diqqətinə obyektiv çatdırılması üçün yeni və çox mötəbər tribuna vermiş oldu. Belə ki, Avropa Şurası Nazirlər Komitəsinin 2001-ci il yanvarın 17-də nümayəndələri səviyyəsində keçirilmiş iclasda Azərbaycan Respublikasının Avropa Şurasına tamhüquqlu üzv qəbul edilməsinə dair qərar qəbul edildi.(11,s.27)

Az sonra, yəni yanvarın 25-də Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin iştirakı ilə Starsburqda ölkəmizin bu təşkilata qəbul edilməsi münasibətilə rəsmi mərasim keçirilmiş və dövlətimizin üçrəngli bayrağı ucaldılmışdır. Bu hadisəni ümummilli lider Heydər Əliyev yüksək qiymətləndirərək demişdir; “Azərbaycanın Avropa Şurasına qəbul edilməsi nəinki müstəqil, suveren, demokratik, dünyəvi dövlət kimi tanınmasıdır, həm də Avropa ailəsinin bərabərhüquqlu üzvü kimi Azərbaycan dövlətinin inkişafında yeni mərhələnin başlanğıcıdır”.(12,s.67;13,s.47)

Qazanılan bu uğurla yanaşı, Azərbaycanın ən ağır problemi olan Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizama salınması ümummilli lider Heydər Əliyevin xarici siyasət fəaliyyətinin başlıca yer tutmuşdur. Bu məqsədlə 1993-cü ilin ikinci yarısından başlayaraq Prezident Heydər Əliyev respublikamızın təhlükəsizlik problemlərini, xüsusilə, Ermənistanın ölkəmizə qarşı əsassız ərazi iddiaları və hərbi təcavüz məsələlərini beynəlxalq aləmə

çıxararaq, regionda sülhün bərqərar olması üçün beynəlxalq təşkilatların təsirini artırmağa çalışmışdır.(2,s.234;14,s.60)

Bu məqsədlə Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin ən yüksək səviyyədə dövlət başçıları və nümayəndə heyətləri ilə ikitərəfli, eləcə də çoxtərəfli görüşlərində, ATƏT-in zirvə toplantılarında, Minsk qrupunun həmsədrləri ilə aparılan müzakirələrdə, eyni zamanda Ermənistan prezidenti ilə danışıqlarda göstərdiyi səylər ümummilli liderin apardığı məqsədyönlü siyasətinin mühüm tərkib hissəsini təşkil etmişdir.(6,s. 77;15,s.67;)

Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin dinc vasitələrlə nizama salınması istiqamətində məhz prezident Heydər Əliyevin qətiyyətli və gərgin fəaliyyəti nəticəsində 1994-cü il mayın 12-də atəşkəs haqqında razılıq əldə edildi və bundan sonra ATƏT-in Minsk qrupu çərçivəsində müntəzəm danışıqlar aparmağa başlamışdır. 1994-cü il dekabrın 5-6-da ATƏT-in Budapeştdə keçirilən zirvə toplantısında Prezidenti Heydər Əliyevin çevik diplomatiyasının təsiri ilə “Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə əlaqədar ATƏT-in fəaliyyətinin intensivləşdirilməsi” barədə qərar qəbul edilmişdir. 1996-cı ilin dekabrın 2-3-də ATƏT-in Lissabonda keçirilən zirvə toplantısında qəbul edilən və münaqişəsinin nizama salınmasının beynəlxalq-hüquqi bazasını təşkil etmiş olan sənəd dünyanın 53 dövləti tərəfindən müdafiə olundu və Lissabon sammitinin Yekun sənədlərinə əlavə edildi.(2,s.178;3,s.192;4,s.99;16,s.280)

Nəticə

Ümummilli lider tərəfindən müəyyənləşdirilmiş prinsiplərə sadıq qalan dövlət başçısı İlham Əliyev ölkəmizin xarici siyasətinin əsas prioriteti olan Ermənistan-Azərbaycan, dağlıq Qarabağ münaqişəsinin yalnız beynəlxalq hüquq norma və prinsipləri çərçivəsində Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi şərti ilə nizama salınmasının vacibliyini bildirmiş və beynəlxalq təşkilatların bu sahədə səylərinin gücləndirilməsinin zəruriliyini bəyan etmişdir. Azərbaycan Prezidenti bütün xarici səfərlərdə, eləcə də Bakıda keçirdiyi çoxsaylı görüşlərdə Ermənistanın hərbi təcavüz məsələsini daim önə çəkərək Azərbaycan xalqının öz torpaqlarının işğalı ilə heç zaman razılaşmayacağını, ehtiyac yarandığı halda hərbi əməliyyatın başlanmasına qərar veriləcəyini vurğulamışdır.

Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev Avropa Şurasının tribunasında Azərbaycanın mənafeyinə uyğun şəkildə istifadə olunması üçün uğurlu bir addım atdı. Avropa Şurası Parlament Assambleyasındakı Azərbaycan nümayəndə heyətinə Milli Məclisin deputatı İlham Əliyevin rəhbərlik etməsi və daha sonra cənab İlham Əliyevin AŞPA-dakı fəaliyyəti ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin qarşıya qoyduğu bütün vəzifələri reallaşdırır.

İlham Əliyevin prinsipial və aparıcı fəaliyyəti nəticəsində AŞPA-nın 2002-ci ilin sentyabrında keçirilən payız sessiyasında ilk dəfə olaraq bu beynəlxalq qurumun sənədlərinə Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən dağlıq Qarabağın işğal faktı rəsmi şəkildə öz əksini tapdı. Bu hadisə Azərbaycan nümayəndə heyətinin, xüsusilə nümayəndə heyətinin rəhbəri cənab İlham Əliyevin qətiyyətli mövqeyinin nəticəsi idi. Bütün bunların məntiqi davamı kimi 2003-cü il yanvarın 27-də siyasi qabiliyyəti, diplomatik məharəti və prinsipiallığı ilə xüsusi seçilən Azərbaycan nümayəndə heyətinin rəhbəri cənab İlham Əliyevin AŞPA-nın vitse-prezidenti və qurumun Büro üzvü seçilməsi ilə müstəqil Azərbaycan tarixinə yeni səhifə yazmış oldu.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan Avropa Şurası ilə diplomatik münasibətləri son illər yüksək xətt üzrə inkişaf etmişdir. Azərbaycanın haqq səsinə dünya ictimaiyyətinə düzgün şəkildə çatdırılmasında bu qurumun mühüm rolu olmuşdur.

Böyük fərəh hissi ilə qeyd etməliyik ki, əsas vaxtilə ümummilli liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş inkişaf strategiyası bu siyasətin layiqli davamçısı möhtərəm prezidentimiz cənab İlham Əliyev tərəfindən böyük uğurla davam etdirilərək daha da təkmilləşdirilmiş, ölkədə bütün sahələrdə sabitlik daha da möhkəmləndirilmiş və Azərbaycanın inkişaf dinamikasına görə dünyada qabaqcıl ölkələr sırasına çıxmışdır.

Ölkə başçısı cənab İlham Əliyev tərəfindən davamlı və dinamik inkişaf strategiyasına uyğun uğurla həyata keçirilən siyasət nəticəsində ölkəmizdə siyasi və iqtisadi sabitlik daha da möhkəmləndirilmişdir.

Ölkəmizin sosial-iqtisadi sferada əldə etdiyi uğurlar, bu istiqamətdə həyata keçirilən siyasət, onun mahiyyəti və əldə olunan nəticələr beynəlxalq miqyasda nüfuzlu təşkilatlar tərəfindən də vaxtaşırı olaraq müsbət şəkildə qiymətləndirilməkdədir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan incəsənəti B., "Elm" 1992. 294 s.
2. Abdullayev E. Muradov İ Azərbaycan beynəlxalq aləmdə. II cild: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 1995-1996-cü illərdə xarici ölkələrə səfərlərinə dair materiallar. Bakı, "Göytürk", 1997. 371 səh
3. Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixi. Bakı, Gənclik 1998; 331 s
4. Azər-Tacın materiallarından istifadə olunmuş kitab. Respublikasının Milli Məclisi Aparatının mətbəəsi. Bakı-2000, 211, s.
5. Azər-Tacın materiallarından istifadə olunmuş kitab. Bakı: Respublikasının Milli Məclisi Aparatının mətbəəsi. 2000, s. 168
6. Azərbaycan BMT ailəsində. Bakı. Azər-Tacın materialları əsasında yazılmış kitab. 2001, 211 s.
7. Allahverdiyev Q., Sultanzadə V. Heydər Əliyev və Şərq, I kitab, / Q. Allahverdiyev, Bakı: "Tural", - 2002, - 388 s.
8. Azərbaycan-Türkiyə əlaqələri və Heydər Əliyev: 1991-2001. I kitab M.C.Mərdanov, Bakı, Qafqaz Universitetinin nəşri. 2002. - 364 s.
9. Aslanova R. Qloballaşma və mədəniyyət. Bakı: Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi Aparatının mətbəəsi. 2002, 124 s.
10. Aslanova R. Qloballaşma və mədəni müxtəliflik. Bakı: Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi Aparatının mətbəəsi. 2004, 130 s.
11. Ağamalı F. Azərbaycanın bu günü və gələcəyi / F. Ağamalı. Bakı, Oskar-2003, 182 s.
12. Ayayev R. Azərbaycanın Beynəlxalq mədəni əlaqələri / R. Ağayev. Bakı, "Mars-Print" 2003, 127 s.
13. Əliyev. H Müstəqilliyimiz əbədidir. H. Əliyev – Bakı: Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi Aparatının mətbəəsi. – 1999, - 351 s.
14. Milli strategiyalar, ideologiyalar və beynəlxalq münasibətlər: tarix, nəzəriyyə və müasir praktikalar. Bakı, 2012. s. 260
15. Səmədov E.Ş. Müstəqil Azərbaycan Respublikasında iqtisadi münasibətlərin transformasiyası və sosial-iqtisadi inkişafın ilkin mərhələsi adlı məqaləsi // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuməsi, III buraxılış, Bakı: "Mütərəccim" TM NPM mətbəəsi. 2006, s. 279
16. Vəliyev S.T. Milli dövlətçiliyin inkişafında ümumimilli lider Heydər Əliyevin fəaliyyəti. // - Bakı: "Azərbaycan mədəniyyəti və incəsənəti Heydər Əliyevin Azərbaycançılıq ideologiyasının ideya-fəlsəfi əsası kimi" elmi-nəzəri konfransın materialları. "Proqres" nəşriyyatı, - 2013, - səh. 279-284.

Sahib Telman oglu Veliyev
Doctor of Philosophy in
History, Associate Professor
s.valiyev70@gmail.com
Telefon: 050-550-19-23

Abstract

In the first years of our independence, our people, who faced unstable situations and problems in all areas, saw their salvation and last hope in the wise politician Heydar Aliyev. At the insistence of the people, the tense situation prevailing in the country after the return to power of our national leader Heydar Aliyev at that time was prevented.

Thus, Heydar Aliyev, a brilliant politician with a special weight in world politics, took on a fateful and responsible task in the difficult situation that arose in the country at the insistence of the people and determined the basis of the concept of socio-economic and cultural development of independent Azerbaijan. He began to take important steps towards ensuring their legal bases. As a result, the foundation for the transition to an economic system and a market economy based on various forms of activity and integration into the world economy in the future was laid in our country.

After the Republic of Azerbaijan regained its independence on October 18, 1991, the most important issue was the formation and implementation of a new foreign policy course in accordance with the principles of national statehood. The expansion of Armenia's military aggression, which began with groundless territorial claims against Azerbaijan, not only faced our country with serious political and economic problems, but also brought to the fore the fulfillment of important tasks in the foreign policy activities of our state.

The return to power of the national leader Heydar Aliyev in the second half of 1993 created conditions for the establishment of the ideas of independent statehood in Azerbaijan. After that, practical changes were made in the policy course of Azerbaijan, taking into account the current realities and aimed at protecting the national interests of our country.

After that, with the signing of the "Contract of the Century" on September 20, 1994 under the leadership of Heydar Aliyev, the foundation of the oil strategy in Azerbaijan was laid. Azerbaijan began to attract the attention of developed countries of the world in terms of investment.

At the same time, radical reforms were initiated in the country's financial, monetary, tax, price and customs sectors. The state's management, control and regulatory functions were improved. Starting from 1995, inflation was minimized. Thus, as a result of the strategy implemented under the leadership of the brilliant personality and far-sighted politician Heydar Aliyev, the recession that existed in all areas in our country in the first years of independence was prevented in a short period of time with great success. Since 1995, a new dynamic development stage began in the history of independent Azerbaijan. In general, all the work done as a result of the development strategy implemented by our national leader Heydar Aliyev in 1993-2003 entered the history of independent Azerbaijan as a period of national revival and progress. In this regard, the head of state Ilham Aliyev said: "1993-2003 will remain in history as years of stability and development in our country. Because it was in those years that the foundation of statehood was laid. The Azerbaijani state was established. In 1995, the Constitution of the independent state was adopted. The ideological foundations of statehood were laid. Today, the main ideological slogan of our country is the ideology of Azerbaijanism. These foundations laid by Heydar Aliyev show the way to the Azerbaijani people today."

The happiness of the Azerbaijani people is that in the most difficult, decisive moments for our country, the great leader Heydar Aliyev came to the leadership of Azerbaijan and was able to bring our country out of this difficult situation.

Keywords: *Heydar Aliyev, Azerbaijan, Independence, culture, politics, history*

1977-ci ildən başlayan Dağlıq Qarabağ məsələsinin tarixi predmetləri və Heydər Əliyevin siyasi dühalığı

Hüseynov Sənan Elçin oğlu

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Neft-Mexanika fakültəsinin, Sənaye mühəndisi

Azərbaycan, Bakı şəhəri

0009-0003-6110-0814

huseynsenani123@gmail.com

0502925578

Xülasə.

1977-ci ilin oktyabrında Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı (SSRİ) Ali Sovetinin yeddinci sessiyasında SSRİ-nin yeni Konstitusiyası təsdiq edilmiş və SSRİ Konstitusiyası Komissiyası təsis və təyin olunmuşdur. Komissiyanın tərkibində 15 respublikanın birinci katibləri daxil olmaqla hər biri üzv olmuş və komissiyanın sədri SSRİ-nin baş katibi Leonid Brejnev seçilmişdir. Komissiyanın məqsədi yerlərdən gələn təkliflərin dəyərləndirilməsi, qiymətləndirilməsi və qəbul edilməsi idi. Lakin komissiyanın təsisindən bir müddət sonra xeyli ərizələrdən biri ölkəmizin taleyini və coğrafiyası, habelə ərazi bütövlüyümüzün təhlükəsizliyi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Dağlıq Qarabağın ermənilərə verilməsi məsələsi iclasın plenar sessiyanın gündəliyinə buraxılır. Artıq təsdiq məsələsi təsdiq olmasına çox az qalmış Heydər Əliyevin atdığı düha bir addım tarixi ədalətin qorunmasına səbəb olur.

1982-ci ildə isə Ulu öndər Heydər Əliyev SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini təyin olunduqdan sonra bu məsələni gündəmə gətirmək heç kimin cəsarət edə bilmirdi. Lakin 1987-ci ildə Heydər Əliyev Mixail Qorbaçovun siyasi xəttinə etiraz olaraq istefa etdikdən sonra Fransadan gələn bir bəyanat bütün siyasi proseslərə yenidən öz təsirini göstərir.

Dahi şəxsiyyətin 1990-cı ildə baş vermiş 20 yanvar hadisələrindən sonra verdiyi tarixi bəyanatdan sonra Bakıya qayıtmışdır. Heydər Əliyevin Bakıya gəlişindən bir müddət sonra Naxçıvana gedərək Ali Sovetə xalq deputatı, daha sonra Ali Sovetin sədri seçilmişdir. 1993-cü ildə Xalq Cəbhəsinin xaos siyasəti nəticəsində tarixi torpaqlarımız düşmən işğalına məruz qalmış və ölkəmiz uçurumun kənarında qalmışdır.

1993-cü ildə Heydər Əliyevin ikinci dəfə siyasi hakimiyyətə gəlişindən dərhal sonra Azərbaycanda çiçəklənmə dövrü başlamışdır. Belə ki, ilk olaraq Bışkek protokolu ilə atəşkəsin imzalanmasına nail olunmasından sonra Heydər Əliyevin qarşısında duran missiya ordunun yenidən təchizatlandırılması, həmçinin tarixi həqiqətlərin dünya miqyasında təbliğinin aparılması idi. Heydər Əliyev Qarabağ həqiqətlərini dünya ictimaiyyətinə olduğu kimi çatdırmaq üçün var gücü ilə çalışmışdır. Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli ilə bağlı Heydər Əliyevin apardığı ardıcıl səylər nəticəsində beynəlxalq aləm Azərbaycan torpaqlarının Ermənistan tərəfindən zəbt olunması faktını tanımağa başlamışdır.

Bu gün Ulu öndər Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu siyasəti böyük bir uzaqgörənliklə davam etdirən cənab İlham Əliyev ata vəsiyyətinə sadıq qalaraq torpaqlarımızı düşməndən xilas etdi.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, Dağlıq Qarabağ, tarixi, torpaq, siyasət

Giriş. Heydər Əliyev demişdir: “Mən 14 il Azərbaycana rəhbərlik etmişəm. Və Dağlıq Qarabağın tarixini də çox yaxşı bilirəm. 1923-cü ildə Dağlıq Qarabağa muxtariyyət statusu verilməsi daxili siyasətimizə qoyulan bir bombadır. Azərbaycanın rəhbərləri buranı Ermənistana vermək istəyirdilər və çalışıblar nəhayət nail olublar ki, bu qalsın Azərbaycanda, qalmalı idi amma muxtariyyət yox”. Tarixə

nəzər salsaq görə bilərik ki, Dağlıq Qarabağın Ermənistanə verilməsi prosesi mütəmadi formada müzakirə, təhlil və gündəlik məsələ kimi ortaya qoyulsa da həlli yolu həmişə yarımçıq qalmışdır. Bir çox tarixi tədqiqatlar buna bəzi səbəbləri nümunə gətirir. Belə ki, bir çox versiyalara görə regional tendensiyanın dəyişkənliyi, 1937-ci il repressiyaları, II Dünya Müharibəsi, 1953-cü ildə Stalinin ölümü kimi hadisələr real faktlar kimi əsaslandırılır.

Əsas hissə. 60-cı illərin əvvəllərindən Yerevandan idarə olunan mərkəzi qüvvələr Dağlıq Qarabağda torpaq iddiaları ilə millətlərarası münasibətləri kəskinləşdirmiş, həmçinin soydaşlarımızın haqq və hüquqlarının pozulması gündən-günə daha da geniş miqyas almışdır. Hadisələr bir-birini əvəz etdiyi bir vaxtda 1969-cu ilin 14 iyul tarixi ölkəmiz üçün xüsusi tarixi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanın xalqının Ümummilli Lideri, dahi şəxsiyyət Heydər Əliyevin həmin tarixdə Azərbaycan KP MK birinci katibi təyin olunmuş və ölkəmiz yeni inkişaf tendensiyasına addım atmış, Azərbaycanın müasir tərəqqi dövrü başlamış, bir çox sahə də - mədəniyyət, səhiyyə, elm, təhsil, kənd təsərrüfatı, sosial-iqtisadi məsələlər də əsaslı və davamlı uğurlar əldə olunmuşdur. [1, s. 26]

Təbii ki, əldə olunan nailiyyətlərdən başqa daxili siyasətin balansı şəkildə qorunması ən vacib məsələlərdən biri idi. Ümummilli Lider Heydər Əliyev gələcəyin siyasi proqnozunu tam və dərin zəka ilə təhlil edən bir şəxsiyyət olaraq zamanında qaldırılan Dağlıq Qarabağ məsələsinin yenə də gündəmə gələcəyini çox yaxşı bilirdi. Buna görə o, öz siyasi dühalığında atdığı bir sıra addımlarla bu prosesi olduqca zəiflətməmişdir. Bunu bir neçə nümunə ilə əsaslandırmaq bilərik. Deməli, Ağdama qədər çəkilən dəmir yolunun 11 km məsafəsinin Stepanakert (indiki Xankəndi) çəkilməməsi kimi halın onların əlinə əsas verilməməsi üçün Heydər Əliyev dəmir yolunun çəkilməsinə göstəriş verilməsidir. Digər bir hal kimi ermənilərin institut açılmasını təklif kimi irəli sürmüşdülər. 1969-cu ildə Qarabağda ilk ali təhsil müəssisəsi Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun filialı kimi qurulmuş, orada rus, erməni, habelə Azərbaycan fakültəsi təsis olunmuşdur. Bu kimi halları mən tarixi ədalətliyin uzaqgörən bir şəxs olan Heydər Əliyevin fenomenallığı kimi qiymətləndirirəm. [2, s. 441]

Tarix 1977-ci ilə təsadüf etdiyi bir zaman SSRİ yeni bir konstitusiyaya qədəm qoymuş və SSRİ Konstitusiya Komissiyası təsis olunmuşdur. Komissiyanın təsis olunmasının prioriteti gələn müraciətlər əsasında dəyərləndirilib icra olunması idi.

Ulu öndər Heydər Əliyev komissiyanın Dağlıq Qarabağ siyasətini olduqca əhatəli şəkildə təhlil edərək 10 noyabr 1999-cu ildə Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin rəhbərliyi (Anar, Bəxtiyar Vahabzadə, Fikrət Qoca, Qabil İmamverdiyev və s.) ilə görüşündə bu haqda söyləmişdir: “Bir dəfə gəldim Moskvaya Konstitusiya Komissiyasının iclasına. Görürəm ki, xeyli ərizə gəlib ki, Dağlıq Qarabağ Azərbaycanın tərkib hissəsindən çıxarılıb Ermənistanə verilsin. Gördüm ki, bu Ponomarev (iclası aparan şəxs) və digərləri deyirlər ki, bunu komissiyanın müzakirəsinə buraxaq. Mən nə qədər etiraz elədim, gördüm yox, hələ komissiyanın iclasından bir gün qabaq. Gördüm bu məsələ ciddi hal alır, getdim rəhmətlik Brejnevın yanına ona dedim belə bir şey ola bilməz, bu Azərbaycan xalqının hüquqlarının pozulması deməkdir. Brejnev də zəng elədi bu Ponomarevə, dedi ki, o məsələni iclasın müzakirəsindən çıxart. Mən o vaxt bunların qarşısını aldım”. [1, s. 28]

1969-cu ildən başlayaraq Heydər Əliyev son dərəcə barışmaz mövqe və ardıcıl siyasətlə Dağlıq Qarabağda qol-budaq açmış erməni millətçiliyinə siper çəkmişdir. Heydər Əliyev elə o dövrdən iştirak etdiyi komitə iclaslarında (buna bir əsas olaraq SSRİ Konstitusiya Komissiyasını qeyd edə bilərik) məsələnin əsassız olduğunu bildirmiş və tarixi faktları sübut kimi göstərərək erməni tərəfinin də fikirlərini və xain planlarını alt-üst etmişdir.

1982-ci ildə Leonid Brejnev vəfat etmiş və ondan sonra Yuri Andropov SSRİ-nin yeni lideri seçilmişdir. Bu olaydan sonra Ümummilli Lider Heydər Əliyev 1982-ci ilin dekabrında Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Siyasi Büro üzvü və SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini vəzifəsinə təyin edilmiş və SSRİ-nin rəhbərlərindən biri olmuşdur. Əslində alınan bu qərar Azərbaycan xalqı üçün böyük bir qürur idi. Çünki bu kimi yüksək vəzifəyə təyin olunan ilk azərbaycanlı məhz Heydər Əliyev olmuşdur. Ancaq digər bir tərəfdən xalqın hərtərəfli inkişafı üçün əlindən gələni edən Heydər Əliyevdən ayrılmaq azərbaycanlılar üçün çox çətin və dözülməz olmuşdur.

Bu yüksək vəzifə təyinatından sonra Dağlıq Qarabağın ermənilərə verilməsi məsələsi 1982-ci ildən sonrakı 5 il müddətində tamamilə səssizliyə qərq oldu. Çünki bu mövzuda Heydər Əliyevin qəti və iradəli mövqeyini hər bir şəxs olduqca dərindən bələd idi.

Ulu öndər Heydər Əliyev 1987-ci ilin oktyabrında Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi Siyasi Bürosunun və şəxsən baş katib Mixail Qorbaçovun yeritdiyi siyasi xəttə etiraz olaraq tutduğu vəzifələrdən istefa vermişdir. Həmişə fikri torpaqlarımızda olan ermənilərə də elə bu lazım idi. Heydər Əliyevin istefasından az sonra “akademik” Abel Aqanbekyan Fransada Dağlıq Qarabağın guya ermənilərin qədim tarixi olması ilə əlaqədar bir sıra əsassız bəyanatlarla çıxış etmişdir. Beləliklə, Ermənistanın Azərbaycan əleyhinə çıxışları güclənməyə başlamış, həmçinin Azərbaycanın ozamankı rəhbərliyi bu məsələ ilə əlaqədar heç bir tədbir görməmişdilər. [3, s. 164]

Bakıdakı qanlı qırğından sonra, həmin dövrdə Moskvada olan və cəmiyyətdən təcrid edilmiş Ümummilli lider Heydər Əliyev siyasi cəsarət nümayiş etdirərək qanlı hadisəyə kəskin münasibətini bildirmişdir. Heydər Əliyevə qoyulan qadağalara baxmayaraq, 21 yanvar 1990-cı il tarixdə faciə ilə əlaqədar Azərbaycanın Moskvadakı daimi nümayəndəliyinə gedərək ictimaiyyət qarşısında bəyanatla çıxış etmiş və törədilmiş cinayətin icraçılarının dərhal cəzalandırılmasını tələb etmişdir.

1990-cı ildə Azərbaycana qayıdan Heydər Əliyev öncə Bakıda, daha sonra Naxçıvanda yaşamışdır. Xalqı tərəfindən böyük hörmət sahibi olan Heydər Əliyev 1990-cı il 30 sentyabr seçkilərində o Nəhrəm seçki dairəsindən Azərbaycan SSR-nin xalq deputatlığına, M.F.Axundov seçki dairəsindən Naxçıvan MSSR-in xalq deputatı seçilir. Daha sonra Naxçıvan MSSR-in Ali Məclisinin sədri seçilmişdir.

Gedən siyasi çəkişmələr nəticəsində Heydər Əliyev xalqın tələbi ilə rəhbərliyi öz üzərinə götürmüşdür. İyunun 24-də Milli Məclisin qərarı ilə prezident səlahiyyətlərini yerinə yetirməyə başlamış, bununla da xalqın təkidi, istəyi və tələbi ilə Heydər Əliyev Azərbaycanda yenidən hakimiyyətə gəlmişdir. Ümummilli lider prezident səlahiyyətlərini icra edərkən çətin və çıxılmaz vəziyyətdə olan ölkənin qarşısında duran əsas problemləri mərhələli şəkildə həll etməyə başlamışdır. Gəncədəki gərgin hadisələr dinc yolla nizama salınmış, bəzi şəxslərin elan etdiyi qondarma “respublikalar” birbaşa Heydər Əliyevin xalqa müraciəti və əhalinin təzyiqi ilə ləğv olunmuş və siyasi qruplaşmaların nəzarətində olan silahlı birləşmələr qısa zamanda ləğv edilmişdir.

1993-cü ilin ortalarında ordu tamamilə öz funksiyasını itirmiş, ordudakı rəhbər şəxslərin zəif olması və itkiləri heç fikirləşməməsi nəticəsində polis orqanlarının əməkdaşları orduya cəlb olunmağa başlamışdır. Bununla belə erməni silahlı qüvvələri Azərbaycan torpaqlarının iyirmi faizini zəbt etmiş və bir milyondan artıq vətəndaşımız öz yurdlarından didərgin salınmış, on minlərlə insanın həyatına son qoyulmuşdur. 1993-cü ilin noyabr ayında Azərbaycan Ordusu cəbhələrdə ermənilərin hücumlarına ciddi müqavimət göstərə bilmişdir. Dekabrın ortalarında isə artıq Azərbaycan əsgərləri Beyləqan istiqamətində böyük qəhrəmanlıq nümayiş etdirmişdilər.

1994-cü ilin yanvarın ayında Azərbaycan Ordusu Füzuli rayonundakı mühüm strateji əhəmiyyətə malik olan Horadiz qəsəbəsini və 22 kəndi azad etmiş, hücum genişləndirilmiş və Cəbrayıl rayonunun bir hissəsi, həmçinin Kəlbəcər rayonunun bir sıra yaşayış məntəqələri düşməndən təmizlənmişdir. Döyüşlərdə düşmən 4 min əsgər və zabit itirmişdir. Nüfuzlu imperiyapərəst qüvvələr ermənilərə köməklərini daha da artırmış lakin Azərbaycan silahlı qüvvələri düşmənin bütün cəbhələrdəki hücumlarına sinə görə bilmişdir. [4, s. 45]

1994-cü ilin may ayının 12-də ölkəmiz üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən Bişkek protokoluna yeni atəşkəsə nail olunmuşdur. Beləliklə, ordudakı itkilərimiz sona çatmış və orduda mühüm dəyişikliklər başlamışdır. Xarici dövlətlərlə qurulan əlaqələr nəticəsində ordumuz müasir texnika ilə təmin olunmuş, ordumuzun hərbi hissələri və ayrı-ayrı qoşun növlərinin formalaşdırılması tam başa çatdıqdan sonra, dövlətçiliyi və hərbi andı hər şeydən uca tutan, hərbi olmağı şərəf bilən zabitlər hərbi hissələrin rəhbərliyinə cəlb olunmuşdular. Ordumuzun mərkəzləşdirilmiş maddi-texniki təminatı əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırılmış, maliyyə-təsərrüfatı nizama salınmış, şəxsi həyatın mənəvi-psixoloji hazırlığı və döyüş ruhu yüksəldilmişdir. [5, s. 164]

Heydər Əliyev Qarabağ həqiqətlərini dünya ictimaiyyətinə olduğu kimi çatdırmaq üçün var gücü ilə çalışmışdır. Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli ilə bağlı Heydər Əliyevin apardığı ardıcıl səylər nəticəsində beynəlxalq aləm Azərbaycan torpaqlarının Ermənistan tərəfindən zəbt olunması faktını tanımağa başlamışdır.

Dünyanın aparıcı təşkilatları da torpaqlarımızın erməni silahlı qüvvələri tərəfindən zəbt olunması ilə əlaqədar qətnamə qəbul etməsi Ulu öndərin siyasi uzaqgörənliyinin uğurunu göstərmişdir. Avropa

Şurası və ATƏT-in qəbul etdiyi bir sıra qərarlarda Ermənistan tərəfinin təcavüzkar dövlət olduğunun təsbit edilməsi, münaqişə barədə erməni tərəfinin dünyada yalan məlumatları yaymasının hər dəfə aşkar olunması bir daha ölkəmizin haqlı mövqeyinin şəffaf olduğunu sübut etmişdir.

Nəticə. Biz tarixin cəmiyyətə təqdim etdiyi faktlarla gələcək müqəddəratın tənzimləndiyinin dəfələrlə şahidi olmuşuq. Ulu öndər Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu ədalətli və balanslı Dağlıq Qarabağ siyasəti bu gündə Azərbaycanın tarix qarşısında öz haqlı tərəfini açıqca sübut edir. Müstəqilliyimizi əldə etdikdən sonra torpaqlarımızın işğalı prosesindən sonra ölkəmizin xaos təhlükəsindən yenidən xilas edən Heydər Əliyevin ikinci dəfə siyasi hakimiyyətə gələrək xalqımızı uçurumun kənarından alması, haqlı mövqeyimizi xarici səfərlərində hər daim ön plana çəkməsi, həmçinin özündən sonra onun layiqli davamçısı, siyasi kursunun varisi cənab prezidentimiz İlham Əliyevin torpaqlarımızı işğaldan azad etməsi ölkəmizin gələcəyinin və sağlam gəncliyinin, cəmiyyətinin, birliyinin formalaşmasına geniş imkan tanımışdır. Məqalənin sonunu cənab İlham Əliyevin öz siyasi mütərəqqiliyində gənclərə olan qayğısından bəhs edərək bildirib: “Elə gənc nəsil yetişdi ki, öz qanı-canı bahasına torpağımızı düşmənin əlindən aldı. Müharibədə bütün nəsillərin nümayəndələri iştirak ediblər, qəhrəmanlıq göstəriblər. Amma hər kəs bilməlidir ki, əsas missiyanı mənim prezidentlik dövrümdə yetişən gənclər yerinə yetiriblər, 2003-cü ildə uşaq olan gənclər yerinə yetiriblər. İlk növbədə, biz onlara borcluyuq, bütün Azərbaycan xalqına borcluyuq. Bütün xalqımız bu Qələbəni yaxınlaşdırdı və bütün amillər birləşərək bu müharibənin nəticələrini şərtləndirdi”.

Ədəbiyyat.

1. Sabir Rüstəmxanlı. Ölüm Son Deyil. QANUN nəşriyyatı, 2023, Bakı, 368 səh.
2. Vilayət Quliyev. Böyük İnsan Haqqında. Teas Press nəşriyyatı, 2023, Bakı, 216 səh.
3. Aydın Mirzəzadə. Heydər Əliyevin Siyasi İrsinin Politoloji Aspektləri. Azərbaycan nəşriyyatı, 2016, Bakı, 240 səh.
4. Sənan Hüseynov. Gəncliyə Örnək Olan Həyat. ADNSU mətbəə, 2023, Bakı, 126 səh.
5. AMEA Qafqazşünaslıq İnstitutu - Cənubi Qafqazda Dövlətlərarası Münasibətlərdə Şəxsiyyət Amili: Tarixdən Günümüzdə Respublika elmi konfransı materialı. (2024), “Parlaq imzalar” nəşriyyatı, 168 səh.
6. https://az.wikipedia.org/wiki/Heyd%C9%99r_%C6%8Fliyev
7. <https://president.az/az/pages/view/azerbaijan/leader>
8. <https://meclis.gov.az/news-az.php?id=16&lang=az>
9. <https://www.heydaraliyevcenter.az/#main>
10. <https://heydar-aliyev-foundation.org/az/content/index/63/%C3%9Cm%C3%BCmmilli-lider>
11. <https://heydaraliyev.preslib.az/>

The historical background of the Nagorno-Karabakh issue since 1977 and the political activities of Heydar Aliyev

Huseynov Sanan Elchin oğlu
Azerbaijan State Oil and Industry University
Faculty of Petroleum and Mechanics, Industrial Engineer
Azerbaijan, Baku city
0009-0003-6110-0814
huseynsenani123@gmail.com
0502925578

Abstract.

In October 1977, at the seventh session of the Supreme Soviet of the Union of Soviet Socialist Republics (USSR), the new Constitution of the USSR was approved and the Constitutional Commission of the USSR was established and appointed. The commission included the first secretaries of 15 republics, each of whom became a member, and the USSR General Secretary Leonid Brezhnev was

elected chairman of the commission. The purpose of the commission was to evaluate, evaluate and accept proposals from the localities. However, after some time after the establishment of the commission, one of the many applications was of great importance in terms of the fate and geography of our country, as well as the security of our territorial integrity. The issue of transferring Nagorno-Karabakh to the Armenians was put on the agenda of the plenary session of the meeting. The genius step taken by Heydar Aliyev, just before the approval of the issue, led to the preservation of historical justice.

In 1982, after the appointment of the Great Leader Heydar Aliyev as the First Deputy Chairman of the USSR Council of Ministers, no one dared to bring this issue to the agenda. However, after Heydar Aliyev resigned in protest against Mikhail Gorbachev's political line in 1987, a statement from France again had an impact on all political processes.

After the historic statement made by the genius personality after the January 20 events in 1990, he returned to Baku. After Heydar Aliyev's arrival in Baku, he went to Nakhchivan and was elected as a people's deputy to the Supreme Soviet, and later as the chairman of the Supreme Soviet. In 1993, as a result of the chaotic policy of the Popular Front, our historical lands were subjected to enemy occupation and our country was on the edge of the abyss.

Immediately after Heydar Aliyev came to political power for the second time in 1993, a period of prosperity began in Azerbaijan. Thus, after the signing of the ceasefire with the Bishkek Protocol, the mission facing Heydar Aliyev was to re-equip the army, as well as to promote historical truths on a global scale. Heydar Aliyev worked with all his might to convey the truths of Karabakh to the world community as they were. As a result of Heydar Aliyev's consistent efforts regarding the resolution of the Nagorno-Karabakh conflict, the international community began to recognize the fact of the occupation of Azerbaijani lands by Armenia.

Today, Mr. Ilham Aliyev, who continues the policy founded by the Great Leader Heydar Aliyev with great foresight, saved our lands from the enemy by remaining faithful to his father's will.

Keywords: Heydar Aliyev, Nagorno-Karabakh, history, land, political

Azərbaycanı müstəqil bir dövlət kimi dünyaya tanıdan dahi şəxsiyyət

Xəyalə Sərdar qızı Ramazanova
Cəlilabad rayon Uzunəpə kənd R.Hüseynov adına
2 saylı tam orta məktəbin biologiya müəllimi.
E-mayl: xeyaleramazanova889@gmail.com
Orcid: 0000-0002-8558-5858
TEL: 055 273 01 88

XÜLASƏ

Qədim igidlər diyarı, milli-mənəvi irsə malik olan odlar diyarımızın tarix boyu bizə bəxş etdiyi dahi şəxsiyyətlərin sayı -hesabı yoxdur. Bu dahi şəxsiyyətlər içərisində öz xüsusi imzasını dünyaya bəyan edən Ulu Öndər Heydər Əliyev olmuşdur.

Heydər Əliyevin ürəyi Azərbaycanla hər zaman döyünmüşdür. Azərbaycan deyəndə Heydər Əliyev göz önünə gətiri! Ulu öndərimiz hər zaman Azərbaycan xalqının inkişafı, yaxşı rifahı üçün çalışmışdır. Bu günki müstəqilliyimiz, azadlığımız, demokratik ölkədə yaşamağımız üçün dahi şəxsiyyəti-Heydər Əliyevə borcluyuq.

Açar sözlər: Heydər Əliyev , Azərbaycan, dahi rəhbər, dövlət xadimi , siyasətçi.

Dünya liderləri içərisində öz xüsusi imzasını dünyaya bəyan edən, Azərbaycanı dünyaya tanıdan, Türk dünyasının sevimli lideri, dahi şəxsiyyət – Ulu Öndər Heydər Əliyev olmuşdur. Dünyanın tanınmış liderləri Heydər Əliyevi – “Dünya lideri”, “Dahi şəxsiyyət”, “Böyük siyasi xadim”, “Türk dünyasının sevilən lideri” adlandırmışlar. “Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan Ulu öndər Heydər Əliyev haqqında demişdir: “Heydər Əliyev təkcə Azərbaycanda deyil, bütün türk dünyasında tanınan və sevilən lider idi. Türkiyə-Azərbaycan dostluğunu çox gözəl ifadə edən “Bir millət, iki dövlət” ifadəsi də ona məxsusdur. Biz çalışmalıyıq ki, bu hikmətanə deyimin ifadə etdiyi amal bundan sonra da davam etsin. Böyük Heydər Əliyevin ruhu

şad olsun deyə biz türk dünyasının birliyini və qardaşlıq münasibətlərini qoruyub möhkəmləndirməyə çalışmalıyıq”.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının qurucusu, memarı Heydər Əliyevin ürəyi Azərbaycanla hər zaman döyünmüşdür. Ona görə biz Heydər Əliyev irsi olaraq Azərbaycan deyəndə ulu öndərimizi göz önümüzə gətiririk! Ulu öndərimiz hər zaman Azərbaycan xalqının inkişafı, rifahı və tərəqqisi üçün çalışmışdır. Biz bu günki sabit müstəqilliyimizi, azadlığımızı, demokratik, humanist bir ölkədə yaşamağımızı və qələbələrimizin rəhninin təməlini dəhi şəxsiyyət, ulu öndər Heydər Əliyev dühasında görürük.

Bu gün çiçəklənən, qüdrətlənən, qələbədən- qələbəyə gedən Azərbaycanı multukultural, tolerant ölkə kimi dünyaya tanıdan Heydər Əliyev ideyaları olmuşdur.

Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqı üçün etdiklərini bir-bir sadalamaqla bir kitaba, dəftərə sığışdırmaq qeyri mümkündür. Çünki bütöv irs olaraq Azərbaycan dövlətinin varlığı Heydər Əliyevlə bağlıdır.

Heydər Əliyev siyasi rəhbər, humanist dövlət qurucusu, tarix yazan və tarix yaradan dəhi şəxsiyyətdir. Heydər Əliyev XX əsrin dünya lideridir. O qürurla deyirdi: “Mən həmişə fəxr etmişəm və bu gün də fəxr edirəm ki, mən Azərbaycanlıyam”! Hər hansısa dünya lideri öz milliyyəti və xalqı ilə ağız dolusu ilə belə fəxr edirəm kəliməsini işlətməmişdir. Bunun əsasını dahilik, liderlik, yüksək mənəvi keyfiyyətlər, ən əsası isə vətənpərvərlik hissləri tutur..Dəhi şəxsiyyət Azərbaycan xalqının keçmiş, bu günü, gələcəyi ilə hər zaman öz işlərini mükəmməl etməyə çalışmışdır. Onun uzaq görün siyasəti nəticəsində biz bu gün müstəqil, azad, suverən bir ölkəyik.

Öz valideyininə layiq bir övlad olmaq hər kəsə nəsib olan xoşbəxtlik deyil. Ulu Öndər Heydər Əliyev irsini, siyasi kursunu uğurla davam etdirən ölkəmizin Prezidenti, müzəffər ordumuzun Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin müdrik siyasəti, “Dəmir yumruğu”, xalqın birliyi, ordumuzun şücaəti, fədakarlığı və vətənpərvərliyi sayəsində 30 il işğal altında qalan torpaqlarımız 44 gün ərzində işğaldan azad oldu. Dəhi şəxsiyyətin varisi, müdrik davamçısı dünyaya qalib bir sərkərdə, müzəffər komandan kimi tanındı.

Bu gün Heydər Əliyev ənənələrindən irəli gələn pedaqoji fəaliyyətimizə, əməyimizə, təhsilimizin inkişafına göstərilən diqqət və qayğı bizi daha da ruhlandırır. Dəhi rəhbərin zəngin nəzəri irisində təhsil, mənəviyyat, şəxsiyyətin hərtərəfli ahəngdar inkişafı məsələləri, xüsusilə müəllimə hörmət, diqqət və qayğı əsas yer tutur. Dəhi rəhbər deyirdi: *“Hər bir dövlət əgər istəyirsə ki, öz ölkəsinin inkişafını təmin etsin, öz millətinin elmini, mədəniyyətini dünya standartlarına çatdırsın, o mütləq, hər şeydən çox, təhsilə fikir verməlidir, təhsilin inkişafına səy göstərməlidir, təhsil üçün bütün imkanları yaratmalıdır”*. Ulu öndərimiz həm təhsilin məzmunu, mahiyyəti, məqsədləri, səmərəli təşkili, müəllim əməyinin şərafəti, şagirdlərin və tələbələrin vəzifələri barədə dəyərli fikirlər söyləmiş, Azərbaycan təhsilinin hərtərəfli yüksəlişi qayğısına qalmışdır. Ulu öndər, dəhi rəhbərin həyat və fəaliyyəti mənəvi zənginliyi, əxlaq və əqidə saflığı, vətənə, xalqa sadiqliyi, fədakarcasına çalışması gənc nəsillərə nümunədir.

A great personality who recognizes Azerbaijan as an independent state

**Khayala Sardar gizi Ramazanova,
biology teacher of secondary school No. 2
named after R. Huseynov, Uzuntapa village, Jalilabad region.**

Abstract: The land of ancient heroes, the land of national and spiritual heritage, the number of geniuses that our land has given us throughout history is incalculable. Among these brilliant personalities was the Great Leader Heydar Aliyev. Heydar Aliyev's heart has always been with Azerbaijan. When we say Azerbaijan, imagine Heydar Aliyev! Our great leader has always worked for the benefit of the development and well-being of the Azerbaijani people. We owe our independence to the brilliant Heydar Aliyev, the freedom that we live today in a democratic country.

Key words: Heydar Aliyev, Azerbaijan, genius leader, statesman, politician.

Zeynəb Haqverdiyeva
Bakı Avrasiya Universiteti
Filologiya fakültəsi
Tərcümə (ingilis dili)
E-mail: zhaqverdiyev06@gmail.com
Əlaqə nömrəsi: 0702207577

“Nə qədər dövlətimiz müasirləşsə də, tariximizi unutmamalıyıq”

Xülasə: Bu məqalədə mövzunun təsiri və əhəmiyyəti barədə danışılacaq. Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının inkişafı, hüquq və siyasi cəhətdən daha da möhkəmləndirilməsində mühim rol oynamışdır. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 30 illiyinin qeyd edilməsi Heydər Əliyevin dövlət quruculuğu sahəsindəki irsini vurğulamaqdır. Həmçinin, müstəqilliyimizin qorunması barədə də danışılacaq. Vətən müharibəsindəki qələbəmizin sosial, siyasi, iqtisadi və digər aspektləri müzakirə ediləcək. Bu sinerjiya, müstəqil Azərbaycanın hüquqi və siyasi əsaslarını formalaşdırmış Heydər Əliyev ideyalarının bu gün də aktuallığını və dərin strateji düşüncə ilə yaradıldığını bir daha nümayiş etdirir. “Konstitusiya və Suverenlik İli” çərçivəsində keçirilən tədbirlər, həm Konstitusiyanın əhəmiyyətini cəmiyyətə çatdırmaq, həm də Heydər Əliyevin dövlətçilik fəlsəfəsinin davamlılığını təmin etmək məqsədi daşıyır. “Konstitusiya və Suverenlik İli” çərçivəsində həyata keçirilən tədbirlər – maarifləndirici layihələr, elmi-praktik konfranslar, təbliğat kampaniyaları – vətəndaşların konstitusiya mədəniyyətini artırmaqla yanaşı, Heydər Əliyevin ideyalarının cəmiyyətə daha geniş çatdırılmasına da xidmət edir. Bu sinerjiya, həm də Azərbaycanın siyasi sabitliyinin, hüquqi əsaslarının və milli birliyinin gücləndirilməsində mühüm rol oynayır.

Açar sözlər: *Heydər Əliyev ideyaları, Konstitusiya və Suverenlik, Azərbaycan müstəqilliyi, Vətən müharibəsi, Elmi konfrans*

Giriş. Liderlik anlayışı dedikdə, hər bir məsələni bacarıqla idarə etməlidir. Azərbaycan tarixən digər xalqların əsarətinə məruz qalmış, parçalanmışdır. Tarix sübut edir ki, hər bir xalqın vahid məqsədlər uğrunda toparlanması üçün zəruri olan milli ideologiya da böyük siyasi liderlərin dövlətçilik konsepsiyasında real əsaslarını tapır. Şübhəsiz, milli ideologiya milli düşüncə sisteminin əsas potensialının real siyasi məqsədlər naminə səfərbər edilməsidir. Milli ideologiyanın tələbləri sırasında dövlətçiliyin, milli mənafənin müdafiə edilməsi, milliyyətindən asılı olmayaraq hər bir vətəndaşın haqlarının ümumbəşəri tələblər səviyyəsində qorunması, milli azlıqların və etnik qrupların dilinin, mədəniyyətinin, adət-ənənələrinin inkişafına şərait yaradılması, dövlət idarəedici orqanlarında onların düzgün təmsil olunması və s. amillər mühüm yer tutur. Mövcudluq tarixində böyük liderlər, rəhbərlər yetişdirə bilməyən xalqların milli ideologiyasından da danışmaq mümkün deyildir.

Ümumilli Lider Heydər Əliyev milli dövlətçiliyimizin qurucusudur və tariximizdə müstəsna rol oynayır. Çoxəsrlik dövlətçilik ənənəsi olan Azərbaycan ədliyyəsinin xalqımızın müstəqillik uğrunda mübarizəsini, onun şanlı keçmişini əks etdirən zəngin tarixi vardır. Azərbaycan Respublikasının ədliyyə tarixinin ən şərəfli anları 1918-ci ildə Azərbaycan Demokratik Respublikasının yaranması ilə başlanmışdır. Şərqi ilk demokratik dövləti olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində ədliyyə fəaliyyətinə xüsusi əhəmiyyət verilərək məhz 1918-ci il may ayının 28-də - Azərbaycan Demokratik Respublikasının elan edildiyi gün Ədliyyə Nazirliyi də təsis edilmiş, noyabr ayının 22-də isə nazirliyin əsasnaməsi təsdiq edilmişdir. Bu dövrdə kadrların hazırlanması məqsədilə hüquq kursları təsis edilmiş, qısa müddət ərzində Azərbaycan məhkəmə palatası yaradılmış, yeni hüquq sisteminin təşkili ilə bağlı bir çox əhəmiyyətli qərarlar

qəbul olunmuş, ölkənin ədliyyə sisteminin formalaşdırılması və inkişafı naminə xeyli iş görülmüşdür.

Dövlət idarəçiliyinin zirvəsini fəth edən ümummilli lider Heydər Əliyev müasir, öz sözünü deməyə qadir olan güclü Azərbaycan dövlətini yaradan, dəhşətli çətinliklərdən çıxararaq möhkəmləndirən və bütün dünyaya tanıdan dahi siyasi strateq və taktik kimi tarixi yaddaşımızda silinməz iz qoymuşdur. Məhz ulu öndərin rəhbərliyi altında müstəqilliyimizin ilk illərində baş verən hərc-mərcliyin və dövlətdə idarəçiliyin itirilməsinin qarşısı alınaraq siyasi sabitliyin və dövlətin idarə edilməsinin bərpası dövrü başlanmışdır. Dövlətimiz yarandıqdan sonra 1995-ci ildə konstitusiya qəbul edildi. Konstitusiyanın qəbul edilməsi ilə ölkənin formalaşması inkişafında çox cəsarətli addımlar atıldı. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası müasir sivil dünyada qəbul edilmiş normaya uyğun olaraq hakimiyyətin üç hissəyə bölünməsinə təsdiqləməklə dövlət idarəçiliyinin ümumi prinsiplərini müəyyənləşdirdi. Beləliklə, Azərbaycanda dövlət idarəçiliyinin və dövlət qulluğu sisteminin yaradılmasına başlandı. 1996-cı ildə Prezident Heydər Əliyevin sərəncamı ilə təşkil edilmiş Hüquqi İslahat Komissiyasının söylərilə müstəqil dövlətin öz qanunvericilik bazasının formalaşması da həyata keçirildi. Komissiya üzvlərinin qarşısında qoyulmuş məqsəd Azərbaycanda inkişaf etmiş ölkələrin hüquq sistemində uyğun, eyni zamanda öz tələbatlarımıza cavab verən sistemin yaradılması idi. Zaman sübut etdi ki, Hüquqi İslahat Komissiyası və onun bütün üzvləri bu məqsədə çatmaq üçün həqiqətən də yüksək səylə işləmişlər; ötən dövr ərzində Azərbaycanda 10-dan artıq yeni məcəllə və 1000-dən artıq qanun qəbul edilmişdir. Çox qısa zamanda, ölkəmizin rifahı gücləndi.

Heydər Əliyev xalqımızın dünəni və bu günüdür. Milli özünüdərkən ən yüksək siyasi ifadəsi olan müstəqil dövlət ideyası Azərbaycanın ən yeni tarixində məhz Heydər Əliyevin adı və şəxsiyyəti ilə bağlıdır. SSRİ dövlət təhlükəsizlik sisteminə sırası işçidən rəhbər vəzifəyə kimi yüksəlmiş ilk azərbaycanlı olan Heydər Əliyev sovet rejiminin ideoloji məsələlərə xüsusi həssaslıqla yanaşdığı vaxtlarda Azərbaycanın milli maraqları üçün mümkün olan bütün işləri gördü. Sovet rejiminin sərt qanunlarına baxmayaraq, Azərbaycanda böyük iqtisadi, elmi və ədəbimədəni inkişafa, müstəqil düşüncəyə yol açdı. Qısa zaman kəsiyində Azərbaycan ittifaq tərkibində o zaman üçün müasir iqtisadi potensiala malik respublikaya çevrildi. Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə XX əsrin 70-ci illərindən elə bir tarixi bünövrə yaradıldı ki, onun möhkəm dayaqları üzərində gələcəkdə müstəqil Azərbaycanın qurulması, yeni tarixinin əsasının qoyulması labüd idi. Xalqımızın dahi oğlunun sovet dövründə Azərbaycan üçün gördüyü bütün işlər böyük gələcəyə hesablanmışdı və bu potensial müstəqillik illərində ölkəmizin başlıca dayaqlarını təşkil etdi. Müstəqilliyimizin ilk illərində ölkəmiz dağınıq halda olsa da, həyata keçirilən islahatlar nəticəsində ölkəmiz dirçəlməyə başladı. Müstəqilliyimizin ilk illərində Azərbaycanda cərəyan edən xaoslu proseslər təsdiq edirdi ki, yalnız möhkəm siyasi iradəsi olan bir rəhbər ölkənin başı üstünü almış bütün təhlükələrdən qurtarmaq, dövlət müstəqilliyimizi yaşatmaq kimi ağır bir missiyanın öhdəsindən gələ bilər. 1993-cü ildə AXC-Müsavat cütlüyünün dövlət idarəçiliyindəki kobud səhvlərinin məntiqi nəticəsi olaraq ağır sosial-iqtisadi gərginliyin pik həddinə çatdığı, ölkə vətəndaş müharibəsi təhlükəsi ilə üz-üzə qaldığı, torpaqlarımızın itirildiyi, bir sözlə, Azərbaycan dağılmaq və parçalanmaq təhlükəsi ilə üzləşdiyi bir vaxtda xalqımızın Ümummilli lider Heydər Əliyevə üz tutması təsadüfi deyildi. Çünki ölkədəki hərc-mərcliyi, itaətsizliyi, anarxiyanı, siyasi çekişmələri, Gəncədə başlamış qardaş qırğını, hərbi xəyanəti, qanunsuz silahlı dəstələrin Bakıya yürüşünü yalnız o böyük insan aradan qaldıra bilərdi. O zaman vəziyyəti düzgün qiymətləndirən xalqın tələbi Bakıya - ölkə rəhbərliyinə Heydər Əliyevin gəlməsi idi. Heydər Əliyevə ünvanlanan müraciətlər təkcə maddi-mənəvi iztirablara məruz qalan bir xalqın sadəcə vəziyyətdən çıxış yolu deyildi. Bu həm də Azərbaycan dövlətçiliyinin yaşaması, hələ kövrək olan müstəqilliyimizin qorunması üçün qəbul edilən tarixi ümumxalq qərarı idi. O ağır günlərdə ölkəni ancaq Heydər Əliyev dühasının xilas edəcəyinə bütün Azərbaycan xalqı qəlbən inanırdı. Heydər Əliyev də çox gözəl bilirdi ki, o ağır, qarışıq günlərdə özünü qabağa verməsə, kövrək olan müstəqillik əldən gedəcək, dövlətçilik məhv olacaq, xalq isə didərgin düşəcək. Ulu öndərin böyüklüyü həm də onda idi ki, hakimiyyətin ona qarşı həyata keçirdiyi təxribatları, qarayaxma kampaniyasını bir kənara qoyub o ağır və keşməkeşli günlərdə xalqın köməyinə tələsdə. Ulu öndər Heydər Əliyev sonralar

həmin vaxtları xatırlayaraq deyirdi: "1993- cü ilin iyun ayında Azərbaycanda böyük dövlət böhranı yarandı. Azərbaycan dağılmağa başladı, o vaxtkı iqtidar ölkəni idarə edə bilmədi. Gəncədə toqquşma baş verdi, qan töküldü... Vaxtilə mənə təqib edən, Naxçıvanda mənə devirmək, mənə Azərbaycandan sıxışdırıb çıxarmaq istəyən o vaxtkı iqtidar belə bir zamanda ələcsiz qaldı və mənə müraciət etdi. Ancaq ondan əvvəl mənə müraciət edənlər bizim partiyanın üzvləri, Azərbaycanın müxtəlif təbəqələrinin nümayəndələri, ziyalıları oldu. Onlar mənə yenidən Bakıya dəvət etdilər".(Əliyev. H. Azərbaycanın strategiyası səh 82-83).

Konstitusiya: Azərbaycan xalqı özünün çoxəsrlik dövlətçilik ənənələrini davam etdirərək, "Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında" Konstitusiya Aktında əks olunan prinsipləri əsas götürərək, bütün cəmiyyətin və hər kəsin firavanlığının təmin edilməsini arzulayaraq, ədalətin, azadlığın və təhlükəsizliyin bərqərar edilməsini istəyərək, keçmiş, indiki və gələcək nəsillər qarşısında öz məsuliyyətini anlayaraq, suveren hüququndan istifadə edərək, təntənəli surətdə aşağıdakı niyyətlərini bəyan edir:

- Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyini, suverenliyini və ərazi bütövlüyünü qorumaq;
- Konstitusiya çərçivəsində demokratik quruluşa təminat vermək;
- vətəndaş cəmiyyətinin bərqərar edilməsinə nail olmaq;
- xalqın iradəsinin ifadəsi kimi qanunların aliliyini təmin edən hüquqi, dünyəvi dövlət qurmaq;
- ədalətli iqtisadi və sosial qaydalara uyğun olaraq hamının layiqli həyat səviyyəsini təmin etmək;
- ümumbəşəri dəyərlərə sadıq olaraq bütün dünya xalqları ilə dostluq, sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşamaq və bu məqsədlə qarşılıqlı fəaliyyət göstərmək.

Heydər Əliyev strategiyası tariximizin ən parlaq səhifələrini yazıb. Müstəqil Azərbaycanın memarı və qurucusu Heydər Əliyevin həyatı və siyasi fəaliyyəti çoxəsrlik dövlətçilik tariximizdə mühüm yer tutur. Bütün həyatını Azərbaycan xalqının və dövlətçiliyimizin taleyi ilə bağlayan, mahir siyasi xadim Heydər Əliyev bənzərsiz və müqayisəedilməz şəxsiyyət idi. Ulu öndər xalqımızın taleyində, mənəvi, siyasi və ictimai həyatında misilsiz rol oynayıb. Dahi rəhbərin hakimiyyətdə olduğu otuz ildən artıq bir dövr ərzində qazandığımız bütün nailiyyətlərin fəvqündə məhz Heydər Əliyev fenomeni, qüdrəti və dühası, onun uzaqgörənliklə yürütdüyü müdrik siyasi kurs dayanmışdır.

Müasir hüquq doktrinasında hüquqi demokratik və konstitusion dövlət anlayışları sinonim anlayışlar kimi istifadə olunur və konstitusion dövlət anlayışı konstitusiya quruluşunun bərqərar olduğu dövləti ehtiva edir. Yeri gəlmişkən, dövlətin konstitusiyasının mövcudluğu hələ onun konstitusion və konstitusiya quruluşlu dövlət hesab olunmasına əsas vermir, çünki bu konstitusiya, ilk növbədə, demokratik prinsipləri ehtiva edən konstitusiya olmalıdır və digər tərəfdən, onun nəzərdə tutduğu prinsiplər real xarakter kəsb etməlidir. Dövlətin konstitusiya quruluşu məfhumu isə ilk növbədə, hüququn dövlət hakimiyyətinə münasibətdə aliliyi və insan hüquq və azadlıqlarının ali dəyərlər kimi tanınması və təmin olunması ilə şərtlənir. Oudur ki, respublikamız müasir demokratik dövlət qurmaq üçün Konstitusiyada bu iki başlıca amili nəzərə almaya bilməzdi. Konstitusiyanın 7- ci maddəsinin ikinci hissəsinə görə, Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyəti daxili məsələlərdə yalnız hüquqla, xarici məsələlərdə isə yalnız Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn müddəalarla məhdudlaşır. Konstitusiyanın 12-ci maddəsində isə insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının ali dəyərlər kimi tanınması və təmin olunmasını şərtləndirən dövlətin ali məqsədi bəyan olunur. Bu müddəaların konstitusion təsbiti respublikamızı konstitusiya quruluşlu dövlət kimi xarakterizə etməyə əsas verən ilkin amildir. Konstitusiyanın bu müddəasını insanın, onun hüquq və azadlıqlarının cəmiyyətdə ali nemət kimi dəyərləndirildiyini, dövlətin, onun bütün orqanlarının və vəzifəli şəxslərin fəaliyyətinin son nəticədə insan hüquqlarının və azadlıqlarının təmin olunmasına yönəldilməli olduğunu müəyyən edən norma kimi də xarakterizə etmək olar. Həmçinin bu günümüzün rahatlığını biz Heydər Əliyevə borcluyuq. Daha sonra onun strategiyasını İlham Əliyev davam etdirir.

Nəticə

Nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, “Konstitusiya və Suverenlik İli” ilə Heydər Əliyev ideyalarının sinerjiyası yalnız bir tarixi yaddaşın təcəssümü deyil, eyni zamanda Azərbaycan Respublikasının gələcək inkişaf strategiyasının möhkəm hüquqi və ideoloji bazasını formalaşdıran mühüm bir vəhdətdir. Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti nəticəsində müstəqil Azərbaycanın təməli qoyuldu və bu təməl üzərində qurulan hüquqi dövlət ideyası bu gün də aktuallığını qoruyur.

Onun rəhbərliyi ilə qəbul olunan Konstitusiya vətəndaş cəmiyyəti, demokratik təsisatların inkişafı və insan hüquq və azadlıqlarının qorunması sahəsində mühüm dönüş nöqtəsi olmuşdur. Bu Konstitusiya təkcə bir hüquqi sənəd deyil, həm də xalqın azadlıq, suverenlik və ədalət arzularının simvoludur.

“Konstitusiya və Suverenlik İli”nin elan olunması ilə bu fundamental dəyərlər bir daha gündəmə gətirilmiş, vətəndaşlar arasında hüquqi maarifləndirmə və milli şüurun gücləndirilməsi üçün geniş imkanlar yaradılmışdır. Bu da sübut edir ki, Heydər Əliyev ideyaları zamanla yox olmur, əksinə, yeni tarixi mərhələlərdə daha da dərinləşir və inkişaf edir.

Bu sinergiya, sadəcə keçmişə hörmətin deyil, həm də gələcəyə məsuliyyətli yanaşmanın göstəricisidir. Çünki konstitusiya və suverenlik kimi anlayışların qorunması, inkişafı və nəsillərarası ötürülməsi yalnız hüquqi çərçivədə deyil, həm də ideoloji və milli yaddaş kontekstində baş verir. Heydər Əliyev irsini yaşatmaq və onu çağdaş dövrün tələblərinə uyğun davam etdirmək – bu gün hər bir azərbaycanlının üzərinə düşən əhəmiyyətli vəzifədir.

Bu baxımdan, “Konstitusiya və Suverenlik İli” yalnız keçmişə nəzər deyil, eyni zamanda gələcəyə doğru atılan düşünülmüş və məqsədyönlü bir addımdır. Bu addımın arxasında Heydər Əliyev ideyalarının gücü, Azərbaycan xalqının iradəsi və dövlətimizin əbədi müstəqillik yolunda göstərdiyi əzm dayanır.

Əlavə olaraq qeyd edilməlidir ki, Heydər Əliyevin ideyalarının davamlı şəkildə yaşadılması, təkcə siyasi kursun qorunması deyil, həm də milli-mənəvi özünüdərk prosesinin əsas hissəsidir. Onun “Mən fəxr edirəm ki, azərbaycanlıyam” sözləri bu gün hər bir vətəndaşın qəlbində azadlıq duyğusu ilə yoğrulmuş bir milli kimlik şüuruna çevrilib. “Konstitusiya və Suverenlik İli”nin məhz belə bir dövrdə qeyd olunması, dövlətin yalnız hüquqi deyil, ideoloji dayanıqlılığını da gücləndirir. (Əliyev, Heydər. *Müstəqilliyimiz əbədidir*. Bakı: Azərneşr, 1997.)

Bu il ərzində həyata keçirilən tədbirlər – məktəblərdə, universitetlərdə, müxtəlif dövlət və qeyri-hökumət təşkilatlarında təşkil olunan maarifləndirici fəaliyyətlər – vətəndaşların hüquqi düşüncə tərzini formalaşdırmaqla yanaşı, onların milli ruhunu da oyadır. Bu proses isə Heydər Əliyev ideyalarının nə qədər canlı və zamanın tələblərinə uyğun olduğunu bir daha sübut edir.

Hər bir konstitusiya və suverenlik uğrunda mübarizə, xalqın öz dövlətinə sahib çıxmaq iradəsinin ifadəsidir. Azərbaycan xalqı bu iradəni tarix boyu nümayiş etdirmiş, 1990-cı illərin çətin günlərində belə, müstəqillik idealından dönməmişdir. Bu iradənin formalaşmasında və qorunmasında Heydər Əliyevin rolu misilsiz olmuşdur. Bu gün isə onun yaratdığı dövlət modelinin davamı olaraq, Konstitusiyamız və suverenliyimiz daha da möhkəmlənir.

Bu sinergiya – yəni hüquqi çərçivənin və ideoloji irsin birləşməsi – gələcək nəsillərə həm güclü hüquqi təməllər, həm də qürur duyacaqları bir tarixi irs miras qoyur. Məhz buna görə də, “Konstitusiya və Suverenlik İli”nin elan olunması yalnız dövlət səviyyəsində atılmış simvolik addım deyil, həm də cəmiyyətin bütün təbəqələrini əhatə edən, milli həmrəylik və vətəndaş məsuliyyətini təşviq edən genişmiqyaslı bir təşəbbüsdür. (Əliyev, Heydər. *Müstəqillik yolu*. Bakı: Elm, 2004.)

The Synergy of Heydar Aliyev's Ideas and the "Year of Constitution and Sovereignty"
"No matter how modernized our state becomes, we must not forget our history"

Zeynab Hagverdiyeva
Baku Eurasia University
Faculty of Philology
Translation (English)

E-mail: zhaqverdiyev06@gmail.com Contact number: 0702207577

Abstract: This article will discuss the impact and importance of the topic. Heydar Aliyev played an important role in the development, legal and political strengthening of the Republic of Azerbaijan. The celebration of the 30th anniversary of the Constitution of the Republic of Azerbaijan is to emphasize Heydar Aliyev's legacy in the field of state building. It will also be discussed about the preservation of our independence. The social, political, economic and other aspects of our victory in the Patriotic War will be discussed. This synergy once again demonstrates that the ideas of Heydar Aliyev, which formed the legal and political foundations of independent Azerbaijan, are still relevant today and were created with deep strategic thinking. The events held within the framework of the "Year of Constitution and Sovereignty" aim to both convey the importance of the Constitution to society and ensure the continuity of Heydar Aliyev's philosophy of statehood. The events held within the framework of the "Year of Constitution and Sovereignty" - educational projects, scientific-practical conferences, propaganda campaigns - not only increase the constitutional culture of citizens, but also serve to convey Heydar Aliyev's ideas to society more widely. This synergy also plays an important role in strengthening Azerbaijan's political stability, legal foundations, and national unity.

Keywords: *Heydar Aliyev's ideas, Constitution and Sovereignty, Azerbaijan's independence, Patriotic War, Scientific conference*

III BÖLMƏ

"MİLLİ KİMLİYİN DİL ÜZƏRİNDƏN FORMALAŞMASI: KONSTITUSİYA VƏ LİDERLİK PERSPEKTİVİNDƏN YANAŞMA"

Azərbaycan dilinin inkişafında Heydər Əliyev imzası

ORCID ID:0000-0003-1264-0120

Sadiqova Aynur Əmirxan qızı,
sadiqovaaynur933@gmail.com
Bakı, ADU, baş müəllim

Xülasə

Multikultural dəyərlərə hörmətlə yanaşan bir ölkədə dövlət dili-Azərbaycan dilini inkişaf etdirmək, onu dilin ən yüksək səviyyəsinə qaldırmaq Heydər Əliyevin dil siyasətinin ən qabaqcıl vəzifələrindən biri idi. Dilin zənginliyini üzə çıxarmaq, onun qədimliyini sübut etmək naminə Azərbaycan dilinin tarixinə dair kitablar nəşr etdirən, dilçi-alimləri yüksək qiymətləndirən məhz Heydər Əliyev olmuşdur. O, bütün dilləri öyrənməklə yanaşı birinci dərəcədə, hər kəsin, hər bir azərbaycanlının, xüsusilə də gənclərin doğma dilini mütləq şəkildə bilməsini bir borc olaraq daim dilə gətirmişdir.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, qurucu, Azərbaycan dili, qanun, fərman, təhsil.

Dil- xalqın mənəviyyat bayrağı, milli mənlilik və qururudur. Əgər bir xalqın dili məhv olarsa, həmin xalq da ölümə məhkumdur.

Azərbaycan dilini sevən, bu dilin zəngin lüğət tərkibinə yaxşı bələd olan, qrammatik imkanlarından fitri istedadı sahəsində səmərəli istifadə etməyi bacaran, ona hörmətlə yanaşan Ümumilli liderimiz Heydər Əliyev dilimizə münasibətilə hər kəsə örnək olmuşdur. Hələ Sovet dövründə bir çox ziyalıların cəsarət edərək öz dillərində danışmadıqları halda o, müxtəlif tədbirlərdə, yüksək səviyyəli yığıncaqlarda, dövlət səviyyəsində aparılan müşavirələrdə Azərbaycan dilində çıxışlar etmiş və dilimizə verdiyi dəyəri göstərmişdir. Bu dəyərlər xalqımız tərəfindən çox böyük hörmət və izzətlə qarşılanmışdır.

70-80-ci illər xalqımızın milli-mənəvi həyatında bir intibah dövrünə çevrilmiş, azərbaycançılıq, dövlətçilik dəyərləri ictimai şüurda dərin kök salmışdır. Sovet rejiminin sərt qanunlarına baxmayaraq, ümumilli liderimizin böyük uzaqgörənliklə həyata keçirdiyi humanitar siyasət milli tarixi yaddaşa, mənəvi dəyərlərə qayıdışı təmin etmiş, müstəqilliyi ideoloji əsasları məhz bu illərdə formalaşmağa başlamışdı. Azərbaycan alimləri bu ictimai-mədəni prosesin mərkəzində dayanaraq onun aparıcı bir qüvvəsinə çevrilmişdi. Ümumilli lider H.Əliyev Azərbaycan dilinin inkişafı və zənginləşməsi istiqamətində müxtəlif vasitələrdən istifadə edirdi. Belə ki, o, Azərbaycanda dilçi alimlərə yüksək diqqət və qayğı göstərilməsinə, həmçinin Azərbaycanın böyük yazıçılarının öz əsərlərini məhz ana dilində yazaraq çap etdirmələrinə, milli dildə kitabların tirajlarının sayının artırılmasına nail olmuşdur.

Sovetlər dönəmində Azərbaycan dilinin tarixi dərinədən araşdırılaraq çoxcildlik "Müasir Azərbaycan dili" dərsliyi yazılmış və ali məktəblərdə tədris olunmuşdur. Məhz öndərimizin sayəsində həmin kitablar Dövlət mükafatına layiq görülmüşdür.

Ulu öndər 1978-ci ildə Azərbaycan SSR-in növbəti Konstitusiyasında ilk dəfə olaraq rus dili ilə yanaşı, Azərbaycan dilinin də rəsmi dövlət dili kimi işlənməsinə müyəssər olmuşdur.

İstər postsovet məkanında, istərsə də müstəqillik illərində Azərbaycan dövlətinin dil siyasətinin müəyyənləşməsində Ulu öndərin müstəsna rolu var. Onun dil siyasəti dövlət quruculuğu siyasətinin demək olar ki, tərkib hissəsi idi. Heydər Əliyev: "Azərbaycan dili böyük potensiala malik olaraq, artıq dünya dilləri içərisində öz layiqli yerini tutmuşdur." Bundan başqa "Millətin milliliyini saxlayan onun dilidir", "Dilimiz çox zəngin və ahəngdar dildir, dərin tarixi köklərə malikdir, şəxsən mən öz ana dilimi çox sevir və bu dildə danışmağımla fəxr edirəm".

Xalqın təkidi və xahiş ilə 1993-cü ildə yenidən hakimiyyətə gələn Heydər Əliyev digər sahələrdə olduğu kimi, milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunması, adət-ənənələrimizin, milliliyimizin inkişafı məsələsini diqqətdə saxlamışdır. Azərbaycan dilinin işlənməsi və inkişaf etdirilməsi məsələsinə xüsusi önəm yetirən ümummilli lider ana dilimizin - Azərbaycan dilinin adını özümüzə qaytarmışdır.

Dilin inkişafını iqtisadi nailiyyətlərdən üstün tutan Ulu öndər deyirdi: "İndi biz dilimizdə sərbəst danışırıq və hər bir mürəkkəb fikri ifadə etməyə qadirik. Bu, böyük nailiyyətdir ki, bizim bir millət kimi özümüzə məxsus dilimiz var, o da o qədər zəngindir ki, dünyanın hər bir hadisəsini biz öz dilimizdə ifadə edə bilirik".

Heydər Əliyev dilimizin saflığını, mənəvi zənginliyinin zəruriliyini çıxışlarında hər zaman vurğulayır, dövlət idarəçiliyində bu zəruri şərtə əməl etməyin vacibliyini önə çəkirdi. Bununla yanaşı qeyd edirdi ki, Azərbaycan dili dünyanın inkişaf etmiş dillərindən olduğundan müasir dövrün ən müxtəlif ictimai-siyasi, elmi-mədəni, fəlsəfi-intellektual məzmun və hadisələri, informativ mənzərəsi bu dildə çevik şəkildə səlistliklə əksini tapa bilir. [7, s.3]

Ulu öndər Azərbaycan dilinin qorunmasına və inkişafına tarixin bütün dövrlərində xüsusi diqqət yetirirdi. O, 2001-ci il iyun ayının 18-də "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" fərman imzaladı. Fərmanda deyilirdi: " ... Neçə-neçə böyük mədəniyyətin yaradıcısı olan xalqımızın tarixi qədər onun dilinin təşəkkül tarixi də olduqca qədim olmuşdur. Azərbaycan dili türk mənşəli ümumxalq canlı danışiq dili zəminində əmələ gəlib şifahi ədəbi dilə çevrilənədək və sonrakı əsasda Azərbaycan ədəbi dilinin yazılı qolu təşəkkül tapana qədər yüz illər boyunca mürəkkəb bir yol keçmişdir...

Bu gün Azərbaycan dili dərin fikirləri incə çalarınadək olduqca aydın bir şəkildə ifadə etmək qüdrətinə malik dillərdəndir. Düşüncələrdəki dərinliyi, hisslərdəki incəlikləri bütünlüklə ifadə etmək kamilliyinə yetişə bilməsi üçün hər hansı xalqa bir neçə minillik tarix yaşaması lazım gəlir. Azərbaycan dilinin bugünkü inkişaf səviyyəsi göstərir ki, Azərbaycan xalqı dünyanın ən qədim xalqlarındandır.

İndi Azərbaycan dilinin özünəməxsus inkişaf qanunları ilə cilalanmış kamil qrammatik quruluşu, zəngin söz fondu, geniş ifadə imkanları, mükəmməl əlifbası, yüksək səviyyəli yazı normaları vardır. Hazırda cəmiyyət həyatının elə bir sahəsi yoxdur ki, Azərbaycan dili orada rahat işlədilə bilməsin. Bununla yanaşı, Azərbaycan Respublikasının onillik inkişaf yolunun təcrübəsi göstərir ki, digər sahələrdə olduğu kimi ana dilimizin öyrənilməsi və tətbiqi sahəsində də hələ görülməsi işlər çoxdur..." [1, s.30]

Bu tarixi sənəd dilimizin inkişafı və tətbiqi sahəsində meydana çıxan problemlərin həllində mühüm rol oynadı. [3, s.3]

Həmin ildən başlayaraq latın qrafikalı Azərbaycan dili bütün mətbu orqanlarda, nəşriyyatlarda, sənədlərdə öz əksini tapdı.

Dilçi - türkoloq Nizami Cəfərov mü sahiblərinin birində demişdir: "Hesab edirəm ki, "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" fərman Azərbaycan xalqının Ümumilli lideri Heydər Əliyevin əsəri idi. Burada Heydər Əliyevin qurduğu dövlətin milli dil siyasəti əks etdirilir, həmin dövlət uğrunda aparılmış mübarizənin tarixi və gələcəyi ifadə olunur".

Daha sonra 2003-cü ilin yanvar ayının 2-də "Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu qüvvəyə mündi. Burada nəzərdə tutulurdu ki, dövlət dilindən başqa digər dillərdə tədris aparan müəssisələr məcburi şəkildə məhz Azərbaycan dilini də tədris etməlidirlər. Ulu öndərin hələ 2004-cü il yanvar ayının 12-də "Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında" verdiyi sərəncamı doğru və zamanında öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan xalqının sevimli oğlu, Ümumilli liderimiz vətəndaşlarımızı Azərbaycan dilini bilməklə kifayətlənməməyə, bu dilin incəliklərinə bələd olmağa çağırır, gözəl bir şəkildə nitq edə bilməyə səsləyir: "“Ana dili” deyəndə, şübhəsiz ki, hər bir uşaq doğulandan sonra ailəsində atasından, anasından öz dilini öyrənir. Bir var ki, sadəcə öz dilini ailədə bilmək, bir də var ki, Azərbaycan dilini yüksək səviyyədə bilmək. Keçmişdə biz buna fikir verməmişik. Bu, həqiqətdir. Eyni zamanda onu da unutmaq lazım deyil ki, keçmiş zamanlarda Sovet İttifaqının tərkibində

olarkən Azərbaycanda orta və ali təhsil sistemində Azərbaycan bölməsi həmişə çoxluq təşkil etdiyinə görə biz dilimizi yaşatmışıq və inkişaf etdirmişik. İndi isə, şübhəsiz, bizdə təhsilin tam əksəriyyəti Azərbaycan dilində gedir. Ancaq bir var ki, Azərbaycan dilində oxuyursan, bir də var ki, dilinin incəliklərini bilirsən, Azərbaycan dilində yüksək səviyyəli söz deyə bilirsən, fikrini ifadə edə bilirsən, nitq edə bilirsən. Bu, hələ bizdə çox çatışmayan bir sahədir". [6, s.254]

Qeyd etmək lazımdır ki, multikultural dəyərlərə önəm verilən, tolerant olan Azərbaycanda bu dili inkişaf etdirmək, yüksək dil səviyyəsinə çatdırmaq Heydər Əliyevin qarşısına qoyduğu ümdə vəzifələrdən biri idi. O deyirdi: " Mən demişəm və bu gün də deyirəm. Bizim gənclərə deyirəm ki, rus dilini yaxşı bilin, ingilis, fars, ərəb, fransız dillərini də yaxşı bilin. Amma bunlardan hamısından yaxşı öz Azərbaycan dilimizi öyrənin. Əgər bunu bilməsən, sən tam azərbaycanlı olmursan". [2, s. 376-378]

Öndərimiz gənclərə öz müdrik tövsiyəsini belə davam etdirirdi: "Mən gənclərimizə bu tövsiyəni ana dili kimi verirəm:öz ana dilinizi, Azərbaycan dilini mənimsəmək lazımdır, bu dildə yaxşı danışmaq lazımdır, bu dili ana dili kimi duymaq lazımdır, bu dili sevmək lazımdır". [5, s.67]

Qloballaşma şəraiti Azərbaycan dilinin ali məktəblərdə tədrisində mütəxəssislər, elm və təhsil müəssisələri, müəllimlər və tələbələr qarşısında ciddi vəzifələr qoyur: Azərbaycan dilini qorumaq, zənginləşdirmək, dünyanın aparıcı dillərindən birinə çevirmək, onun varlığı uğrunda mübarizə aparmış ziyalılarımızın missiyalarını davam etdirmək, bir sözlə, dilimizin gələcəyi üçün böyük ideallar uğrunda mücadilə etmək. Bu yolda bizlərə doğru yol göstərən H.Əliyevin dediyi kimi: "Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi Azərbaycan dilini əbədi edibdir və bu gün Azərbaycan dilimiz yaşayır və yaşayacaqdır. Qoy Azərbaycan dili müstəqil Azərbaycanda, eləcə də dünyada yaşayan bütün azərbaycanlıların dili olsun". [4, s.157]

Bütün maneələri öz iti zəkasıyla dəf etməyi bacarmış, xalqını, millətini sevmiş, onun milli-mənəvi dəyərlərinə hörmət və izzətlə yanaşmış, dilinin saflığı uğrunda daim mübarizə aparmış, Yeni Azərbaycanın qurucusu, Ulu öndər Heydər Əliyevin hazırda 102 illiyi böyük təntənə ilə qeyd edilir. O, sadəcə, doğum və ölüm anında deyil, hər zaman böyük şövqlə anılır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Babayev A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı: 2008, 621s, s.30.
2. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. XLIII cild. Bakı, Azərənəşr, 2007, s.78.
3. Əliyeva İ. "Azərbaycan" qəzeti, Azərbaycan dilinin inkişafına sanballı töhfə. 01.08.2013-cü il, s.3.
4. Heydər Əliyev dil haqqında və H.Əliyevin dili. AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Bakı: Elm, 1998, 392 s.
5. Xudiyev N. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. Bakı: Təhsil, 1997, 256s.
6. Mehdiyev R. Dövlət dilimizin böyük himayədarı. Müstəqilliyimiz əbədidir. XLV cild, s.28.
7. Sadıqova S. "Xalq Qəzeti", Ana dilinə dövlət qayğısı onun inkişafına real təminat yaradır. 11.06.2012-ci il, s.3.

HEYDAR ALIYEV'S SIGNATURE IN THE DEVELOPMENT OF THE AZERBAIJAN LANGUAGE

ORCID ID:0000-0003-1264-0120

Sadigova Aynur Amirkhan qizi,
sadiqovaaynur933@gmail.com
Baku, ADU, senior lecturer

Abstract

In a country that respects multicultural values, developing the state language - the Azerbaijani language, raising it to the highest level of the language was one of the most important tasks of Heydar Aliyev's language policy. It was Heydar Aliyev who published books on the history of the Azerbaijani language in order to reveal the richness of the language and prove its antiquity, and highly appreciated linguists. Along with learning all languages, he always expressed the duty of everyone, every Azerbaijani, especially the youth, to know their native language.

Keywords: Heydar Aliyev, founder, Azerbaijani language, law, decree, education.

Azərbaycan dilində mürəkkəb və tərkibi feillərin əmələ gəlmə yollarına qısa baxış

<https://orcid.org/0000-0001-9725-8785>

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Hümbətova Aynurə Arzuman qızı

aynurahumbatova@yahoo.com

Bakı Avrasiya Universiteti

Xülasə

Türkologiyada mürəkkəb və tərkibi feil məsələsi, bir qayda olaraq, sözbirləşməsi nöqtəyi nəzərdən deyil, feil sistemində olan analitik formalar kimi şərh olunmuşdur. Hətta mürəkkəb və tərkibi feil problemi “mürəkkəb söz” problemi ilə də əlaqələndirilmirdi. “Mürəkkəb” və “tərkibi” feillər termini dedikdə, bütün ikikomponentli feillər qeyd olunurdu. Türkoloqların diqqət mərkəzində bu komponentlərin tərkib hissələri arasındakı leksik-semantik prinsiplər deyil, onların köməkçi feillərlə əlaqəsi nəzərdə tutulurdu. Köməkçi feillərlə yanaşı, modal və qoşa sözlərdən də mürəkkəb və tərkibi feil düzəldilməsi haqqında mübahisələr dilçilikdə geniş vüsət alırdı. Əlbəttə ki, dilçilər bu zaman bu feillərin bütöv bir məna ifadə etməsi xüsusiyyətinə də diqqət yetirməyi önəmli hesab edirdilər. Elə bu səbəbdən də onlar feilin analitik formalarını və sabit söz birləşmələrini də mürəkkəb və tərkibi feillərə aid edirdilər. Bununla belə türkologiyada olduğu kimi, Azərbaycan dilçiliyində də mürəkkəb və tərkibi feil məsələsi hələ də öz həllini tam şəkildə tapa bilməmişdir. Buna bir səbəb olaraq bu feillər haqqında dilçilər arasındakı fikir ayrılığının olması və bu məsələyə hər bir dilçinin öz baxış tərzini və hətta bəzi dilçilər tərəfindən bəzən yalnız tərəfə yönləndirmə, ümumi və yekdil fikrin olmaması ola bilər.

Açar sözlər: türkologiya, analitik formalar, analitik feillər, analitik feil formaları, mürəkkəb feillər, tərkibi feillər, köməkçi feil

Azərbaycan dili tarixdə müəyyən zaman ərzində ərəb, fars və rus dillərinin təsiri altına düşsə belə, bu dillərə xas olan çox az bir qisim xüsusiyyətləri mənimsəmiş və əsasən ümumi türk dillərinə xas xüsusiyyətləri tarix boyu qoruyub özündə daşıyaraq zamanla daha da inkişaf etmişdir. Yuxarıda adları çəkilən dillər Azərbaycan dilinin leksikasına bəzi yeni sözlərin, morfolojiyasına isə bəzi önsəkilçilərin daxil olmasına səbəb olmuşdur. Lakin həmin dillərdən alınmış sözlərin arasında feillərə, demək olar ki, təsadüf edilmir. Dilimizdə feillər əsasən ümumtürk dillərində olan xüsusiyyətləri özlərində daşımaqdadır. Xüsusən də Azərbaycan dilinin Oğuz-Səlcuq yarımqrupuna daxil olmağına baxmayaraq, Qıpçaq qrupu dillərinə məxsus bəzi feili xüsusiyyətlərə

malikdir. Bu da onların tarixinin qədimliyi ilə bilavasitə bağlıdır. Belə ki, Azərbaycana ilk köç etmiş türk tayfalarından olan qıpçaqlar istər dil, istərsə də tarix və mədəniyyət baxımından Azərbaycan türklərinə nə qədər yaxındırlarsa, bir o qədər də fərqli cəhətləri özlərində ehtiva edirlər (Mahmudova, 2008: s.22).

Türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin strukturunda oynadığı mühüm rolun səbəbindəndir ki, bu dillərdə feil ən çox öyrənilmiş, araşdırılmış nitq hissələrindən biri hesab olunur. Hətta onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, Türk dillərində feilin tədqiqi XI əsrdən, yəni Mahmud Kaşqarının tərtib etdiyi “Divani-lügət it-türk” adlı əsərlə başlanması fikrinə dilçilikdə tez-tez rast gəlinir. Bu lüğətdən misal olaraq aşağıdakı tərkibi feillərin adlarını çəkmək olar: *öyüd almaq, ad vermək, dan atmaq, könül bağlamaq və s.* (Quliyev, 2001: s.6).

Türk dillərində feil haqqında yüzlərlə namizədlik və doktorluq dissertasiyaları yazılmış, yüzlərlə monoqrafiya, minlərlə məqalə çap edilmişdir. İlk baxışdan elə görünür ki, feil haqqında artıq deyilməmiş söz qalmamışdır. Ancaq dilçilikdə feil mövzusunda hələ də tam araşdırılmamış məsələlər, öyrənilməmiş, açılmamış problemlərin çox olduğuna görə yenə də feil haqqında yeni dissertasiyalar, məqalələr, tezislər yazılmaqdadır. Bu araşdırılması vacib olan mövzulardan biri də hər iki dildə feillərin morfoloji baxımdan quruluşudur. Baxmayaraq ki, hər iki dildə feillər morfoloji cəhətdən eyni adlı qruplara bölünür (sadə, düzəltmə, mürəkkəb və tərkibi feillər) və onların strukturunda bir çox oxşar cəhətlərə rast gəlmək olur, ancaq mürəkkəb və tərkibi feillər həm quruluş, həm məna, həm də sintaktik cəhətdən bir-birindən, demək olar ki, fərqlənirlər.

Tərkibi feil məsələsi üzərində çalışarkən ilk olaraq, onu qeyd etməliyik ki, dilçilikdə mürəkkəb və tərkibi feil məsələsinə müxtəlif adlarla yanaşılır. Bu feillərə frazeoloji yöndən yanaşan dilçilər onları frazeoloji feil, morfoloji yöndən yanaşanlar mürəkkəb və tərkibi feil, sintaktik yöndən yanaşanlar isə sabit söz birləşmələri termini ilə adlandırırlar. Dilçilikdə onları başqa terminlər adı altında da qruplaşdırırlar az deyil. Məsələn: Azərbaycan dilçiliyində onlara analitik feillər, qoşa sözlər. Ancaq unutmamalıyıq ki, müxtəlif adlarla yanaşmalar zamanı belə mürəkkəb və tərkibi feillərin strukturuna, semantikasına və sintaktik xüsusiyyətlərinə zərər yetirilməməlidir.

Azərbaycan dilçiliyində keçən əsrin əvvəllərindən tədqiqinə başlanılan mürəkkəb və tərkibi feillərin əmələ gəlmə yolları haqqında müxtəlif fikirlərə rast gəlmək olar. Bu fikir ayrılığı dilçilikdə hal-hazırda da qalmaqdadır. Məsələn: “*idi*”, “*imiş*” qrammatik ünsürləri ilə düzəldilən mürəkkəb və tərkibi feillər nəzəriyyəsi bəzi kitablarda xüsusilə qeyd edilsə də, bir çox ədəbiyyatlarda bu qrammatik ünsürlər tamamilə təkzib olunur. İlk olaraq A.Ələkbərov (1960), daha sonra isə S.Cəfərov (1988, 2007) mürəkkəb və tərkibi feillərin nəinki “*idi*”, “*imiş*” köməkçi feilləri, həm də “*bilmək*” feili vasitəsilə əmələ gəlmə fikrinə tamamilə zidd çıxırdılar. Bu fikirlərlə razılaşmamaq olmaz. Çünki mürəkkəb və tərkibi sözün hər iki tərəfi müstəqil və konkret leksik məna daşıyan sözlərdən ibarət olmalıdır. Məsələn: *düzəlməkdə idi, getmiş idi* və ya *gəzə bilmək, yata bilmək* və s. bu kimi feillər feilin mürəkkəb formaları olduğu üçün, onları yalnız olaraq mürəkkəb və tərkibi feillər hesab edirlər. Belə ki, unutmamalıyıq ki, sözün vəhdətini hər şeydən əvvəl onun bütün formalarına xas olan leksik-semantik əsası təşkil edir. Buradan da belə nəticə çıxara bilərik ki, hər yanaşı gələn iki və ya üç feili mürəkkəb feil hesab etmək doğru olmazdı.

Azərbaycan dilçiliyində mürəkkəb və tərkibi feillər bir neçə üsulla əmələ gəlir. Belə ki, ilk olaraq, adla təsriflənən feildən ibarət olan feillər – bu feillərə frazeoloji vahidlərlə əmələ gələn mürəkkəb və tərkibi feillər adı ilə də rast gəlinir. Məsələn: *ad qoymaq, əlindən gələnə etmək, göz yummaq* və s. Mürəkkəb və tərkibi feilləri düzəltməyin ikinci yolu II komponentin I komponentdən düzəlməsilə olur. Məsələn: *quş quşlamaq, şum şumlamaq, ütü ütüləmək* və s. Bura həm də feil kökünün təkrarı və həmin feilin təsrifi də daxildir. Məsələn: *nər-nər nərildəmək, sız-sız sızlamaq, qır-qır qırıldamaq* və s. Mürəkkəb və tərkibi feilləri əmələ gətirməyin üçüncü yolu isə feili bağlama ilə feilin birgə işlənməsilə vahid məna kəsb etməsi üsuludur. Məsələn: *oxuyub qurtarmaq, silib təmizləmək, çıxıb getmək* və s. Nəhayət, dördüncü və sonuncu üsul “*olmaq, etmək və eləmək*” köməkçi feilləri vasitəsilə düzəldilə bilən mürəkkəb-tərkibi feillər. Məsələn: *qohum olmaq, sahib olmaq, hücum etmək, yoldan etmək* və s.

Yuxarıda sadalanan üsullarla yanaşı, onu da qeyd edə bilərik ki, Azərbaycan dilində

mürəkkəb və tərkibi feillərin tərkibindəki isim tək adlıq halda deyil, həm də yönlük, yerlik və çıxışlıq halında da ola bilər. Belə ki, *yola düşmək, yadda saxlamaq, gözdən düşmək* və s.

İstər Azərbaycan, istərsə də Türk dillərində əsasən keçən əsrin əvvəllərindən tədqiq olunmağa başlanılan bu feillərə dilçilikdə müxtəlif mövqedən yanaşılmış və hər bir dilçi tərəfindən fərqli şəkildə adlandırılmışdır. Bir çox dilçilər bu feilləri mürəkkəb feil (S.A.Akbarov (1949), Z.İ.Əliyeva (1957), M.İ.Tekuyev (1973), Z.İ.Budaqova (1987), C. Heyət (1991), N.Abdullayeva (1993), və başqaları), bəziləri tərkibi feil (N.A.Baskakov (1952), Q.Bağirov (1971), Y.A.Yeqorova (1958), R.L.Çabalov (1964), A.B.Duşimova (1977), və başqaları), bəziləri mürəkkəb-tərkibi feil (A.Z.Rozenfeld (1953), A.A.Peşkovskiy (1955), İ.Q.Tıbıkova (1967), və başqaları), bir çoxları isə qoşa sözlər (E.İ.Ubryatova (1948), B.Oruzbayeva (1957), Q.Çarkeşeva (1957), M.Adilov (1958), K.T.Ramazanov (1984) və başqaları), bəziləri isə analitik formalar (V.N.Yarçeva (1965), V.S.Xrakovskiy (1965), V.M.Jirmunskiy (1965), N.Oralbayeva (1970) və başqaları) və başqa cür adlandırırdılar. Bununla yanaşı, bəzi dilçilər bu feillərin yuxarıda sadalanan adlarını tamamilə təkzib edib, onları sabit və qeyri-sabit birləşmələr adlandırırlar (T.İ.Hacıyev, E.İ.Əzizov və başqaları). Bütün bu sadalanan faktlar mürəkkəb və tərkibi feillərin ətraflı tarixi tədqiqi ilə yanaşı ümumtürk dillərində bu mövzunun həqiqətən problemli məsələ olaraq qaldığını sübuta yetirir.

Azərbaycan dilçiliyində belə qədim tarixi olan feillərin əsaslı şəkildə tədqiqinə dair yazılmış ilk ciddi əsərlərdən biri sayılan Z.İ.Əliyevanın “Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb feillər” (1957) məqaləsidir. Bu məqalədə müəllif 1951-ci ildə nəşr olunmuş “Azərbaycan dilinin qrammatikası” və 1954-cü ildə nəşr olunmuş M.Hüseynzadənin “Müasir Azərbaycan dili” əsərində yazılanların əksi olaraq “*idi və imiş*” köməkçi feilləri ilə tərkibi feillərin əmələ gəlmədiyini əsaslı şəkildə sübuta yetirir.

1960-cı illərdən başlayaraq ilk olaraq S.Cəfərov “Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı” (1960), A.Q.Ələkbərov “Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb feil məsələsinə dair” (1960) məqaləsində, daha sonra isə 1962-ci ildə “Сложные глаголы в современном азербайджанском языке” dissertasiya işində Z.İ.Əliyevanın bir çox türkoqlar kimi mürəkkəb feil bölgüsünə feilin mürəkkəb zaman formaları və feilin bacarıq şəklinin aid edilməsi fikirlərini qəti şəkildə təkzib edirdilər. A.Q.Ələkbərov həmçinin Z.İ.Əliyevanın həmin məqalədə *-(y)araq, -(y)ərək və -(y)a, -(y)ə* şəkilçili feili bağlamaların da mürəkkəb feilin birinci tərəfini təşkil edə bilməsi (*məsələn: uzana qalmaq, sərilərək qalmaq*) fikrinə əks olaraq bu nəticəyə gəlir: “mürəkkəb feil yaratmaq imkanı, hər şeydən əvvəl, onu əmələ gətirən tərkib hissələrinin bir-birinə leksik-semantik münasibətindən asılıdır.” Ancaq yuxarıda qeyd olunanlarla yanaşı, keçən əsrin 60-cı illərində tərkibi feillərin təhlili zamanı eyni səhvlərə yol verilir. Belə ki, 1961-ci ildə nəşr olunmuş “Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası” (Ə.M.Dəmirçizadə, Z.X.Tağızadə) əsərində “*idi, imiş*” və feilin bacarıq şəkli yenidən mürəkkəb feil formaları kimi qeyd olunur.

Artıq 1970-ci illərdən başlayaraq bu feilləri tərkibi feillər adlandırmağa başlayan dilçilərin sayı günü-gündən artmaqda idi. Belə ki, 1971-ci ildə Q.Bağirov özünün “Azərbaycan dilində feillərin leksik semantik inkişafı” əsərində bu kimi feillərə əsasən tərkibi feil adı ilə yanaşı, mürəkkəb və ya tərkibi feillərin yaranma üsulunun eyni olduğunu və feili anlayışların ifadəsinə görə aralarında fərqin yoxluğunu, ancaq burada istilah fərqlinin özünü göstərdiyini, hər ikisinin analitik üsulla düzəldiyini, yəni iki komponentdən ibarət olub, əsas məna yükü birinci komponent üzərinə düşsə də, köməkçi feildən ibarət olan ikinci komponent feilin ifadə etdiyi ümumi mənaya xidmət etdiyini və hər ikisi birlikdə bir feili anlayışın ifadəçisi olduğunu və bir məna ifadə etdiyini bildirir.

Ancaq 1980-ci illərdə bu feilləri mürəkkəb və başqa nitq hissələrinə qoşulan yarımüstəqil feillər (*etmək, eləmək, olmaq*) kimi adlandıran H.İ.Mirzəyev tərkibi feillərdə təsirlilik və təsirsizliyin ifadəsinə geniş şəkildə şərh edir. 1988-ci ildə isə T.İ.Hacıyev və E.İ.Əzizov “Azərbaycan dilinin tarixi leksikasına dair tədqiqatlar” məcmuəsində Azərbaycan dilində, eləcə də başqa Türk dillərində mürəkkəb feilin yoxluğunu və Türk dillərinin özünəməxsus tipoloji quruluşu feilin quruluşca mürəkkəb növünün inkişafı üçün zərurət doğurmadığını qeyd edib, bu feilləri sabit və qeyri-sabit birləşmələr adlandırırlar.

Keçən əsrin 90-cı illərinə gəldikdə isə Cavad Heyət “İki dilin müqayisəsi” əsərində (1991) tərkibi feillərin yenidən “idi, imiş” və feilin bacarıq şəkli ilə (*gəlmiş idi, görə bilmək*) düzəldiyini qeyd edir. Amma Nabat Abdullayev “Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası” əsərində (1993) bu feillərin 4 üsulla düzəldiyini qeyd edir: “*olmaq, etmək, etmək*” köməkçi feillərlə; II komponentin I komponentdən düzəlməsilə; feili bağlama + feil vasitəsilə; frazeoloji vahidlərlə. Həmin bu bölgüyə S. Cəfərovun 2007-ci ildə nəşr olunmuş “Müasir Azərbaycan dili” əsərində rast gəlirik.

Mürəkkəb və tərkibi feillərin 50 ildən artıq tədqiqinə nəzər yetirdikdən sonra belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, bu feillər haqqında ortaq fikrin tam bərqərar olmaması problemi onların Azərbaycan dilçiliyində yenidən tamamilə tədqiq olunması zərurətini diqqətdən yayındırmır.

Misal olaraq onu da qeyd etmək olar ki, bu feillərə analitik feil termini ilə yanaşmalar zamanı unudulur ki, “*idi və imiş*” yarımçıq feilləri, feilin bacarıq şəkli olan “*bilmək*” feili, hərəkətin başlanğıcını bildirən “başlamaq” feili və bu kimi başqa analitik formalar bir çox dilçilər tərəfindən tərkibi feil hesab olunur. Amma onların tərkibi feillər sırasına daxil olmaması fikirlərinə də dilçilikdə az rast gəlinmir. Tərkibi feilləri analitik feil hesab etməyən dilçilər əsasən aşağıdakı fikirləri və şərhləri irəli sürürlər. Məsələn: əgər feilin bacarıq şəklini (məsələn: *gedə bilərsiniz, gəzlədə bilmədi*) tərkibi feil ilə əlaqələndirsək, tərkibi feil məsələsi aradan qaldırılmış olar. Leksik nöqteyi nəzərdən, “*yaza*” ilə “*bilmək*” arasında qarşılıqlı əlaqə “*yazmağa*” ilə “*başlamaq*” arasında qarşılıqlı əlaqədən başqa bir şey deyildir. Daha doğrusu, “*yaza bilmək*” və “*yazmağa başlamaq*” leksik planda ingilis dilindəki modal feillərin infinitivlə birləşmələrinə uyğundur. Həm əsas, həm də modal feil müstəqildir, onlar semantik cəhətdən bir-biri ilə qaynayıb qarışmır. Qrammatik nöqteyi nəzərdən isə, əsas feil sintetik, yaxud analitik üsulla ayrıca feillərdə (mürəkkəb sözdə olduğu kimi) bu cür hallara təsadüf edilməməlidir (Ələkbərov, 1960: s.99).

Dilçilikdə mürəkkəb və tərkibi feillərin mübahisəli məsələlərdən biri hesab olunmasının səbəbi, onların bir bölməsi sayılan frazeoloji vahidlər daxilində tədqiq olunması və bu zaman da bu feillərin malik olduqları bir çox xüsusiyyətlərin gizli qalmasıdır. Azərbaycan dilçiliyində frazeoloji vahid və mürəkkəb söz məsələsi keçən əsrin ortalarından dilçilərin diqqət mərkəzindədir.

Frazeologiya termini *fraza* sözündən düzəlsə də, Azərbaycan dilçiliyində müxtəlif mənələrdə işlədilmişdir. XIX əsrdə yaşamış görkəmli alim Mirzə Kazım bəy (1802 – 1870) dövrünün ənənəsinə riayət edərək rus dilində yazılan təsviri qrammatika kitablarında olduğu kimi, öz əsərində bir sıra hallarda “*fraza*” sözünü “*cümlə*” termini əvəzində işlətməmiş, müasir mənada frazeoloji vahid səciyyəli dil materiallarından isə ayrıca bəhs etməmişdir. O, feildən məlumat verərkən *gəm yemək, vücudə gəlmək, güssə yemək* kimi bir qrup dil faktlarını “tərkibi feillər” sırasında nəzərdə tutmuşdur (Bayramov, 1978: s.14).

S. Murtazayev də dilimizdəki *kotan sürmək, şər demək, girov vermək* kimi tərkibi feilləri, *novruz bayramı, ünəş tayfası* kimi onlarla birləşmələri, söyüş mənəli ifadələri və s. frazeologiya adlandırmışdır (Bayramov, 1978: s.51).

A.İ.Smirnitski isə öz dərsliyində frazeoloji vahidi məzmun, quruluş və formasına görə sözlə müqayisə edərək, onların oxşar və fərqli cəhətlərini göstərir. Müəllifə görə bunların arasında ortaq cəhət hər ikisinin dildə hazır şəkildə işlədilən material olmasından, fərqli cəhət isə bunların formalaşmasından, yəni sözün “tam şəkildə formalaşmasından”, frazeoloji vahidin isə komponentlərinin birlikdə deyil, hər birinin “ayrılıqda formalaşmasından” ibarətdir (Bayramov, 1978: s.10). Frazeologiyada frazeoloji vahidlər sabit söz birləşmələri adlandırılırsalar da, onların bir qismi morfolojiyada nitq hissələrinin quruluşca növlərindən danışılarda mürəkkəb və tərkibi sözlər sırasında verilir. Məsələn:

İsim: itburnu, quşəppəyi, qanqaralığı və s.

Sifət: arvadağız (kişi), suyuşirin (qız), dəyməduşər (adam) və s.

Zərf: altdan-üstədən (dəmək)

Fel: ipini yığmaq, aşın bişirmək, ayağını çəkmək və s.

Dilçilikdə bu zaman yuxarıda misal olaraq göstərilən “*ipini yığmaq, aşın bişirmək və ayağını çəkmək*” kimi iki komponentli tərkibi feillər morfolojiyada mürəkkəb və ya tərkibi feil

adlandırılrsa da, “*əli ətəyindən uzun gəlmək, gözü su içməmək, saman altından su yeritmək, əli qulağında olmaq, tüstüsü təpəsindən çıxmaq, əlindən gələni etmək və s.*” bu kimi üç komponentli tərkibi feillər diqqətdən kənarda qalır və beləliklə də bu frazeologiyaya aid olunan vahidlərə ikili münasibət bəslənmiş olur (Bəşirova, 1981: s.72).

H.Bayramov bu barədə öz kitabında qeyd edir ki, sözün düzəltmə nominativ mənası (və ya mənaları) dildə sonralar, əsasən nominativ mənadan yarandığından, əsasən söz birləşmələri daxilində, yəni başqa sözlərlə əlaqədə daha aydın şəkildə nəzərə çarpır, konkretləşir. Məhz buna görədir ki, izahlı lüğətlərdə və ya tərcümə lüğətlərində əvvəlcə sözün əsas nominativ mənası verilir, sonra onun düzəltmə nominativ mənasından danışılır. Nəzərə almaq lazımdır ki, sözün düzəltmə nominativ mənası həm də onun məcazi mənasıdır, lakin əsasən ədəbiyyatşünaslıqla bağlıdır. Sözlərin əsas və ya düzəltmə nominativ mənalarda birləşməsi yolu ilə yaranan söz birləşməsi sərbəst söz birləşməsi adlanır; çünki belə birləşmə nitq prosesində dilin qrammatikasının mövcud qaydaları əsasında tərtib edilir (Bayramov, 1978: s.19).

Yuxarıda qeyd olunanlara əsaslanaraq onu da bilməliyik ki, dildə ilk dəfə olaraq sözlərin nominativ mənalı yaranmışdır. Bu nominativ mənalı sözlərdən sərbəst birləşmələr əmələ gəlmişdir. Sonralar sözlər məcazi mənalı kəsb etmiş və məcazi mənalı sözlərdən isə frazeoloji vahidlər yaranmışdır. Frazeoloji vahidlər isə öz inkişafını davam etdirərək dilin müəyyən mərhələsində mürəkkəb sözə çevrilir. Belə ki, bu gün türk dillərində birləşmə tipli frazeoloji vahidlər bir növ sərbəst söz birləşmələrinin varisi hesab olunur (Mahmudova, 2008: s.56). Belə ki, sərbəst söz birləşmələri müəyyən zaman çərçivəsində ya mənalının dəyişməsi yolu ilə, ya da onların komponentlərinin sabitləşməsi yolu ilə sabit söz birləşmələrinə çevrilir. Amma bu zaman belə o öz inkişafına yekun vurmayıb, onu davam etdirərək sonda mürəkkəb sözə çevrilir. Bu bütün türk dillərinin hamısında çox ağır gedən proses hesab olunur. Bu proses zamanı isə, demək olar ki, komponentlərinin əksəriyyətində semantik dəyişmə baş verməsi hadisəsi qaçılmaz olur. Belə ki, əvvəla frazeoloji vahidin bir və ya bir neçə komponenti məcazlaşsa da, daha sonra isə ayrı-ayrı komponentlərin hamısı və yaxud bir hissəsi mənə dəyişikliyinə uğrayır, bəzən isə bu söz birləşməsi idiomlaşır və konkret leksik vahidin mənası genişlənərək mücərrəd forma alır. Məsələn: Azərbaycan dilində *top dağıtmaz ev* birləşməsini götürək. *Top dağıtmayan* birləşməsi ilkin dövrlərdə ad + feil tipli feili birləşmə olmuş, zaman keçdikcə sabitləşmiş, öz əvvəlki mənasını itirmiş və yeni mənə kəsb edən “zəngin” ifadəsinin sinonimi olmuşdur. O cümlədən *pulunu balta kəsməz, ayağını yorğanına görə uzatmaq* kimi çox komponentli birləşmələr ilkin mənalılarını itirməklə mürəkkəb formalar yaranmışdır (Mahmudova, 2008: s.65).

Frazeoloji birləşmələrin əmələ gəlməsində, məcazlaşma yolu ilə lüğət tərkibinin zənginləşməsində də feillər xüsusi rol oynayır. Belə ki, dilimizdəki frazeoloji birləşmələrin əksəriyyəti feillər vasitəsilə yaranır. Məsələn: *başına oyun açmaq, üz vermək, ağzından söz qaçıрмаq, söz güləşdirmək, ürək qızdırmaq, bəğrini yarmaq, baş qoşmaq, and içmək, insafa gəlmək, gözə gəlmək, abırdan düşmək, dilə-dişə düşmək, baş-beyini aparmaq, duyuyq düşmək, qulaq asmaq, abırdan salmaq, dilə tutmaq və s.* (Mirzəyev, 1986: s.19).

Mürəkkəb və tərkibi feillərin tədqiqinə bir çox türk dillərində də müxtəlif yanaşmalarla rast gəlinir. Amma, onu da qeyd etmək olar ki, bu feillərin ayrılıqda xüsusilə tədqiqinə və onlara həsr olunmuş vəsaitlər məhdud səviyyədədir. Onların ümumi xüsusiyyətlərini müəyyən formada, daha səlis ifadə etsək, məhdud şəkildə qrammatika kitablarında tapmaq olar. Əlbəttə, bu feillərin müxtəlif türk dilli kitablarda rast gəlinən siyahısı, struktur və funksional xüsusiyyətləri bütün ədəbiyyatlarda eyni olmasa da, əksəriyyətində onlar “ad və feil” tərkibindən ibarətdir. Mürəkkəb və tərkibi feillərin habelə nəzəri cəhətdən şərhini verən müxtəlif müəlliflər onları öz tədqiqat işlərinin müxtəlif bölmələrinə daxil edirdilər. Belə ki, onlar bəzən morfologiyada, bəzən frazeologiyada və bəzən isə sintaksisdə şərh olunurdu.

Hələ XX əsrin ortalarında N.A.Baskakov tərəfindən Azərbaycan dilçiliyində əsasən mürəkkəb feil hesab olunan frazeoloji feillərin tərkibi feillər kimi adlandırılması fikri ilə razılaşmamaq olmaz. O, qaraqalpaq dilindəki feilləri morfoloji və sintaktik üsulla düzələnələr olmaq üzrə iki yerə bölür, sintaktik üsulla əmələ gələnlərin özlərini də iki qrupa ayırır. Müəllif birinci qrupa “adlar və ya feilin ad formaları + köməkçi feillər və ya bağlamalar” səciyyəsinə malik

olanları daxil edir (Баскаков, 1952: s.313-323). N.A.Baskakov bunların sırasında “konkret mənalı köməkçi feillərlə adlardan düzələn tərkibi feillər” sərlövhəsi altında (*kulak sal – qulaq asmaq; kevil aş – ürək açmaq*) kimi frazeoloji vahidlərdən bəhs edərək yazır (Bayramov, 1978: s.57): “...Əksər hallarda buraya idiomatik ifadələrdən ibarət olan tərkibi feillər daxildir” (Баскаков, 1952: s.313-331).

Ad + köməkçi feil tipli birləşmələri ilk olaraq tərkibi feil kimi qruplaşdıran dilçilər N.A.Baskakovla yanaşı, R.A.Aqanin, L.A.Pokrovskaya olmuşlar. Qeyd etdiyimiz kimi, bəzi dilçilər isə bu birləşmələri mürəkkəb, digərləri isə söz birləşmələri kimi qəbul edirlər. Məsələn: A.N.Kononov Türk dilində mürəkkəb feillərdən bəhs edərkən *cevap vermək, el çəkmək, yola gəlmək, akla/ hatra getirmək* kimi bir sıra frazeoloji vahidləri mürəkkəb feil adlandırır. Eləcə də B.A.Oruzbayeva qırğız dilində *kün kör – gün görmək, kolqa sal – kölgə salmaq, göz sal – göz qoymaq* kimi; K.Xalikov özbək dilindəki *kulga tuşmok, iul olmok, boşdan oşirmok, kuzdan keçirmok, kulka olmok* kimi frazeoloji vahidləri hərəkət mənalı mürəkkəb feillər sırasında nəzərdə tuturlar. Qazax dilində bu qəbildən olan vahidlər mürəkkəb feillərlə yanaşı, həm də tərkibi feillər adlandırılır və *kün kör – mövcud olmaq, bet al – yola düşmək, göz sal – göz qoymaq* kimi sabit birləşmələr buna misal göstərilir (Bayramov, 1978: s.57). Bu qəbildən olan feillərin mürəkkəb feil adlandırılmasına həm də S.Cəfərovun Azərbaycan dilində söz yaradıcılığına həsr etdiyi əsərində geniş şəkildə rast gəlinir. O, birinci əsərində *gözüm səndən su içmir, əl gətirmək, gözde-qulaqda olmaq, əl-ayaq açmaq, qulaq ardına vurmaq, dil vermək, dil açmaq və s.* dilin frazeologiyasına aid etdiyi halda, ikinci əsərində bu qəbildən olan *qan tutmaq, dil tökmək, üz vermək, qəlbini qırmaq, yola gətirmək, dilə tutmaq, abırdan düşmək* kimi birləşmələri mürəkkəb feil hesab edir (Bayramov, 1978: s.59).

Beləliklə, gördüyümüz kimi, türkoloqların bu mövzu haqqında ortaq fikrə gələ bilməmişlər. Bu fikir ayrılıqları feil mövzusuna marağı artırmaqla yanaşı, onun dərinlən tədqiq olunmasına zəmin yaradır. Ümumiyyətlə, bu birləşmələrin nəinki Azərbaycan dilçiliyində, habelə bütün türkologiyada dərin və hərtərəfli tədqiqinə ehtiyac duyulmaqdadır. Onların hər iki komponentinə (bəzən üç komponentli) ayrılıqda nəzər yetirməli, xüsusilə də birinci komponentin morfoloji və etimoloji xarakteri üzə çıxarılaraq, bəzi tərkibi feillərdə olduğu kimi alınma mənşəli sözlərdən də (əsasən ərəb, fars (*zənn etmək, vəzz etmək, səbəkar olmaq, şad olmaq, sel olmaq, səbr etmək, əhəmiyyət vermək, imanı olmaq, zənnə qapılmaq, güzəran sürmək*) və rus mənşəli sözlərdən (*avans vermək, plan qurmaq, kloun olmaq*) düzəldilə biləcəkləri və malik olduqları eyni xüsusiyyətlərin ortaya çıxarılmasına geniş zərurət yaradır. Alınma mənşəli sözlərdən düzələn tərkibi feillərdə ya tərcümə zamanı, ya da zamanla məcazi mənə daşıya bilirlər. Məsələn: *Onlar sənin planını artıq çoxdan qurublar (sənin həyatını məhv ediblər).*

Azərbaycan dilində tərkibi feillərin siyahısına nəzər yetirərkən, sadə və düzəltmə feillərdə olduğu kimi (məsələn: *reallaşdırmaq, planlaşdırmaq* və s.) alınma mənşəli isimlərdən (xüsusilə rus dilindən) düzəldilən bir çox birləşmələrə rast gəlmək olur. Onların hal-hazırda dilimizdə kəmiyyətə az olması bilavasitə Azərbaycan dilində alınma mənşəli sözlərin müəyyən zaman çərçivəsində dildən çıxarılması və yerinə dilimizə mənsub sözlərlə əvəz olunması və ya əksinə artıq dildə ən işlək formalara çevrilməsi ilə bağlı ola bilər. Bu kimi alınma mənşəli tərkibi feillərə “*assimilyasiya etmək, izolyasiya etmək, improvizasiya etmək*” və başqa misalları aid etmək olar. Hətta alınma mənşəli feillərdən bir neçə formalı – sadə, düzəltmə və hətta tərkibi feil formalı feillərin də meydana gəlməsini müşahidə etmək olar. Məsələn: *reallaşdırmaq, realizə etmək* (azərbaycanca başqa bir qarşılığı *həyata keçirtmək*), *real olmaq, real yanaşmaq, planlaşdırmaq, plan qurmaq, plan yerinə yetirmək* və s. Qeyd olunan bu misallardan gördüyümüz kimi, bu kimi alınma mənşəli tərkibi feillərin ad komponenti artıq “milliləşərək” Azərbaycan dilinə xas şəkildə qəbul edib, bir neçə tərkibi feil formasının yaranmasında çıxış edə bilirlər.

Mürəkkəb və tərkibi feilləri sabit söz birləşmələri hesab edən bir çox dilçilərdən fərqli olaraq N.A.Baskakov “söz birləşmələri” termininə ilk planda çox geniş əhatə dairəsi verir, sözlərin hər cür birləşməsini – mürəkkəb və tərkibi sözləri də, idiomları da, cümlələri də buna daxil edir. Lakin müəllif sonra buna konkret mənə verir və söz birləşmələrini saydığımız kateqoriyalardan ayırır. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, o söz birləşmələrini müstəqil mənalı sözlərin qeyri-

predikativ formada sərbəst birləşməsi kimi qəbul edir (Vəliyeva, 2008: s.58).

Söz sadə, düzəltmə, mürəkkəb və tərkibi olmalarından asılı olmayaraq söz birləşmələri kimi hər hansı bir dil üçün əsas tikinti materiallarıdır. Ancaq mürəkkəb və tərkibi sözlərlə söz birləşmələrini, bəzən isə cümlələri bənzər struktura və ya “zahiri görünüşə” malik olmaları və ifadə formalarının söz birləşmələri ilə çox yaxınlıq təşkil etmələrinə baxmayaraq, onları qarışdırmaq olmaz.

Bir-birinə bu qədər bənzəyən söz birləşmələri ilə mürəkkəb və tərkibi feilləri ayırd etmək üçün onların zahiri, daxili cəhətlərini, məna xüsusiyyətlərini, bir sözlə desək, onların ən mühüm spesifik cəhətlərini diqqətlə nəzərdən keçirtmək zəruridir. Amma unutmamalıyıq ki, hər şeydən öncə, söz leksik kateqoriya, mürəkkəb və tərkibi söz qrammatik kateqoriya, söz birləşmələri və cümlələr isə sintaktik kateqoriyalardır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz analitik feil – tərkibi feil, mürəkkəb söz – tərkibi feil, frazeoloji vahid – tərkibi feil, söz birləşməsi – tərkibi feil və başqa bu kimi problem doğuran məsələlər dilçilikdə tam aydın şəkildə qruplaşdırılmadığından tərkibi feil mövzusu mürəkkəb mövzu hesab olunur və bu və ya digər formalarla qarışıq salınaraq ortaqlıq bir fikrə gəlinə bilinmir. Bu mövzuları ayrı-ayrılıqda qruplaşdırıb, onlar arasında oxşar və fərqli cəhətləri üzə çıxarılaraq dilçilikdə mürəkkəb və tərkibi feil probleminin həlli yolunu tapmaq olar. Elə bu səbəbdən mürəkkəb və tərkibi feilləri Azərbaycan dilçiliyində araşdırarkən (növbəti bölmədə) bu mövzulardan daha geniş və aydın şəkildə söhbət açılması zərurəti duyulur.

Bütün bu qeyd olunanlarla yanaşı, Azərbaycan dilinin morfolojiyası haqqında olan kitablarda, internet səhifələrində mürəkkəb və tərkibi feillər haqqında yalnız bir neçə səhifə yazılmaqla kifayətlənilir. Bu yazılarda da, əsasən, onların strukturundan söhbət açılır. Bəs hər iki dilin feillərinin əksər hissəsini təşkil edən bu feillərin müvafiq ədəbiyyatlarda belə az həcmdə rast gəlinməsinin səbəbi nədir? Bu mövzunun hələ də tam tədqiq olunmaması buna səbəb ola bilərmi?

Bu kimi suallar mürəkkəb və tərkibi feillərin tədqiqi ilə məşğul olan bir çox dilçiləri narahat etməyə bilməz. Hələ qədim zamanlardan dildə özünə xüsusi yer tutan bu feillərin bir çox xüsusiyyətlərinin tədqiq olunması xüsusi önəm daşıyır. Xüsusilə məktəb və universitet dərslərlərində tərkibi feillərin tədrisinə xüsusi önəm verilməlidir ki, bu feillərin nəinki şifahi nitqdə, həmçinin yazıda da istifadəsi ilə dilə mükəmməl yiyələnəlsin, yazı vərdisləri güclənəlsin və nəticədə danışanın və yazarın nitqi səlis, ahəngli və gözəl olsun. Amma təəssüflə bunu da qeyd etməliyik ki, daha çox şifahi nitqdə rast gəlinən bu feillər, hər iki dilə yiyələnmək istəyən əcnəbilər tərəfindən öyrənilən zaman tərkibi feillərə tədris vəsaitlərində çox az rast gəlinməsi səbəbindən, onlar tərəfindən çox çətinliklə mənimsənilir. Buna görə də, bu feillərin düzgün tədqiqindən sonra onları dərs vəsaitlərinə daxil etmək zəruri və vacibdir.

Beləliklə, burada qeyd olunanlardan belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, Azərbaycan dilində mürəkkəb və tərkibi feil məsələsi hələ də mübahisə doğuran məsələ olaraq qalmaqdadır. Bu zaman tərkibi feillərin araşdırılması səbəblərini və onların bir çox digər feili birləşmələrlə bənzərliklərinə görə qarışıq salınması məsələlərinə qismən də olsa nəzər saldıqdan sonra belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, tərkibi feillərin tədqiq edilməsi prosesi dillərin həmin istiqamətdəki qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirməyə imkan verir. Bununla yanaşı, mürəkkəb və tərkibi feillərin tədqiqi dilin və onun leksik sisteminin semantik inkişafı haqqında düzgün təsəvvür əldə etməyə kömək edir ki, bu da dilçilik nəzəriyyəsi baxımından həmişə maraq doğurur. Mürəkkəb və tərkibi feillərin daxili məna quruluşunun və xarici strukturunun, onların Azərbaycan dilində yeri və mövqeyinin üzə çıxarılması, tərcümə olunma imkanlarının öyrənilməsi, milli və beynəlmiləl mahiyyətinin şərh, onların bir çox xüsusiyyətlərinin – işlənmə və istifadə olunma sahələrinin təhlili, gördüyümüz kimi, həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən aktualıq kəsb etməsi gözəndən yayınmır.

Elə buna görə də, mürəkkəb və tərkibi feilləri Azərbaycan dilində ayrı-ayrılıqda şərh etmək və onların yaranması, inkişafı, dildə rolu ilə əlaqədar olaraq bir çox gizli xüsusiyyətlərini üzə çıxarıb, dilçilikdə bir çox dilçilərin fərqli baxışlarına nəzər yetirərək, bu problemlə məsələnin həlli yolunu tapmaq məqsəduygundur.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov H.A. (1978), "Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları." Bakı, Maarif, 176 s.
2. Bəşirova A.Q. (1981), "Frazeoloji vahidlərin qrammatikada yeri və vəzifəsi məsələsi" // APl-nin 60 illiyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. Bakı, 503 s.
3. Ələkbərov A.Q. (1960), "Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb feil məsələsinə dair" // Ədəbiyyat və dilçilik məcmuəsi. Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri XV cild (red. heyəti: Araslı H.M., Axundov Ə.Ə., Budaqova Z.İ.). Bakı, 154 s., s. 98-152.
4. Quliyev H.K. (2001), "Müxtəlif sistemli dillərdə feilin semantik təsnifatı." Bakı, 256 s.
5. Mahmudova Q.Ç. (2008), "Qıpçaq qrupu türk dillərinin frazeologiyası." Filol. elm. nam. ... dis. Bakı, 156 s.
6. Mirzəyev H.İ. (1986), "Azərbaycan dilində feil." Bakı, Maarif, 320 s.
7. Vəliyeva N. (2008), "Müxtəlif sistemli dillərdə feili birləşmələrin tipoloji təhlili." Bakı, Avropa, 861 s.
8. Баскаков Н.А. (1952), "Грамматика каракалпакского языка." Часть 2. Москва, 370 с.

The types of formation of the compound and composite verbs in the Azerbaijan language

<https://orcid.org/0000-0001-9725-8785>

**Doctor of Philosophy in Philology,
Associate Professor**

Hümbatova Aynura Arzuman qızı

aynurahumbatova@yahoo.com

Baku Eurasia University

Abstract:

As a rule, the compound and complex verb forms in Turkology were not analyzed as word combinations, but were interpreted as analytical forms in the verb system. Even the compound and complex verb problem was also unrelated to the "complex word" problem. By the term "compound" and "composite" verbs, all two-component verbs were mentioned. Their connection with auxiliary verbs was in the focus of attention by Turkologists rather than their lexical-semantic principles among their components. In addition to auxiliary verbs, the discussions about the formation of the compound and complex verb forms from modal and double verbs were widespread in linguistics. Of course, at that time the linguists considered it important to pay a special attention to the expression of a whole meaning of these verbs. For this reason, they referred the analytical forms of the verb and fixed word combinations to the compound and complex verbs. However, both in Turkology, and in Azerbaijani linguistics, the compound and complex verb problem still could not find its solution. One of the reasons for this may be that the opinions of linguists differ on this issue, as well as having different view points, even analyzing them incorrectly might not bring everyone in a general and unique point of view.

Key words: turkology, analytical forms, analytical verbs, analytical verb forms, compound verbs, composite verbs, auxiliary verb

Ədəbiyyatımızın, maarif və mədəniyyətimizin təəssübkeşi

Cavadova Təvəkgül Ənvər qızı
Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitutun
Xarici dillər kafedrasının dosenti,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Toma.cavadova1970@gmail.com
Tel. 070 714 46 82
Orcid: 0009-0006-7861-723X

Xülasə

Heydər Əliyev ölkəmizdə təhsilimizin, maarif və mədəniyyətimizin, ədəbiyyatımızın, incəsənətimizin inkişafında görkəmli xidmətləri olan dahi şəxsiyyət, dünya şöhrətli siyasətçi və xalqımızın ümummilli lideridir. O özünün siyasi fəaliyyəti dövründə görkəmli elm və maarif xadimlərinin yubileylərinin keçirilməsinə, onların həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmasına daim böyük diqqət və qayğı göstərmiş, onları müstəqil dövlətimizin müxtəlif orden və medalları ilə təltif etmişdir. Bütün bunlar isə onlara və onların həmkarlarına böyük stimullaşdırıcı, motivasiyaedici təsir göstərmişdir.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, təhsil, ədəbi- mədəni, maarifçilik mühiti, yazıçı və şairlər, stimullaşdırıcı tədbirlər.

Heydər Əliyev ölkəmizdə təhsilimizin, maarif və mədəniyyətimizin, ədəbiyyatımızın, incəsənətimizin inkişafında görkəmli xidmətləri olan dahi şəxsiyyət, dünya şöhrətli siyasətçi və xalqımızın ümummilli lideridir.

O siyasi fəaliyyəti zamanında, ölkəyə rəhbərliyi dövründə görkəmli elm və maarif xadimlərinin yubileylərinin keçirilməsinə, onların həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmasına daim böyük diqqət və qayğı göstərirdi. Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycan dövlətinə rəhbərlik etdiyi zamanda müasiri olan sənətkarlarla müntəzəm olaraq görüşür, səmimi söhbətlər edir, hıyat şəiati ilə maraqlanır, onları müstəqil dövlətimizin müxtəlif orden və medalları ilə təltif edir, eyni zamanda müxtəlif yubileyləri münasibəti ilə keçirdiyi tədbirlərdə onların ədəbi-tarixi prosesdəki mövqeyini, xidmətlərini, nailiyyətlərini yüksək qiymətləndirirdi.

Bunların nəticəsində yüzlərlə sənətkar, xalq şairi, xalq yazıçısı, Əməkdar İncəsənət xadimi, Əməkdar Müəllim, Əməkdar Elm Xadimi və s. fəxri adlara layiq görülmüşdür.

2000-ci illərdə isə dahi rəhbər elm, mədəniyyət, incəsənət, maarif və digər sahələrdə ləyaqətlə xidmət göstərmiş 200 –ə yaxın hörmətli şəxsə, ziyalıya Prezident təqaüdü təyin etmiş və bir çoxuna isə bu fərmanlar içərisində ən yüksəyi olan “İstiqlal” ordeni təqdim etmişdir ki, onların arasında ədəbiyyat xadimlərindən – Məmməd Araz, Bəxtiyar Vahabzadə, Xəlil Rza Ulutürk, maarif sahəsində Lətif Hüseynzadə təltif olunmuşdur.

Görkəmli dövlət xadiminin elm, təhsil, ədəbiyyat, incəsənət sahəsində çalışanlara belə diqqət və qayğısı, bu sahədə çalışan digər insanları da həvəsləndirmiş, onlara stimula vermiş, daha yüksək nailiyyətlər əldə etməyə sövq etmişdir.

Ədəbiyyat sahəsində yazıb- yaradanların inkişafını təmin etmək üçün məhsuldarlıqlarını daha da artırmaq üçün 1996-cı ildə Prezident Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Füzuli adına beynəlxalq mükafat təsis edilmiş, 1997-ci ildə “Azərbaycan Yazıçılarına dövlət qayğısını artırmaq haqqında” fərman vermiş, onları mənəzillərlə təmin etmişdir.

“Azərbaycan”, “Qobustan”, “Ulduz”, “Literaturniy Azerbaydjan” jurnallarının, “Ədəbiyyat” qəzetinin nəşri dövlət hesabına həyata keçirilməyə başlamışdı. 6 avqust 1998-ci ildə isə Heydər Əliyev “Azərbaycan Respublikasında söz, fikir və məlumat azadlığının təmin edilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında” xüsusi fərman imzalamışdır ki, bu da ölkədə senzuranı aradan qaldırdı, fikir azadlığını təmin etdi.

Ulu öndər Heydər Əliyev ədəbiyyat və incəsənətin, marif və mədəniyyətin yaradıcı gücünə, onun təsir qüvvəsinə, xalqın bu sahədəki fəaliyyətinə yüksək qiymət verərək, ziyalıların milli oyanış hissinin, gənclərin milli vətənpərvərlik duyğularının gücləndirilməsi, xalqın milli-mənəvi dəyərlərinin üzə çıxarılması və qorunmasını, milli mənlilik şüurunun formalaşdırılması və təkmilləşdirilməsi kimi ciddi məsələlərin həllinə nail oldu.

Heydər Əliyev ədəbi-mədəni, pedaqoji ictimaiyyət qarşısında milli mədəni və mənəvi irsimizi araşdırmağı və inkişaf etdirməyi, gənc nəsle ötürməyi fəaliyyətimizin əsas tərkib hissəsinə çevirdi.

Xalqın milli tarixinin, mədəniyyətinin və ədəbiyyatının öyrənilməsi, tədqiqi və təbliği ilə bağlı məsələləri milli lider ön plana çəkdi. Klassik ədəbi- mədəni irsə doğma milli münasibət bəsləməklə klassiklərimizin tanınması yolu ilə Azərbaycan xalqını, Azərbaycan mədəniyyətini və ədəbiyyatını dünyaya tanıtdırdı.

O, elm və mədəniyyət xadimlərinin, maarif və təhsil işçilərinin yubileylərinin keçirilməsini daim diqqətdə saxladı, onları hörmətlə xatırladı, onları yad etdi. Azərbaycandan kənarda dəfn edilən sənətkarların məzarlarının Azərbaycan xalqının mənəvi sərvəti olduğunu xatırlatmaqla bərabər onların qorunması yolunda bacarıq və səylərini əsirgəmədi. Hüseyn Cavidin məzarının doğma torpağa – Naxçıvana gətirilməsini və layiqli məqbərə ucaldılmasını təmin etdi. Dədə Qorqud Dastanlarının Drezden əlyazma nüsxəsini Azərbaycana gətizdirdi.

Müxtəlif bəhanələrlə Azərbaycan xalqına mənsubluğu şübhə altına alınan, yersiz və haqsız polemikaya səbəb olan ədəbiyyat xadimlərinin və nümunələrinin – Nizami Gəncəvinin, Məhəmməd Füzulinin, “Kitabi- Dədə Qorqud”un yubileylərinin keçirilməsi ilə əsassız və şübhəli mülahizələrin aradan qaldırılmasına nail oldu.

Vaxtaşırı olaraq yazıçıların, incəsənət xadimlərinin, müəllimlərin, gənclərin, qadınların qurultaylarında, müxtəlif tədbirlərində iştirak edərək yazıçı və şairlərlə, müəllimlərlə, gənclərlə, qadınlarla, aktyorlarla görüşərək, maraqlı, motivasiyaedici proqram xarakterli nitqlər söylədi, çıxışlar etdi, gənclərə öz tövsiyəsini verdi: “*...Gənclərimiz milli- mənəvi ruhda tərbiyə olunmalıdır, bizim milli- mənəvi dəyərlərimizin əsasında tərbiyələnməlidir. Gənclərimiz bizim tariximizi, ədəbiyyatımızı yaxşı bilməlidir, keçmiş yaxşı bilməlidir, dilimizi yaxşı bilməlidir, milli dəyərlərimizi yaxşı bilməlidir. Milli dəyərlərimizi, milli ənənələrimizi yaxşı bilməyən, tariximizi yaxşı bilməyən gənc vətənpərvər ola bilməz*” [1]. Ulu öndərin bu fikirləri yetişən gənc nəslin milli-mənəvi ruhda və onun tərkib hissəsi olan vətənpərvərlik tərbiyəsində bir proqram xarakteri daşıyır ki, onu daim öyrənməli və əməl etməliyik.

Dahi öndər ədəbi mühiti, maarif və mədəniyyət prosesini daim diqqətdə saxladı, onun inkişaf meyillərini, istiqamətlərini müntəzəm izlədi və təkmilləşdirilməsi yollarını göstərdi. “Azərbaycan”, “Qobustan” və “Ulduz” kimi ədəbi-mədəni jurnalların, sərbəst və azad fikirli ədəbi nümunələri nəşr edilməyə başlandı.

Ulu Öndər bütün ədəbi- mədəni nümunələrə münasibətdə onları ümumilli mənafe və azərbaycançılıq ideologiyası baxımından dəyərləndirməklə, milli zəminə söykənən, milli yaddaşı özündə əks etdirən, milli ruhlu ədəbi əsərlərin yaranmasına böyük önəm verdi.

O, on illərlə formalaşmış Azərbaycançılıq ideologiyasını sosial fəaliyyət sahəsinə, maarifçilik mühitinə gətirdi, bu ideologiyayı özündə ehtiva edən pedaqoji əsərlərin yaranmasını, yeni Pedaqogika dərsləklərinin yazılmasına səbəb oldu. irəli çəkdi.

Hələ 1980 –ci illərdə təhsilimizə müəllimin səriştəliliyi anlayışını gətirdi, hansı ki, bu gün çox aktual hesab edilərək bu sahədə dissertasiyalar, elmi əsərlər yazılır. Ulu öndər dedi: “*Heydər Əliyev 1980-ci ildə ali məktəb işçilərinin respublika müşavirəsindəki nitqində demişdir: “...Biz istəyirik ki, hər bir ali məktəb müəllimi öz sahəsində səriştəli olsun, geniş ümumi məlumatla, yaxşı pedaqoji vərdislərə, mühazirə oxumaq, dərs demək, öyrətmək, tərbiyə etmək üçün bütün başqa zəruri keyfiyyətlərə malik olsun. Bunun üçün gərək hər bir ali məktəb müəllimi elmi biliklərdən əlavə, yaxşı nitq, dil qabiliyyətinə, natiqlik məharətinə, bütün başqa pedaqoji keyfiyyətlərə və vərdislərə yiyələnsin ki, bütün bunlar üst-üstə ona həqiqətən yaxşı tərbiyəçi olmaq imkanı versin*” [2].

Təhsilimizdə, ədəbi- mədəni fəaliyyətimizdə, ədəbiyyatşünaslıqda, sosial sahədə özü problemə yeni təfəkkür yanaşma tərzini nümayiş etdirməklə, başqalarına da yeni düşüncə, yeni təfəkkür tərzini formalaşdırdı.

Ədəbiyyat

1. Əliyev H.Ə. Müstəqil Azərbaycan Respublikası Gənclərinin Birinci Forumunda nitq // Azərbaycan qəzeti. – 1996, – 6 fevral.
2. Əliyev, H.Ə. Ali məktəb işçilərinin respublika müşavirəsində nitq // 21 avqust 1980-ci il. / Xalq qəzeti. –1980, 24 avqust

The initiator of of our literature, education and culture

Javadova Tavakgul Envar qizi
Associate Professor of the Department of Foreign Languages,
Doctor of Philosophy in Philology,
Military Institute named after Heydar Aliyev
E-mail. Toma.cavadova1970@gmail.com
Tel. 070 714 46 82
Orcid: 0009-0006-7861-723X

ABSTRACT

Heydar Aliyev is a genius, a world-famous politician and a national leader of our people, who has made outstanding contributions to the development of our education, education and culture, literature, and art in our country. During his political activity, he always paid great attention and care to celebrating the jubilees of outstanding scientists and intellectuals, improving their living conditions, and awarded them with various orders and medals of our independent state. All this had a great stimulating and motivating effect on them and their colleagues.

Key words: Heydar Aliyev, education, literary-cultural, enlightenment environment, writers and poets, stimulating events.

Heydər Əliyev və onun xarici dil siyasətinin əsasları

Elvina Baxışova Füzuli
orcid id: 0000-0002-2494-3340
elvina@bakhishova.mail.ru
mob: 51 7500997
Azərbaycan ADU (İngilis dili üzrə baş müəllim
və dissertant)

Xülasə:

Məqalədə ümummilli lider Heydər Əliyevin xarici dil siyasətinin formalaşması və bu siyasətin Azərbaycanın təhsil və beynəlxalq əməkdaşlıq sistemində rolu araşdırılır. Heydər Əliyevin dövlətçilik konsepsiyasında xarici dillərin öyrənilməsi milli inkişafın vacib istiqamətlərindən biri kimi təqdim olunur. O, gənclərin qloballaşan dünyaya inteqrasiyasını təmin edən əsas amil kimi xarici dil biliklərini xüsusi vurğulamışdır. Məqalədə həmçinin Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi islahatların müasir dövrdə xarici dil tədrisinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə təsiri elmi əsaslarla təhlil olunur.

Açar sözlər: H. Əliyev, xarici dil, qloballaşan dünya, təhsil proqramları, gənclər siyasəti, beynəlxalq əməkdaşlıq

GİRİŞ. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin qurucusu olmaqla yanaşı, ölkənin təhsil və intellektual inkişafına da böyük diqqət göstərmişdir. Onun apardığı islahatların mərkəzində gənclər, onların gələcəyinin təminatı və dünya ilə ayaqlaşma bacarığı dayanırdı. Ulu Öndərin təhsil sahəsində həyata keçirdiyi strateji qərarlar, xüsusilə xarici dillərin öyrənilməsinə verdiyi önəm, bu gün də öz aktuallığını qorumaqdadır. Heydər Əliyev dəfələrlə qeyd etmişdir ki, müasir Azərbaycan gənci bir neçə dili bilməli, dünya təcrübəsindən istifadə edərək vətəninə fayda verməlidir.

Onun xarici dil siyasəti təkcə təhsil islahatlarının deyil, həm də milli inkişaf strategiyasının mühüm komponentinə çevrilmişdi. O, xarici dillərin öyrənilməsini gənclərin dünya ilə integrasiyası və Azərbaycanın beynəlxalq mövqeyinin gücləndirilməsi baxımından əhəmiyyətli hesab edirdi.

Heydər Əliyevin xarici dil siyasətinin ideoloji bazası. Ümummilli lider Heydər Əliyevin dövlətçilik fəlsəfəsində xarici dil siyasəti sırf dil öyrənmək məqsədindən daha geniş və strateji bir çərçivədə nəzərdən keçirilirdi. Onun bu sahədəki baxışları milli maraqlar, dövlət təhlükəsizliyi, mədəniyyətlərarası dialoq və beynəlxalq əməkdaşlıqla sıx bağlı idi. Heydər Əliyev xarici dilləri sadəcə ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də inkişaf, integrasiya və rəqabətqabiliyyətli gənclərin formalaşması üçün əsas alət kimi dəyərləndirirdi.

Ulu Öndər hesab edirdi ki, Azərbaycan gənci yalnız Azərbaycan dilini deyil, eyni zamanda bir neçə xarici dili də bilməlidir ki, qloballaşan dünyada mövcud tendensiyalara uyğun şəkildə öz bilik və bacarıqlarını inkişaf etdirə bilsin. O bildirirdi ki, dünya təcrübəsinin öyrənilməsi, müasir elmi-texniki nailiyyətlərin mənimsənilməsi və Azərbaycanın bu proseslərə aktiv qoşulması xarici dillərin bilik səviyyəsindən birbaşa asılıdır. Beləliklə, xarici dil siyasəti Heydər Əliyevin milli inkişaf strategiyasında əsas prioritetlərdən birinə çevrilmişdi.

Bu siyasətin ideoloji əsaslarını aşağıdakı beş strateji istiqamət təşkil edirdi:

1. **Milli-mənəvi dəyərlərin qorunması ilə yanaşı global integrasiyanın təmin olunması** – Heydər Əliyev milli kimliyi və mədəniyyətimizi qorumağın vacibliyini daim vurğulasa da, bu prosesin qloballaşma şəraitində aparılmasının zəruriliyini də dərk edirdi. Onun üçün xarici dillərin öyrənilməsi milli kimlikdən imtina deyil, əksinə, onun dünyaya tanınması üçün bir vasitə idi.
2. **Gənclərin intellektual inkişafının stimullaşdırılması** – Ulu Öndər əmin idi ki, xarici dillər vasitəsilə gənclərin təfəkkür dairəsi genişlənir, analitik və yaradıcı düşüncə qabiliyyətləri inkişaf edir. Bu da bilik cəmiyyətinin formalaşması və müasir dövrün tələblərinə uyğun insan kapitalının yaradılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.
3. **Elm və texnologiyanın ölkəyə gətirilməsi** – Heydər Əliyev elm və texnoloji biliklərin mənimsənilməsi üçün xarici dillərə yiyələnməyin zəruriliyini daim qeyd edirdi. O bildirirdi ki, dünya elminin əsas dili olan ingilis və digər beynəlxalq dillər elmi araşdırmaların, yeni texnologiyaların öyrənilməsi üçün açar rolunu oynayır. Xarici dilləri bilən mütəxəssislər vasitəsilə ölkəyə yeni texnologiyaların gətirilməsi daha asan və effektiv şəkildə baş tutur.
4. **Beynəlxalq əməkdaşlığın və diplomatik əlaqələrin gücləndirilməsi** – Xarici siyasətdə uğur qazanmaq üçün mütəxəssislərin dil bilikləri və beynəlxalq ünsiyyət bacarıqları olduqca vacibdir. Heydər Əliyev bu baxımdan dil biliklərini diplomatik kadrların formalaşmasında strateji faktor kimi qiymətləndirirdi. Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq təşkilatlarla münasibətlərinin genişlənməsi də bu siyasətin birbaşa nəticəsi olmuşdur.
5. **Azərbaycanın beynəlxalq imicinin yüksəldilməsi** – Xarici dillərdə təhsil alan, elmi araşdırmalar aparan və beynəlxalq platformalarda çıxış edən gənclər ölkəmizin mədəni və intellektual simasını dünyaya tanıtdırırlar. Heydər Əliyev bu amili dövlətin

yumşaq güc siyasətinin ayrılmaz hissəsi hesab edirdi. Xarici dilləri mükəmməl bilən vətəndaşların sayı artdıqca, Azərbaycanın beynəlxalq ictimaiyyətdə müsbət imici də daha da möhkəmlənir.

Nəticə etibarilə, Heydər Əliyevin xarici dil siyasəti yalnız tədris mühiti ilə məhdudlaşmayan, həm daxili, həm də xarici siyasətlə uzlaşan genişmiqyaslı strateji konsepsiya idi. Bu siyasət sayəsində Azərbaycan yeni dövrün çağırışlarına cavab verən, dünyaya açıq və rəqabətqabiliyyətli bir cəmiyyətin əsaslarını formalaşdırmağa başladı.

Təhsil sahəsindəki islahatlar və dil tədrisi

1990-cı illərdə Azərbaycanın müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi ilə paralel olaraq təhsil sahəsində də islahatlara ehtiyac yarandı. Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə bu sahədə ciddi addımlar atıldı. 1998-ci ildə qəbul edilən “Təhsil haqqında Qanun”da xarici dillərin tədrisi prioritetlər sırasında yer aldı (7).

Bu dövrdə atılan əsas addımlar:

- Xarici dil üzrə ixtisaslaşmış orta məktəblərin yaradılması;
- İngilis, fransız, alman, rus dillərinin dərindən tədrisi;
- Müasir metodikaya əsaslanan təlim sistemlərinin tətbiqi;
- Xaricdə təcrübə keçmiş müəllimlərin hazırlanması;
- Beynəlxalq dil imtahanlarına (TOEFL, IELTS, DELF və s.) hazırlıq proqramlarının tətbiqi.

Bu addımların nəticəsində 2000-ci illərin əvvəllərində Azərbaycanda xarici dillərin tədrisi keyfiyyətə yeni mərhələyə keçdi.

“2000 nəfərin xaricdə təhsili” proqramı

Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasətinin parlaq nümunələrindən biri də “2000 nəfərin xaricdə təhsili” proqramı idi. Bu proqramın əsas məqsədi – Azərbaycanın gələcəyi üçün yüksək ixtisaslı, xarici dilləri bilən və müasir dünyagörüşünə malik kadrlar hazırlamaq idi.

Proqram çərçivəsində:

- ABŞ, Böyük Britaniya, Almaniya, Fransa, Türkiyə və digər ölkələrin universitetlərində yüzlərlə gənc təhsil aldı;
- Bu gənclər xarici dilləri yalnız öyrənmədi, həm də həmin dillərdə akademik səviyyədə bacarıqlar əldə etdilər;
- Təhsildən sonra vətənə dönməyən bu mütəxəssislər dövlət idarəçiliyində, diplomatik sahədə və özəl sektorda uğurla fəaliyyət göstərdilər.

Bu proqram xarici dillərin öyrənilməsini stimullaşdırmaqla yanaşı, Azərbaycanda elmi və texnoloji potensialın inkişafına mühüm töhfə verdi.

Mədəniyyətlərarası dialoq və dil siyasəti

Heydər Əliyevin xarici dil siyasəti təkcə təhsil və iqtisadi tərəqqi məqsədi daşıyırdı. Onun bu məsələyə yanaşması həm də mədəniyyətlərarası dialoqun təşviqi və xalqlar arasında qarşılıqlı anlaşmanın dərinləşdirilməsi ilə bağlı idi. Ulu Öndər inanırdı ki, dil yalnız rabitə vasitəsi deyil, eyni zamanda xalqlar arasında körpü rolunu oynayan, mədəniyyətlərin qarşılıqlı mənimsənilməsini və anlaşılmasını təmin edən güclü bir sosial alətdir.

Heydər Əliyev xüsusilə qeyd edirdi ki, Azərbaycan xalqının tarixən formalaşmış tolerantlıq ənənələri və multikultural dəyərləri, digər xalqların dillərinə, mədəniyyətlərinə və dini inanclarına hörmətlə yanaşma bacarığı ilə daim seçilmişdir. Bu baxımdan xarici dillərin öyrənilməsi, yalnız praktiki bilik deyil, həm də dünyagörüşün genişlənməsi və mədəni dəyərlərə hörmətin artması baxımından vacib idi.

Onun təşəbbüsü ilə həyata keçirilən bir sıra mədəni tədbirlər və strateji layihələr mədəniyyətlərarası dialoqun möhkəmləndirilməsinə xidmət edirdi. Bu çərçivədə aşağıdakı təşəbbüsləri qeyd etmək olar:

- **Xarici dillərdə nəşrlər və tərcümə mərkəzlərinin yaradılması** – Bu təşəbbüslər müxtəlif dillərdə elmi, bədii və ictimai ədəbiyyatların nəşri və Azərbaycan dilinə tərcümə olunmasını təmin edirdi. Xüsusilə Qərb ədəbiyyatının və klassik dünya mədəni irsinin Azərbaycan oxucusuna çatdırılması istiqamətində ciddi işlər görülmüşdür. Eyni

zamanda, Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti də xarici dillərə tərcümə olunaraq beynəlxalq arenaya çıxarılmışdır.

- **Xarici ölkələrdə Azərbaycan dilinin tədrisi və diaspor fəaliyyəti** – Heydər Əliyev xaricdə yaşayan azərbaycanlıların milli kimliyini qoruyub saxlamaq məqsədilə Azərbaycan dilinin və mədəniyyətinin öyrədilməsinə xüsusi diqqət yetirirdi. Bu məqsədlə müxtəlif ölkələrdə Azərbaycan dili kursları açıldı, mədəniyyət mərkəzləri fəaliyyətə başladı və diaspor təşkilatları ilə əməkdaşlıq gücləndirildi. Bu kurslar həm də Azərbaycanı xaricdə tanıtmak üçün effektiv mədəni vasitəyə çevrildi.

- **Beynəlxalq dil və mədəniyyət festivallarının təşkili** – Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Azərbaycanda müxtəlif beynəlxalq dil, mədəniyyət və incəsənət festivalları keçirilməyə başlandı. Bu tədbirlər ölkədə yaşayan müxtəlif xalqların nümayəndələrinin mədəni irsini tanıtmaqla yanaşı, digər ölkələrdən də qonaqların iştirakı ilə ölkəmizin mədəniyyətini dünyaya tanıtmak üçün əhəmiyyətli platformaya çevrildi. Həmçinin, bu festivallar Azərbaycan gənclərinin multikultural mühitdə böyüməsi və müxtəlif dilləri, mədəniyyətləri tanıması üçün praktik imkanlar yaratdı.

Bütün bu təşəbbüslər Heydər Əliyevin “dil vasitəsilə mədəniyyətə, mədəniyyət vasitəsilə insanlığa yaxınlaşma” ideyasını reallaşdırmağa yönəlmişdi. O, daim qeyd edirdi ki, mədəniyyətlərarası dialoqu inkişaf etdirməyən bir cəmiyyət, beynəlxalq sistemdə layiqli yer tuta bilməz.

Bu yanaşma sonrakı dövrlərdə, xüsusilə İlham Əliyevin prezidentliyi dövründə də davam etdirilmiş, “Bakı Prosesi” kimi beynəlxalq təşəbbüslərlə daha da genişləndirilmişdir. Azərbaycanın ev sahibliyi etdiyi mədəniyyətlərarası dialoq forumları, UNESCO və digər qurumlarla əməkdaşlıq bu siyasətin davamlılığını və uğurlu nəticələrini nümayiş etdirir.

Beləliklə, Heydər Əliyevin xarici dillərin tədrisinə yanaşması yalnız texniki biliklə məhdudlaşmır, bu siyasət humanist dəyərləri, sülhü və mədəni müxtəlifliyi təşviq edən genişmiqyaslı strateji baxışla həyata keçirilirdi. Bu gün Azərbaycan cəmiyyəti həmin siyasətin nəticəsi olaraq multikultural və dialoq yönümlü bir dövlət nümunəsi kimi qəbul edilir.

Heydər Əliyevin fondu və dil tədrisi

Heydər Əliyev Fondu, ümummillî liderin təhsil və mədəniyyət sahəsindəki ideyalarını davam etdirərək, xarici dillərin öyrənilməsinə və tədrisinə dəstək verən bir sıra mühüm layihələri həyata keçirir. Fondun əsas məqsədi, yalnız Azərbaycan daxilində deyil, beynəlxalq miqyasda da ölkənin təhsil sistemini gücləndirmək və gənclərin dünya ilə inteqrasiyasını asanlaşdırmaqdır. Bu məqsədlə müxtəlif dillərin öyrənilməsinə dair layihələr və təşəbbüslər həyata keçirilir. Bu tədbirlər, Heydər Əliyevin təhsil sahəsindəki siyasətinin nəticəsi olaraq, gənclərə beynəlxalq təhsil imkanları yaradılmasına, müasir texnologiyalar vasitəsilə təhsil prosesinin daha əlçatan olmasına xidmət edir.

Fondun həyata keçirdiyi layihələrin əsas istiqamətləri aşağıdakı kimidir (8):

1. Çin Dili Üzrə Distant Tədris Kursları

2019-cu ildə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetində (UNEC) Heydər Əliyev Fondu tərəfindən **Çin dili üzrə distant tədris kursları** təşkil edilməyə başlanmışdır. Bu layihə, Azərbaycan gənclərinə dünya iqtisadiyyatında artan rol oynayan Çinin dilini və mədəniyyətini öyrənmək imkanı yaratmışdır. Çin dili, global biznesdə və beynəlxalq əlaqələrdə mühüm rol oynadığı üçün, bu kurslar tələbələrin gələcəkdəki karyera perspektivlərini genişləndirir. Çin dili, həm də Asiya bazarlarında və global ticarət şəbəkələrində Azərbaycan gəncləri üçün yeni imkanlar açır.

Bu kursların təşkil edilməsi, Heydər Əliyev Fondunun təhsilin beynəlxalq ölçülərini nəzərə alaraq həyata keçirdiyi mühüm bir addım idi. Fond, bu sahədə gənclərin daha geniş perspektivlər əldə etmələri üçün müasir tədris metodları və texnologiyalarından istifadə etməyi də prioritet sayır.

2. Fransız-Azərbaycan Universiteti (UFAZ) və Fransız Dilinin Tədrisi

Fransız-Azərbaycan Universiteti (UFAZ), Heydər Əliyev Fondunun təşəbbüsü ilə yaradılmış və Azərbaycanda fransız dilinin tədrisinin gücləndirilməsinə yönəlmiş mühüm bir layihədir.

UFAZ universiteti, Azərbaycanla Fransa arasında təhsil və mədəniyyət sahəsindəki əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi məqsədini güdür. Bu universitetdə fransız dilinin tədrisi genişləndirilmiş, eləcə də fransız dilində təhsil proqramları təklif olunmuşdur.

Fransız dilini öyrənən tələbələr yalnız fransız dilini deyil, eyni zamanda Fransanın zəngin mədəniyyətini və təhsil sistemini də mənimsəyirlər. Bu, həmçinin gənclərin beynəlxalq təhsil səviyyəsində rəqabət qabiliyyətlərini artırır və Azərbaycanın Avropa ilə əlaqələrinin gücləndirilməsinə töhfə verir. UFAZ universitetində fransız dilində tədris olunan proqramlar, gənclərə beynəlxalq səviyyədə uğur qazanmaları üçün geniş imkanlar yaradır.

3. Müasir Tədris Texnologiyalarının İstifadəsi və Virtual Təhsil Platformaları

Heydər Əliyev Fondunun əsas vəzifələrindən biri də müasir tədris texnologiyalarından istifadə edərək təhsilin keyfiyyətini artırmaqdır. Bu məqsədlə **virtual təhsil platformaları** yaradılaraq tələbələrə müxtəlif dillər üzrə tədris materiallarına asanlıqla çıxış imkanı verilmişdir. Onlayn tədris platformaları, xüsusilə pandemiya dövründə təhsilin davamlılığını təmin etmiş və tələbələrin evdən çıxmadan müxtəlif dillərdə təhsil almasına şərait yaratmışdır.

Bu cür platformalar, təhsil sahəsindəki ən son texnoloji yenilikləri tətbiq edərək, tələbələrin dünya səviyyəsindəki təhsil imkanlarından faydalanmasına kömək edir. Gənclərin müxtəlif dilləri öyrənməsi və həmin dillərdə biliklərini inkişaf etdirməsi, onların global əmək bazarına daha yaxşı inteqrasiya olmasına imkan tanıyır.

4. Azərbaycanın Beynəlxalq İmicinin Yüksəldilməsi

Heydər Əliyev Fondunun həyata keçirdiyi bu təşəbbüslər, yalnız təhsil sahəsində deyil, həm də Azərbaycanın beynəlxalq imicinin yüksəlməsinə xidmət edir. Xarici dillərin öyrənilməsi və tədrisi, ölkənin mədəniyyətinin, elminin və iqtisadiyyatının inkişafı ilə paralel olaraq, Azərbaycanın beynəlxalq səviyyədə tanınmasına müsbət təsir göstərir. Dil bilikləri, Azərbaycan gənclərinin beynəlxalq əlaqələrdə daha fəal iştirak etmələrini təmin edir və ölkənin diplomatik əlaqələrinin genişlənməsinə dəstək verir.

Heydər Əliyev Fondu, onun ideyalarının və prinsiplərinin davamı olaraq, xarici dil biliklərinin inkişafına böyük töhfələr verir. Bu təşəbbüslər, gənclərin beynəlxalq təhsil imkanlarını artırır, müasir tədris metodlarını tətbiq edir və Azərbaycanı dünyaya tanıdan təhsil platformalarının yaradılmasına xidmət edir. Gələcəkdə bu cür layihələrin daha da genişlənməsi, Azərbaycanın dünya miqyasında daha çox tanınmasına və inkişafına imkan yaradacaqdır.

Heydər Əliyev Fondu, təhsilin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasında, mədəniyyətlərarası dialoqun inkişaf etdirilməsində və gənclərin dünya səviyyəsində rəqabət aparmağa hazır olmalarında mühüm rol oynayır. Bu fəaliyyətlər, Azərbaycanı daha da qüdrətli edən və dünya ilə inteqrasiya edən bir ölkə halına gətirir.

Siyasətin müasir davamı və strateji rolu

Bu gün Prezident İlham Əliyev tərəfindən Heydər Əliyevin təməlini qoyduğu xarici dil siyasəti uğurla davam etdirilir. Ulu Öndərin təhsil sahəsindəki uzaqgörən və strateji yanaşmalarını təkrarlayaraq, Azərbaycan hökuməti, gənclərin xarici dil biliklərini inkişaf etdirmək üçün müasir proqramlar və təşəbbüslər həyata keçirir. Bu siyasət, Azərbaycanın dünya səviyyəsində təmsilçiliyini artırmaq, ölkənin beynəlxalq əlaqələrini gücləndirmək və gənclərin beynəlxalq əmək bazarına uyğunlaşmalarını təmin etmək məqsədini güdür.

Prezident İlham Əliyev xarici dil siyasətinin daha da genişləndirilməsini və mükəmməlləşdirilməsini dövlətin prioritetlərindən biri hesab edir. Bu baxımdan bir sıra tədbirlər həyata keçirilmiş və davamlı olaraq təkmilləşdirilməkdədir. Hazırda bu siyasət Azərbaycan cəmiyyətinin hər bir sahəsinə daxil olmuş və ölkənin inkişafına müsbət təsir göstərmişdir.

Xarici Dil Təhsilində Dövlət Proqramları

Azərbaycan hökuməti tərəfindən həyata keçirilən Dövlət Proqramları, ölkə daxilində xarici dil təhsilinin keyfiyyətini artırmağı və gənclərin xarici dillərdə biliklərini inkişaf etdirməyi hədəfləyir. Bu proqramlar çərçivəsində:

1. **Gənclərin Xaricdə Təhsili:** Hökumət tərəfindən dəstəklənən müxtəlif proqramlar vasitəsilə Azərbaycan gənclərinə xaricdə təhsil almaq üçün geniş imkanlar yaradılır.

Bu, yalnız dil biliklərini inkişaf etdirməklə kifayətlənmir, həmçinin tələbələrin beynəlxalq təhsil mühitinə daxil olmalarını təmin edir.

2. Yerli Təhsil Müəssisələrində Xarici Dillərin Keyfiyyətli Tədrisi: Azərbaycan universitetlərində xarici dillərin daha müasir və effektiv tədrisi üçün təhsil proqramları hazırlanır. Bu məqsədlə xarici dil müəllimlərinin peşəkarlığının artırılması və tədrisin müasir metodlarla aparılması istiqamətində addımlar atılır.

3. Dövlət İmtahanlarında Xarici Dil Biliklərinin Ölçülməsi: Hazırda, Dövlət İmtahan Mərkəzinin imtahanlarında xarici dil biliyinin ölçülməsi məcburidir. Bu tədbir, gənclərin xarici dil biliklərinə ciddi yanaşmalarını təmin edir və dil biliyinin rəsmi səviyyədə qiymətləndirilməsini təşkil edir. Bu yanaşma, həmçinin, tələbələrin iş bazarına integrasiyasını asanlaşdırır və onların beynəlxalq müstəvidə rəqabət qabiliyyətini artırır.

Hazırda bir çox Azərbaycan universitetlərində tədris dili olaraq **ingilis** və **fransız** dillərindən istifadə olunur. Məsələn, ADA Universiteti, ADU (Azərbaycan Dillər Universiteti), UNEC (Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti), UFAZ (Fransız-Azərbaycan Universiteti) və MAA (Milli Aviasiya Akademiyası) kimi təhsil müəssisələri müasir tədris metodlarını tətbiq edərək xarici dillərdə təhsil proqramları təklif edirlər. Bu, gənclərin qlobal iş bazarında daha asan yerləşmələrini təmin edir və onları dünya səviyyəsində mütəxəssislər kimi yetişdirir.

İngilis və fransız dillərinin tədrisi, yalnız xarici dil biliklərinin artırılması ilə kifayətlənmir, həm də bu dillərdə tədris olunan fənlər və proqramlar vasitəsilə tələbələrin beynəlxalq təcrübə qazanmalarına imkan yaradır. Beləliklə, Azərbaycan gəncləri dünyanın müxtəlif guşələrində, xüsusən də Avropa və Şimali Amerika ölkələrində keçirilən elmi və işgüzar tədbirlərdə iştirak edə bilirlər.

Azərbaycanın təhsil müəssisələri, xarici dillərdə yazılmış dərsliklərə və elmi məqalələrə çıxış təmin edərək, gənclərin dünyada baş verən yenilikləri izləməsinə və müasir elmi biliklərlə tanış olmasına şərait yaradır. Bu yanaşma, tələbələrin qlobal elmi mühitlə əlaqələrini gücləndirir və onlara yeni məlumatları əldə etmək və istifadə etmək imkanı verir. Xarici dillərdəki mənbələrə çıxış, Azərbaycan gənclərinin beynəlxalq akademik dünyada öz mövqelərini bərqərar etməsinə kömək edir.

Prezident İlham Əliyevin xarici dil siyasəti, Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə layiqli təmsilçiliyini təmin edir. Xarici dilləri yaxşı bilən gənclər, ölkəni dünyanın müxtəlif yerlərində təmsil etməkdə daha fəal olurlar və Azərbaycanla digər ölkələr arasında əlaqələrin qurulmasına töhfə verirlər. Bu, yalnız diplomatik münasibətləri deyil, həm də iqtisadi və mədəni əlaqələri inkişaf etdirir.

Eyni zamanda, xarici dil bilikləri gənclərin beynəlxalq iş bazarında rəqabət qabiliyyətini artırır. Dünya bazarında yüksək təhsil və peşəkar biliklər tələb olunur, və bu tələbə uyğun gələn gənclər, beynəlxalq şirkətlərdə və təşkilatlarda daha yüksək mövqelərə sahib ola bilirlər. Xarici dilləri mükəmməl bilən Azərbaycan gəncləri, qlobal iş bazarında digər ölkələrin vətəndaşları ilə bərabər şərtlərlə rəqabət aparırlar.

Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Heydər Əliyevin təməlini qoyduğu xarici dil siyasəti bu gün də uğurla davam etdirilir və inkişaf edir. Dövlət tərəfindən həyata keçirilən proqramlar və təşəbbüslər, Azərbaycan gənclərinin beynəlxalq səviyyədə təmsil olunmasına və rəqabət qabiliyyətlərinin artırılmasına xidmət edir. Bu siyasət, həmçinin, Azərbaycanın qlobal əmək bazarına integrasiyasını təmin edir, ölkənin beynəlxalq əlaqələrini genişləndirir və dövlətin dünya miqyasında nüfuzunu artırır.

Ulu Öndərin xarici dil siyasətinin müasir davamı olan bu addımlar, Azərbaycanın gələcək inkişafına və dünya səviyyəsində tanınmasına böyük töhfə verir. Gənclərin xarici dillərdə təhsil alması və mükəmməl biliklərə sahib olması, Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə güclü və etibarlı tərəfdaş olmasına imkan yaradır. Bu isə Azərbaycanın gələcəkdə daha da güclü bir dövlətə çevrilməsinə şərait yaradır.

Heydər Əliyevin xarici dillərlə bağlı siyasəti uzunmüddətli strateji baxışa əsaslanaraq, həm milli, həm də beynəlxalq inkişafın mühüm dayağı olmuşdur. Bu siyasət nəticəsində minlərlə gənc

xarici dilləri öyrənmiş, bu biliklərdən istifadə edərək həm öz şəxsi inkişaflarına, həm də ölkənin tərəqqisinə töhfə vermişlər.

Ədəbiyyat

1. Əliyev, H. (1997). Gənclərlə bağlı dövlət siyasəti haqqında çıxışlar. Bakı: Gənclik.
2. Əliyev, H. (2000). Müstəqilliyimiz əbədidir. Bakı: Azərənəşr.
3. Əliyeva, T. (2020). Gənclərin xarici dil biliklərinin formalaşmasında dövlət siyasətinin rolu. BDU Elmi Əsərləri, №2.
4. Hüseynova, S. (2013). Heydər Əliyev və Azərbaycanda təhsil siyasəti. Bakı: Elm və Təhsil.
5. Quliyev, E. (2015). Azərbaycan təhsil sistemində dil siyasəti. Bakı: Maarif.
6. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi saytı: www.president.az
7. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. (1998). Təhsil haqqında Qanun. Bakı.
8. Heydər Əliyev Fondu: www.heydar-aliyev-foundation.org
9. UNEC Rəsmi Saytı – Distant Çin dili kursları haqqında məlumat (2019).

Heydar Aliyev and the fundamentals of his foreign language policy

Elvina Bakhishova Fuzuli
orcid id: 0000-0002-2494-3340
elvina@bakhishova.mail.ru
mob: 51 7500997

Azerbaijan ADU (Senior Lecturer in English and Dissertation Candidate)

Abstract:

The article examines the formation of the foreign language policy of the national leader Heydar Aliyev and the role of this policy in the education and international cooperation system of Azerbaijan. In Heydar Aliyev's concept of statehood, the study of foreign languages is presented as one of the important directions of national development. He especially emphasized foreign language knowledge as the main factor ensuring the integration of young people into the globalized world. The article also analyzes the impact of the reforms implemented by Heydar Aliyev on improving the quality of foreign language teaching in the modern era on scientific grounds.

Keywords: H. Aliyev, foreign language, globalized world, educational programs, youth policy, international cooperation

Ümummilli lider Heydər Əliyevin təhsil siyasəti azərbaycançılıq məfkurəsi əsasında

Fil.ü.f.d.,dos.Məcidova Fatma Arif
e.mail:mecidova.fatma@baau.edu.az

Bakı Avrasiya Universiteti
Xarici dil və ədəbiyyat kafedrası
ORCID ID:0009-0002-3903-3195

Xülasə

Azərbaycan siyasətinin və təhsil sisteminin əsas siması kimi Heydər Əliyevin irsinin araşdırılması müasir Azərbaycan tədqiqatçılarının fəaliyyətində həmişə aparıcı yer tutmuşdur. Onun istər azərbaycançılıq, istərsə də dövlətçilik uğrunda gördüyü işlər hər bir Azərbaycan vətəndaşı üçün daim xatırlanmalı olan tələpəli məqamları özündə ehtiva edir. Ulu öndər xalq maarifçiliyi işini yüksək səviyyədə aparmış, məharətlə icra etmişdi. O, respublikaya rəhbərlik etdiyi dövrlərdə təhsilə xüsusi diqqət ayırmış, “Təhsil millətin gələcəyidir” şüarı ilə gənclərin təhsilə olan marağını artırılmasını prioritet məsələ olaraq Azərbaycan cəmiyyətinin qarşısında qoymuşdur. Xüsusi ilə Azərbaycan Respublikasının ilk illərində yeni nəslin təlim və tərbiyə işinə böyük qayğı göstərən Heydər Əliyev müstəqil respublikanın qurulmasında təhsilin rolunu olduqca yüksək qiymətləndirmişdi. Onun bu çabasının bazisində böyük bir ideya, meta bir dəyər var idi. Bu **azərbaycançılıq məfkurəsi** idi. Heydər Əliyev təhsildə məhz azərbaycançılıq məfkurəsini rəhbər tutaraq islahatlar aparmış, respublikamızı demokratik sekulyar və müstəqil bir ölkə kimi yeni minillikdə öz mövcudiyyətini davam etdirməyə təşviq etmişdir. Məqalədə Heydər Əliyevin azərbaycançılıq məfkurəsi və onun üstqurumdan formalaşan təhsil siyasəti araşdırılmışdır.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, təhsil, azərbaycançılıq, təhsil siyasəti, Azərbaycan

Giriş. Heydər Əliyev adı müstəqil Azərbaycan respublikasının qurulması ilə yaxından bağlıdır. Onun hər bir siyasi addımı bu günkü respublikamızın təməllərini atmışdır. Heydər Əliyev azərbaycançılıq ideyasının da görkəmli rəhbərlərindən olmuşdur. Onun təhsil siyasəti də məhz dövlətçiliyin güclənməsinə, gənclərdə milli şüurun artmasına xidmət etmişdir. Ulu öndər təhsildə təkcə milli kimlik məsələsinə qayğı göstərməmiş, eyni zamanda beynəlxalq insan hüquqları məsələləri ilə də yaxından maraqlanmışdır. Heç təsadüfi deyil ki, onun göstərişi ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının nəzdində İnsan Hüquqları üzrə Elmi-Tədqiqat İnstitutu yaradılmışdı. [2]

Heydər Əliyevin təhsil sahəsində atdığı ən əhəmiyyətli addımlardan biri də heç şübhəsiz onun Elmlər Akademiyasına Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası adını verməsi olmuşdur. Bu addım özündə çox böyük məna daşıyır. Heydər Əliyev təhsil sahəsindəki milliləşmə siyasətində olduqca avanqard və dönməz pozisiyada idi. Heç təsadüfi deyil ki, 1997-ci ilin 31 yanvar tarixində Heydər Əliyevin Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının rəhbərliyi və görkəmli alimləri ilə baş tutan görüşü öz nəticəsini dərhal göstərmiş və akademiyanın nəzdində milli müstəvidə müəyyən dəyişikliklər baş tutmuşdur.

Dahi şəxsiyyət: Heydər Əlirza oğlu Əliyev 1923-cü ildə may ayının 10-unda Naxçıvan Muxtar Respublikasında doğulmuşdur. Onun həyatı bir başa Azərbaycan və onun inkişafı və müstəqilliyi ilə sıx bağlı olmuşdur. Hakimiyyətə gələnə qədər yüksək vəzifələrdə çalışan Heydər Əliyev təhsili prioritet məsələ kimi qəbul etmiş, Azərbaycan gəncliyinə istər Sovet ittifaqı illərində, istərsə də Sovet İttifaqının dağılmasından sonra təhsil sahəsində öz rəhbərliyi ilə yol göstərmişdir.

Olduqca məşəqqətli ömür yolu keçən Heydər Əliyev heç vaxt təhsildən kənarda qalmamış, yüksək səviyyədə təhsil ala bilmişdir. 1939-41-ci illərdə Azərbaycan Sənaye İnstitutunda memarlıq fakültəsində oxuyan gəncə Böyük Vətən Müharibəsinin başlanması təhsilini başa çatdırmağa imkan verməsə də, xarakterindəki əzmkarlıq, məqsədəyönümlük onu təhsildən ayıra

bilmir. Heydər Əliyev 1941-1944-cü illərdə əvvəlcə Naxçıvan Muxtar Respublikası Xalq Daxili İşlər Komissarlığında arxiv şöbəsinin məxfi hissəsinin müdiri, sonra isə Naxçıvan MSSR Xalq Komissarları Sovetində ümumi şöbənin müdiri vəzifələrində işləyib. 1944-1948-ci illərdə SSRİ Dövlət Təhlükəsizliyi orqanlarında çalışmış, 1949-1950-ci Komitəsinin Leninqraddakı (indiki Sankt-Peterburq) Rəhbər Kadrların Hazırlığı Məktəbində təhsil aldıqdan sonra, 1950-ci ildə Azərbaycan SSR Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsində bölmə rəisi təyin edilib. Daim məsul vəzifələrdə çalışan Heydər Əliyev 1957-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki BDU) Tarix fakültəsini(qiyabi formada) və DTK-nın F.E.Dzerjinski adına Ali Məktəbinin rəhbər heyətin təkmilləşdirilməsi kurslarını müvəffəqiyyətlə bitirmişdir [1. s. 178]. Həm təhsil aldığı illərdə, həm də təhsilini başa vurduqdan sonra dövlət əhəmiyyətli vəzifələrdə işləyən Heydər Əliyev Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasının Xalq Komissarları Sovetində şöbə müdiri vəzifəsində, 1969-cu ildə Azərbaycan Kommunist Partiyasının birinci katibi vəzifəsində işini layiqincə yerinə yetirmişdir[1.s. 178]. O, həmçinin Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının yeni konstitusiyasının hazırlanması kimi məsul bir vəzifədə də özünü doğrulda, İttifaqa yeni konstitusiya təklif edə bilmişdir.

Heç şübhəsiz Heydər Əliyevin ən uğurlu illəri onun müstəqil Azərbaycana rəhbərlik etdiyi illər(1993-2003)olmuşdu. Heydər Əliyev respublikaya rəhbərlik etməyə başladığı ikinci dövr Azərbaycan respublikasının çiçəklənməyə başladığı, beynəlxalq arenada siyasi sabitliyi ilə rəğbət qazandığı illər kimi xatırlanır.[6] Onun yenidən hakimiyyətə gəldiyi il də əlamətdar bir gün kimi Azərbaycan tarixinə yazılmışdır. Belə ki, Heydər Əliyev yenidən Azərbaycan respublikasının rəhbəri olduğu il həm də ölkəmizdə Konstitusiyanın qəbul olduğu ildir. O həm də Azərbaycanın gələcək iqtisadi inkişafının qaranlıq olan və dünyada “Əsrin Müqaviləsi” kimi tanınan həyatəhəmiyyətli bir sazişin təşəbbüskarıdır. [7]

Azərbaycançılıq məfkürəsi: Müstəqillik əldə edildikdən sonra əlbəttədəki əsas məsələlərdən biri milli ideologiya və onun konsepsiyasıdır. Bu amal uğrunda Heydər Əliyev bu günkü azərbaycançılıq məfkürəsinin əsasını qoymuşdur. Milli mənəvi dəyərlərin yenidən bərpa olunması və milli kimlik müstəvisində oyanış Heydər Əliyev üçün xalqımızın bütövlüyünün əsas amillərindən biri idi. Heydər Əliyev milli oyanış məsələsini daim diqqət mərkəzində saxlamış, bu müstəvidə möhkəm addımların atılmasını zəruri saymışdır. Heydər Əliyev həm də milli mənsubiyyət məsələsini milli dövlətçilik ənənəsi ilə qoşa qəbul edirdi. O, azərbaycançılıq məfkürəsini Azərbaycan dövlətinin möhkəmlənməsində vacib faktor sayırdı. Nümayəndəsi olduğu xalqın gələcəyinə olduğu kimi keçmişinə də dərin məsuliyyət hiss edən Heydər Əliyev deyirdi: “Hər xalqın özünə, öz tarixi köklərinə, əcdadları tərəfindən yaradılmış milli –mənəvi dəyərlərinə bağlılığı böyük amildir. Biz də indi dünyanın mütərəqqi mənəvi dəyərlərindən istifadə edərək, xalqımızın mədəni səviyyəsini daha da inkişaf etdirərək gənc nəsli daha da sağlam əhvalı ruhiyyədə saf əxlaqı əhvalı ruhiyyədə tərbiyyələndirməliyik [2. s. 2] Elə bu mənada Heydər Əliyevin Azərbaycan SSR-nin rəhbəri olduğu illər ərzindəki fəaliyyəti də müstəsna dərəcədə əhəmiyyət kəsb edir. Onun 1962-1982-ci illər ərzində respublikaya rəhbərlik etməsi özündə bu günkü azərbaycançılıq məfkürəsinin rüşeymini cüvərdirdi və bu rüşeym tarixdə bu günkü Azərbaycan respublikasının təminatçısı rolunda çıxış edib. Onun təşəbbüsü nəticəsində 1978-ci ildə Azərbaycan dilinin Azərbaycan SSR-nin rəsmi dili olması gündəmə gəlmiş və yenə Heydər Əliyevin gərgin və yorulmaz səyləri ilə qanun qəbul edilmişdir. Bu qanunun qəbulu azərbaycançılıq ideologiyasının bünövrəsinin hələ uzun illər əvvəl Heydər Əliyev tərəfindən qoyulduğunun əyani sübutdur. [2]

Şübhəsiz ki, müstəqillik asan əldə olunmadığı kimi onun qorunub saxlanması da asan başa gəlmir. Hər bir ölkənin öz suverenliyini qorumaq üçün ordusunun olması həyatə əhəmiyyət daşıyır. Ordunun vacibliyindən və onun mövcudluğunun müstəsna əhəmiyyətindən danışan Heydər Əliyev deyirdi: “Biz müstəqil dövlətlik, müstəqil dövlətin özünəməxsus qüdrəti olmalıdır. Bu qüdrətin əsasını xalq və onun bir hissəsi olan ordu təşkil edir”. [2. s. 2] O, ordu quruculuğuna hələ Sovet İttifaqı illərində fəaliyyət göstərərkən başlamışdı. Heydər Əliyev qarşılaşdığı maneələrə məhəl qoymadan çox böyük fədakarlıqlar hesabına 1971-ci ildə Cəmsid Naxçıvanski adına hərbi liseyin yaradılmasına nail olmuşdur. Bu təşəbbüs müasir Azərbaycanın qüdrətli ordusunu yaranmasının

da zəminini təşkil edir. Cəmsid Naxçıvanski adına hərbi liseyin fəaliyyəti ölkəmizdə hərbi sənətinə marağı artırmağa və nüvəsində azərbaycançılıq olan Azərbaycan dövlətinin möhkəmlənməsinə xidmət edir.

Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu azərbaycançılıq məfkurəsi bu gün bütün dünya ərazisindəki azərbaycanlılarının mənəvi olaraq birləşməsinin əsas hərəkətverici qüvvəsidir. Bu möhtəşəm ideoloji konsepsiyanın yaratmaqla Heydər Əliyev milli mənəvi dəyərlərimizi daha da gücləndirmiş, millətin milli müstəvidə ağıllığının artırılması üçün zəmin yaratmışdır. Azərbaycançılıq ideologiyasının vacibliyini başa düşən Heydər Əliyev 1998-ci ildə Yeni Azərbaycan Partiyasını VI qurultayında aşağıdakı nitq ilə çıxış etmişdir: “Dövlətçilik bu gün və gələcəkdə bizim hər bir vətəndaşımızın, cəmiyyətin, dövlətin əsas vəzifəsidir. Dövlətçilik Azərbaycanın müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü qoruyub saxlamaq, Azərbaycanın müstəqilliyini möhkəmləndirməkdir. Dövlətçilik hər bir vətəndaşın qəlbində olmalıdır”. [2. s.3] Belə demək mümkündür ki, Heydər Əliyev azərbaycançılıq məfkürəsini milli mənsubiyyətimizin bitkin, son halı kimi yox, həm də siyasi varlığımızın ən mühüm atributu hesab edir. Heydər Əliyev azərbaycançılıq məfkürəsinin başlıca meyarlarını və əhəmiyyətli prinsiplərini hazırlamaqla həm də Azərbaycan respublikasının müstəqil idelalarla silahlanmasını, eləcə də onun gələcəyinin aydın olmasının təməlini qoya bilmişdir.

Təhsil strategiyası: Müstəqillik əldə edilməsindən sonra təhsil sahəsində də qabaqcıl addımların atılması böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Heydər Əliyevin təhsil sahəsində gördüyü işlər, xalqımıza bəxş etdiyi yeniliklər bizim bu gün dünyanın qabaqcıl ölkələrindən birinə çevrilməyimizdə əsas rollardan birini oynayır. Heydər Əliyev inkişafımızın müasir mərhələsində Avroatlantik məkana qovuşma prosesində Avropadan dəyərnlənməyi, Avropa ailəsinin üzvü kimi qarşıda duran vəzifələrdən danışarkən ölkəmizin uşaqlardan böyüyə qədər milli mənsubiyyətini, şüurunu, məniyyətini, ailəyə, torpağa bağlılığını vicdan, borc və ləyaqətini itirməmək şərtlə inteqrasiyasının vacibliyini irəli sürür: “Mən ölkəni dünyəvi, amma öz milli köklərinə bağlı olan bir dövlət kimi görmək istəyirəm. Hər bir ölkənin öz xüsusiyyəti var. Mən öz köklərimlə fəxr edirəm”[5.s.4.]

Heydər Əliyevin təhsil siyasətinin əsas prinsipləri həm dünyəvi, həm milli özünüdərkən sintezində gizlənirdi. Heydər Əliyevin təhsil strategiyası sadəcə köhnənin dağıdılması kimi bəsit fikirlərdən ibarət deyildi. Onun təhsil sisteminə gətirdiyi yenilik, müasir Azərbaycanda hələ də öz müstəqil dəyərlərini mühafizə edə bilir. Heydər Əliyevin 1999-cu ilin 15 iyun tarixində imzaladığı “Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində islahat proqramı” adlı sənəd onun təhsilə verdiyi töhfələrin yazılı məcmusu kimi xarakterizə ola bilər. [5]

Aşkar göründüyü kimi Heydər Əliyevin təhsil strategiyasının məqsədyönlü icrası həm dövlətçiliyimizin, həm də azərbaycançılıq məfkürəsinin inkişafında və qorunub saxlanmasında ən vacib faktordur. Heydər Əliyev təhsilli gənclərin də rolunu xüsusi olaraq vurğulayır və onların azərbaycançılıq ideologiyasının avanqardı hesab edir. Yeni və müstəqil Azərbaycan gəncliyinin tərbiyyəsinə olduqca yaxından diqqət göstərən Heydər Əliyev milli dəyərlərə bağlı müstəqil gənclərin yetişdirilməsini əhəmiyyətli sayır. Məhz bu tip gənclərə, vətəndaşlara azərbaycançılıq ideologiyasını aşılamaqla Heydər Əliyevin milli təhsil və tərbiyə konsepsiyasının əsasını təşkil edir. Bu səbəbdən Heydər Əliyev təhsilə verdiyi böyük dəyər başa düşüləndir.

Ulu öndərin həm təhsil, həm də azərbaycançılıq ideologiyası uğrunda gördüyü işlərin xülasəsi kimi bir tarixi məqamı da xatırlamaq lazımdır. 1997-ci ildə Heydər Əliyev Amerika Birləşmiş Ştatlarına səfəri zamanı Azərbaycan diasporosu qarşısında çıxış etmiş və demişdir: “Siz düşünməyin ki, Azərbaycan bizim üçün nə edib, düşünün ki, biz Azərbaycan üçün nə etmişik. Onda Azərbaycan da irəli gedər, Azərbaycan diasporosu da inkişaf edər... Harada doğulmağın fərqi yoxdu, əsas odur ki, sən azərbaycanlısan. Azərbaycan dilinin mədəniyyətinin daşıyıcısısan.”[4s.6]

Nəticə: Heydər Əliyev və onun azərbaycançılıq məfkürəsi əsas etibari ilə Heydər Əliyevin təhsil siyasəti və strategiyası ilə qidalanır və eyni zamanda Heydər Əliyevin təhsil siyasətinin mənbəyində azərbaycançılıq ideologiyası var. Bu tandem müstəqil Azərbaycanın əsas sütunlarını təşkil edir. Onun bünövrəsi hələ Heydər Əliyev Sovet Sosialist Respublikalar İttifaqının tərkibində

olan Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasına rəhbərlik etdiyi illərdə min bir çətinliklə atılmışdır. Bu gün Heydər Əliyevin siyasətinin davamı ilə Azərbaycanda həm milli özünüdərk ən pik həddinə çatıb, Azərbaycan təhsil sahəsində qabaqcıl, novator ölkələrdən birinə çevrilib. Həç şübhə yoxdur ki, Heydər Əliyevin uğurlu təhsil və dövlətçilik siyasətinin davamı kimi müstəqil Azərbaycan respublikası günü-günüdən inkişaf edəcək və onun həm təhsil siyasəti, həm də mili məfkurəsi daha da inkişaf edib, xalqı və dövləti dünyada uğurla təmsil edəcək.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası 4cu cild. Bakı.1980 -592s
2. Aslanova Novruzəli. Ulu öndər Heydər Əliyevin Azərbaycançılıq ideologiyası dövlətçilik məfkurəmizin əsasıdır. Respublika. 14 Aprel- N77- 4s
3. Əliyev. M. Heydər Əliyev Elm təhsil və mədəniyyət himayədarı idi. Xalq qəzeti. 16 May.2010
4. Cəbrayilov Rəfael. Heydər Əliyev və azərbaycançılıq ideologiyası. Azərbaycan. 2011. 17 may -6s
5. İsayev İramin. Heydər Əliyevin təhsil strategiyası və reallıqları. Şərq. 2023. 26 aprel. N70-6s
6. Svante E. Cornell. Azerbaijan since independence. M.E. Sharpe. 2010. -103s
7. Sultanova Shahla. Azerbaijani: Taking veneration for past leader to a Turkmenbashı level euroasnet.org 18 January 2013

National leader Heydar Aliyev education policy based on Azerbaijani national ideology

Doctor of Philology, Assoc. Prof. Mecidova Fatma Arif
e.mail:mecidova.fatma@baau.edu.az
Baku Eurasian University
Department of Foreign Languages and Literature
ORCID ID:0009-0002-3903-3195

Abstract: The legacy of Heydar Aliyev, a prominent figure in Azerbaijani politics and education, has consistently held a leading position in the research activities of contemporary Azerbaijani scholars. His contributions, both in the promotion of Azerbaijani national identity and in the strengthening of statehood, encompass crucial historical moments that every citizen of Azerbaijan should always remember. Heydar Aliyev significantly advanced public enlightenment efforts and skillfully led the country during two distinct periods of governance. Throughout his leadership, he devoted special attention to education, encouraging Azerbaijani youth to pursue learning and increasing their interest in education under the motto "Education is the future of the nation." Particularly during the early years of the Republic of Azerbaijan, Heydar Aliyev placed great emphasis on the education and upbringing of the new generation, recognizing the fundamental role of education in building an independent nation. At the core of his endeavors lay a profound ideological value: the concept of Azerbaijani national identity (Azerbaijani ideology). Heydar Aliyev implemented educational reforms guided by this ideology, enabling the Republic of Azerbaijan to sustain its existence as a democratic, secular, and independent state in the new millennium.

This article examines Heydar Aliyev's Azerbaijani national ideology and the educational policies shaped within this framework.

Keywords: Heydar Aliyev, education, Azerbaijani national identity, educational policy, Azerbaijan.

Abstract

Heydar Aliyev's ideas were the main strategic vector of Azerbaijan's recognition and strengthening of its position in the international system. His political concept ensured the protection of state sovereignty, the institutional development of diplomatic relations, and global economic integration. His geopolitical maneuvers and energy policy strengthened the country's strategic position among international actors. Cooperation with international organizations and the formation of a normative-legal framework increased Azerbaijan's international legitimacy and ensured its active participation in regional and global processes. Aliyev's diplomatic strategy created conditions for the discussion of conflicts at the international level and contributed to the protection of national interests in a global context..

Keywords: Heydar Aliyev, international relations, recognition, Aliyev's ideas.

Introduction

A carefully crafted foreign policy rooted in national interests is recognized as a fundamental approach to safeguarding a country's security, promoting its development, and advancing its overall well-being. Heydar Aliyev who assumed leadership of Azerbaijan in the summer of 1993 exemplified this approach. His strategic and well-reasoned foreign policy played a pivotal role in steering the country out of a period of profound crisis. Despite a challenging geopolitical landscape, marked by Armenia's aggression, significant political, military, and economic threats from external power centers, and numerous internal challenges, Heydar Aliyev's pragmatic and logical foreign policy elevated Azerbaijan to a respected position within the international system while safeguarding the state from potential collapse. His approach was characterized by prudence, pragmatism, and a deliberate avoidance of adventurism or unnecessary political risks.

A well-conceived foreign policy typically addresses several critical dimensions, including a nation's historical context, demographic composition, economic and military capabilities, geographic and geopolitical positioning, and the dynamic nature of global affairs. By carefully considering these factors, a foreign policy can be deemed rational and effective. During his tenure from 1993 to 2003, Heydar Aliyev, a visionary statesman, implemented a foreign policy strategy that meticulously accounted for these elements. His primary objectives included preserving and strengthening Azerbaijan's independence, countering various external threats, promoting the nation's global standing, and integrating it into the international system. Additionally, his policies prioritized ensuring territorial integrity, addressing Armenian aggression, fostering amicable relations with other nations—particularly regional power centers—and participating in international integration processes. Aliyev also emphasized the importance of contributing to global and regional security frameworks and addressing pressing global challenges, such as combating terrorism and protecting the environment.

Even though eve of his inauguration speech on October 10, 1993 Heydar Aliyev stated: "*Our foreign policy is a peace-loving policy. We do not aim to infringe upon the sovereignty or territorial integrity of any state. However, at the same time, we will strive to ensure the sovereignty, independence, and territorial integrity of our republic through foreign policy, no matter the cost. I believe that the efforts undertaken henceforth will create opportunities for Azerbaijan to gain broader recognition and for our republic to find its rightful place within the community of world nations.*"(Əliyev,1997). As evident from the speech of our national leader the balanced foreign policy of the great leader based on national interests was primarily directed towards addressing the following issues:

- Extracting Azerbaijan from its state of international isolation;
- Eliminating factors that damaging Azerbaijan's international image;
- Breaking the information blockade surrounding Azerbaijan;
- Eliminating the unjustified tensions in relations with states that could play a decisive role in Azerbaijan's destiny;
- Improving relations with neighboring countries, restoring and preserving mutually beneficial cooperative ties;
- Establishing and expanding close relations with major powers, ensuring Azerbaijan's integration into the global political and economic system by joining and actively participating in various universal and regional international organizations, and ensuring effective cooperation with various countries around the world;
- Involving major powers and influential international organizations in the peaceful and just resolution of the conflict into which our country was forcibly drawn, and securing their active support.

Heydar Aliyev's ideas related to foreign policy was marked by a strategic and realistic approach to diplomacy, a key instrument for advancing a nation's interests in the international arena. He skillfully utilized diplomacy to safeguard both Azerbaijan's national and state interests within the complex system of global relations. Drawing inspiration from the renowned political scientist Hans Morgenthau's four central tasks of diplomacy, Heydar Aliyev demonstrated adherence to these principles. Morgenthau emphasized that diplomacy should:

- 1) establish its objectives based on existing and potential capabilities;
- 2) evaluate other nations' goals and their resources for achieving them;
- 3) assess the compatibility of various objectives; and
- 4) employ the most suitable methods for attaining its aims .(Hans J. Morgenthau,1948).

Heydar Aliyev's application of these principles was evident in his pragmatic foreign policy efforts which facilitated the establishment and normalization of Azerbaijan's relations with key states possessing significant geostrategic interests in the region. Despite often conflicting interests among these nations Aliyev's thoughtful and calculated diplomacy helped Azerbaijan navigate these complexities effectively while fostering relations with other countries as well.

Before Aliyev's leadership, Azerbaijan's foreign policy was described as uncertain and ideologically driven. Aliyev's ideas shifted this by adopting a balanced approach, prioritizing peaceful coexistence, territorial integrity, and non-interference in internal affairs. This helped mitigate risks associated with previous pro-Western stances that had led to domestic instability and potential foreign intervention. Aliyev's ideas linked foreign policy framework of Azerbaijan to serve recognition of country as reliable partner was distinguished by being multi-vectorized orientation, emphasizing the cultivation of amicable bilateral ties with a diverse array of states, notably key regional actors. In other words Aliyev adopted a balanced foreign policy fostering relations with major global powers like the United States, Russia, and European nations while maintaining strong ties with neighboring countries. This approach ensured Azerbaijan's independence and territorial integrity.

It worth of noting Heydar Aliyev's ideas have permanent impact on Azerbaijan foreign policy positions both today and past directing to recognition of Azerbaijan as reliable and peace-loving country. These valuable ideas are carried out by Ilham Aliyev who is successful successor of Heydar Aliyev. Today, Azerbaijan's foreign policy based on Heydar Aliyev's ideas includes six key features:

- 1)balancing relations with major global and regional powers (instead of being a member of an exclusive alliance;
- 2)the absence of religious and ethnic identity factors in determining the state's alliances or main vectors of cooperation;

- 3)Transportation and transportation infrastructure agreements are a foreign policy tool and part of the state's foreign policy agenda;
- 4) maintenance of full independence and not serving as de facto vassal state of any regional power;
- 5)policies that serve the citizens of the state of Azerbaijan and not the greater Azerbaijani ethnic community;
- 6)active attempts to ensure the state has safe and recognized permanent borders. (1.69.p)

Heydar Aliyev used to emphasize in his all speeches foreign policy is one of political tools ensuring Azerbaijan's sovereignty, territorial integrity. Azerbaijan must own a comprehensive foreign policy,a long-term foreign policy based on international laws and norms supporting democracy and fair, forward –looking foreign policy, a foreign policy that would connect Azerbaijan to the international relations , community ,ensure relations of Azerbaijan with all states ,provide interest of Azerbaijan and could ensure recognition of Azerbaijan as de facto sovereign state in international arena .Until Heydar Aliyev came to power as president, Azerbaijan had not experienced such a brilliant foreign policy. Heydar Aliyev in his ideas used to draw attention to the mistakes made in this field and state that Azerbaijan must have equal relations with all states, including Turkey, Iran, neighbouring countries Georgia, Russia, the United States, Arab and Muslim countries, Turkic-speaking countries, central Asian countries and Kazakhstan. Our national leader also used to stressed that having a policy of self-isolation which dominated Azerbaijan's foreign policy during the previous years is not an option and contradicts national interests.

He pointed out that the world does not know about Azerbaijan's fair voices as a result of self isolation and he called this policy "a blow to ourselves" (1.150 p). Stressing the necessity to take deliberate steps towards the protection of the country's interests. Heydar Aliyev put the state interests of Azerbaijan about everything else .Taking into account the struggle of various states for economic interests and political influence in the South Caucasus and in Azerbaijan .Heydar Aliyev made flexible maneuvers and special tactical moves ,including practical changes that took into account the realities of foreign policy and were directed at the protection of the country interests and recognition of Azerbaijan as reliable partner in the region an international stage. The place of independent Azerbaijan within the international relations realm and system would be based on establishing good relations with European countries, organizations and the United States., along with Russia and former Soviet countries. The Islamic world countries, and Iran, and influential international countries and communities.

In the first place it was necessary to put foreign relations in order and restore ties with neighboring and regional states. For this Azerbaijan joined the Commonwealth of Independence States (CIS) as one of the first steps in this direction and undertook consistent work in order to strengthen its direct bilateral ties with the member countries. By the end of 1993, new approach was taken for the fundamental reconstruction of ties with the Central Asian republics which had strained relations with Azerbaijan. The establishment of a successful dialog and understanding with Russia which Azerbaijan has historical ties was important for strengthening the international position of our country and ensuring stability.

Azerbaijan significantly changed its foreign policy towards Turkey which is reliable strategic partner of Azerbaijan and as result of qualitatively new stage of Azerbaijani-Turkish relations began. Azerbaijan was also successful in setting up bilateral political relations, economic and cultural relations with neighboring country Iran. Ties with other member of countries the Organization of the Islamic Conference were also significantly improved thanks to Heydar Aliyev's brilliant ideas.

Heydar Aliyev used to stress establishing sound relations with major states such as the United States, U.K, China, Japan, France, Germany, and Italy was the cornerstone of Azerbaijani foreign policy and Azerbaijan was able to build up mutually beneficial relations with these countries .This was the result of consistent work carried by government under leadership of Heydar Aliyev

to gain the attention of certain key influential states that are of strategic significance for the country .

Heydar Aliyev's oil diplomacy was a cornerstone of Azerbaijan's economic and geopolitical strategy. His leadership transformed Azerbaijan into a key player in global energy markets, ensuring the country's sovereignty and economic stability. Heydar Aliyev signed a landmark agreement—**"The Contract of the Century" (1994)** with major international oil companies including BP and Chevron, opening Azerbaijan to foreign investment. This contract brought billions in foreign capital, marked Azerbaijan's independence from Russian energy control, made Azerbaijan a reliable energy partner for the West. Heydar Aliyev championed major pipeline projects to export oil and gas without passing through Russia or Iran, such as Baku–Tbilisi–Ceyhan (BTC) oil pipeline, Baku–Tbilisi–Erzurum (BTE) gas pipeline

"Restoration of a historical Great Silk Way will promote attraction to it all of the new countries and regions ,to rapprochement and mutual enrichment of our people , achievement and strengthening of independence and the sovereignty of the states will direct them on the correct way of democratic reforms and market economy will help all with establishment of the world, stability and safety". From our national leader Heydar Aliyev (3.11 .p). Heydar Aliyev's foreign policy vision extended beyond energy and security — it also embraced the revival of the ancient Silk Road as a modern corridor for transport, trade, and diplomacy. Known as "Silk Way Diplomacy," this approach capitalized on Azerbaijan's historical and geographical role as a bridge between East and West. Aliyev understood that Azerbaijan's value wasn't only in its oil and gas, but also in its position as a transit hub between Europe, Asia, and the Middle East. Heydar Aliyev promoted Azerbaijan as a central player in the modern Silk Road supporting regional projects aimed at reconnecting the trade routes of Eurasia. His government played a key role in:

- **TRACECA (Transport Corridor Europe-Caucasus-Asia):** Initiated at the 1998 Baku Conference, this EU-backed project aimed to create a reliable transport link from Europe through the Caucasus to Central Asia and China. Heydar Aliyev made Baku a central node in this corridor, reinforcing Azerbaijan's importance in global logistics. The implementation of the TRACECA program which envisions the restoration of the historic Silk road and development of the Baku –Tbilisi –Ceyhan oil and Baku –Tbilisi – Erzurum gas pipeline projects constitute important components in the improvement of relations with European countries . Azerbaijan as the initiator of and participant in these immense projects thanks to Heydar Aliyev's comprehensive thoughts. Heydar Aliyev's "Silk Way Diplomacy" was a visionary blend of history and strategy — reconnecting Azerbaijan to its ancient role as a crossroads of civilizations while embedding it in the future of global trade. Through initiatives like TRACECA and large-scale infrastructure investment, he ensured that Azerbaijan would not only export oil, but also ideas, goods, and influence across continents.
- **Infrastructure Development:** Under his leadership, Azerbaijan invested in road, rail, and port infrastructure — particularly in Baku — to serve as a gateway for trade across the Caspian Sea.

Heydar Aliyev's Silk Way diplomacy fostered regional cooperation bringing together diverse countries with shared economic and strategic interests. He initiated and supported regional partnerships with: Turkey, Georgia, Ukraine, and Central Asian nations, to ensure Azerbaijan remained a central transit point..China and the European Union, as future stakeholders in Eurasian trade. This approach not only boosted Azerbaijan's economy but also built diplomatic ties that extended beyond energy politics.

Conclusion

Heydar Aliyev's active participation in global and regional events solidified his reputation as a key player in energy diplomacy, regional stability, and international cooperation. His leadership in navigating Azerbaijan through a complex post-Soviet landscape enabled the country to build

strong ties with both Western powers and regional neighbors, ensuring its position as an important geopolitical entity. Recognizing the immense value of the republic of Azerbaijan's geographic position and vast energy resources our national leader an prominent person Heydar Aliyev masterfully transformed Azerbaijan into a vital geopolitical player. Through a calculated blend of diplomacy, economic reform, and energy partnerships he leveraged Azerbaijan's location and natural resources not only to ensure national stability but to elevate its standing on the global stage. His legacy stands as a testament to how resource-based diplomacy when guided by strategic foresight can reshape a nation's destiny .In other words our great leader skillfully used Azerbaijan's strategic location and natural resources, especially oil and gas to elevate its global diplomatic standing after the collapse of the Soviet Union.

References

1. Azerbaijan in global politics crafting foreign policy .Azerbaijan Diplomatic Academy. 2009.372 p
2. Əliyev, H. Əlirza oğlu. (1997). Müstəqilliyimiz əbədidir: Çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar. İyun, 1993 - may, 1994. K.: 1 (H.Ə.Əliyev; Buraxılışa məsul: R. Mehdiyev, H.Orucov.- B.) Azər nəşr.
3. .Heydar Aliyev and the foreign policy of Azerbaijan.Baku. Habil Hamidov 2013.48.p
4. Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace by Hans J. Morgenthau.1948.Plimpton Press,Norwood,Massachusetts.First edition.630 p.

Heydər Əliyev ideyalarının Azərbaycanın beynəlxalq münasibətlərdə tanınmasında rolu.

Fərqanə Hüseynova Rəfayıl qızı
e.mail:ferqana.huseynova@baau.edu.az

Bakı Avrasiya Universiteti
Xarici dil və ədəbiyyat kafedrası
ORCID ID:0009-0002-1136-0696

Xülasə: *Heydər Əliyevin ideyaları Azərbaycanın beynəlxalq sistemdə tanınmasının və mövqeyinin möhkəmlənməsinin əsas strateji vektoru olmuşdur. Onun siyasi konsepsiyası dövlət suverenliyinin qorunmasını, diplomatik münasibətlərin institusional inkişafını və global iqtisadi integrasiyanı təmin etmişdir. Geosiyasi manevrləri və enerji siyasəti ölkənin beynəlxalq aktorlar arasında strateji mövqeyini gücləndirmişdir. Beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq və normativ-hüquqi çərçivənin formalaşdırılması Azərbaycanın beynəlxalq legitimliyini artırmış, regional və global proseslərdə aktiv iştirakını təmin etmişdir. Əliyevin diplomatik strategiyası konfliktlərin beynəlxalq müstəvidə müzakirəsinə şərait yaratmış və milli maraqların global kontekstdə müdafiəsinə töhfə vermişdir.*

Açar sözlər:*Heydər Əliyev, beynəlxalq münasibətlər, tanınma, Əliyevin ideyaları.*

Azərbaycan dilində söz sırası və onun kommunikativ funksiyası

Yusifova Fidan Elxan qızı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
“Azərbaycan dilçiliyi” kafedrasının müəllimi
E-mail: yusifovaf@gmail.com

Xülasə

Bu məqalədə Azərbaycan dilində söz sırasının kommunikativ və stilistik funksiyaları araşdırılır. Əsasən neytral söz sırası modeli (Mübtəda-Tamamlıq-Xəbər) üzərində qurulan cümlə strukturu, müxtəlif kommunikativ məqsədlərlə dəyişə bilir. Məqalədə söz sırasının dəyişməsi ilə vurğu yaradılması, tema-rema münasibətlərinin qurulması, emosional vəziyyətin ifadəsi və bədii-

estetik funksiyalarının həyata keçirilməsi kimi məsələlər geniş şəkildə izah olunur. Ədəbi əsərlərdən gətirilmiş nümunələr vasitəsilə söz sırasının semantik və poetik təsiri konkret misallarla göstərilir. Nəticə olaraq, Azərbaycan dilində söz sırası ünsiyyətin effektivliyini artıran mühüm sintaktik vasitə kimi təqdim olunur. Dil insanların ünsiyyət vasitəsidir və bu ünsiyyətdə söz sırasının mühüm rolu vardır. Söz sırası cümlənin strukturuna, mənasına və vurğusuna birbaşa təsir göstərir. Azərbaycan dili struktur baxımından subyekt–obyekt–feil (SOV) tipinə malik olsa da, bu quruluş sərt deyil və kommunikativ məqsədlərlə dəyişə bilər. Bu məqalədə Azərbaycan dilində söz sırasının funksional və üslubi imkanları, xüsusilə ədəbi mətnlərdəki tətbiq nümunələri kontekstində araşdırılır.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, söz sırası, kommunikativ funksiya, sintaksis, tema-remə, vurğu.

Azərbaycan dilində əsas cümlə modeli belədir: Mübtəda + Tamamlıq + Xəbər. Məsələn: 'Müəllim dərsi izah etdi.' Bu cür söz sırası neytral informasiyanın təqdiminə uyğundur. Cümlədə vurğu balanslıdır və heç bir komponent digərləri üzərində xüsusi vurğu qazanmır (Əlizadə, 2010). Səməd Vurğun yazır: 'Qocaman bir dağın başında qar vardı.' (Vurğun, 1981, s. 45). Azərbaycan dilində söz sırasının dəyişdirilməsi informasiya strukturunun idarə olunması üçün istifadə olunur. Vurğulanmaq istənilən informasiya komponenti cümlənin əvvəl və ya sonunda yerləşdirilir. Füzuli yazır: 'Mən aşiqəm, bimarəm, dərdim var.' (4, s.112). Cümlədə tema (məlum informasiya) və rema (yeni informasiya) münasibətləri söz sırasına təsir edir. Tema əvvəl, rema isə sonrakı mövqedə yer alır. Cəfər Cabbarlı 'Sevil' əsərində: 'O qadın azad olmaq istəyir!' (1, s.73)

Söz sırası Azərbaycan dilində mənə və vurğu qurucusudur, danışq məqsədini və emosional halı göstərir, ədəbi-estetik effekt yaradır, nitq strategiyasının bir hissəsidir. Bu mövzu dilçilikdə, xüsusilə funksional sintaksis, pragmatik dilçilik, stilistika, diskurs analiz, və dil psixologiyası sahələrində tədqiq olunur. Azərbaycan dilinin tarixi inkişafına nəzər saldıqda, söz sırasının da zamanla dəyişdiyini görmək mümkündür. Qədim dövrlərdə (Orxon-Yenisey yazıları, Oğuznamələr, Dədə Qorqud dastanı və s.) söz sırası əsasən SOV (Subyekt – Obyekt – Feil) modelinə uyğun idi. Məsələn ("Kitabi Dədə Qorqud" dastanından): Boğa xanın başın kəsdi. Burada xəbər (feil) cümlənin sonunda verilir — klassik türk dillərinə uyğun quruluş. Yeni dövrlərdə isə bu struktur fərqli üslublarda dəyişikliklərə uğramış, xüsusilə şifahi və ədəbi dillərdə daha sərbəst modelə keçid baş vermişdir. Ədəbi dildə söz sırasının pozulması bədii təsir, ahəng, vurğu və stilistik gərginlik yaratmaq məqsədi daşıyır. Əhməd Cavad – 'Qalx ayağa, Azərbaycan!': 'Qalx ayağa, Azərbaycan!' (2, s.29). Nizami Gəncəvi – 'Səni gördüm, sevdə düşdü könümə.' (5, s.189)

Cümlədə fokus — danışanın əsas vurğuladığı hissə, topik isə məlum məlumat olur. Söz sırası bu elementlərin seçilməsində və düzgün çatdırılmasında mühüm rol oynayır. Məsələn: Kitabı mən oxudum. → Fokus: "mən" (digərlərinə qarşı fərqləndirmə) Mən kitabı oxudum. → Fokus: "kitabı" (başqa nəyisə yox, məhz kitabı). Bu tip strukturlar müqayisə, israr və ya təəccüb ifadə etmək üçün işlənir. Canlı danışq zamanı söz sırasının kommunikativ funksiyası intonasiya, pauza, jest və mimika ilə birlikdə daha təsirli olur. Məsələn: Sən... onu... gördün? (tərəddüd, təəccüb) Sən onu gördün! (vurğu, təhdid və ya sevinc tonu ilə) Burada söz sırası + səs tonu birlikdə kommunikativ yükü artırır. Dil danışanın strateji seçimlərini əks etdirən bir vasitədir. Söz sırası vasitəsilə insan: Suallara yayındırıcı cavab verir. Vurğudan qaçır, ya da əksinə, vurğulamaq üçün quruluş dəyişir. Məsələn: Sual: Bunu kim etdi? Cavab: Bilirsən, o vaxt hamı oradaydı. Burada məqsəd mövzunu dəyişmək və ya cavabı qeyri-birbaşa verməkdir – bu da kommunikativ funksiya sayılır. Söz sırasının funksiyası eyni zamanda ünsiyyətin kontekstindən asılı olaraq dəyişir:

- Rəsmi görüşlərdə – daha sabit və neytral söz sırası,
- Şəxsi dialoqlarda – sərbəstlik və emosionallıq,
- Sosial mediada – təsirli, vurğulu, qısa ifadə tərz.

Əgər söz sırası konkret kommunikativ kontekstə uyğun seçilməzsə, yanlış anlaşılma, vurğunun qeyri-dəqiq verilməsi və ya danışanın məqsədinin itməsi baş verə bilər. Azərbaycan dili sintaktik cəhətdən sərbəst dillər sırasına daxildir. Bu sərbəstlik danışanın niyyətini, emosiyasını, münasibətini daha sərbəst ifadə etməyə imkan verir. Səməd Vurğun – 'Azərbaycan!': 'Sən oldun ozanlara ilham, Azərbaycan!' (7, s.112).

Danışiq dili, xüsusilə dialoq forması, söz sırasının dəyişkənliyinə daha çox açıq olur. Burada söz sırası emosianın, təəccübün və ya qarşı tərəfə cavabın tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Məsələn: Sən getdin?! (təəccüblü vurğu – xəbərin əvvəl gəlməsi ilə). Getdin sən? (şübhə və ya məzəmmət tonunda) Mirzə Cəlil “Ölülər” əsərində personajlar arasında emosional nitqdə bu dəyişkənlik açıq görünür. Öləndən sonra nə olacaq? Burada vurğu “nə olacaq” üzərindədir, çünki bu hissə nitqin məqsədidir.

Azərbaycan dilində cümlə komponentlərinin sırası həm də informasiyanın təqdim olunma ardıcılığı ilə bağlıdır. Yeni informasiyanı sona saxlamaq və ya əvvəlcədən tanış informasiyanı önə çəkmək funksional yanaşma tələb edir. Məsələn: Bu kitabı sən almışdın. (vurğu “sən”dədir – kimin aldığına diqqət verilir) Sən bu kitabı almışdın. (neytral informasiya axını – vurğu yoxdur). Bu dəyişikliklər informasiya strukturunun idarə olunmasında mühüm rol oynayır. Söz sırası semantik cəhətdən də cümlənin mənasına təsir edə bilər. Bəzi hallarda cümlənin leksik tərkibi dəyişməsə də, söz sırasındakı dəyişiklik cümlənin semantik çalarlarını dəyişir. Rəsul Rza yazır: Mən sənə gəlmədim, yollar gətirdi məni. Burada vurğulu quruluş semantik dərinlik yaradır – sanki taleyin yazısı ilə hərəkət edir. Şeirdə çox zaman inversiya (qaydanın pozulması) vasitəsilə poetik mənə və ritm yaradılır. Bu, həm ritmik uyğunluq, həm də vurğu vasitəsidir. Məsələn:

Yox, mənə yaddır bu dünyanın özü,

Doğma görünmür səması, suyu, düzü. (B.Vahabzadə)

Burada sintaktik quruluş poetik ritm və hissi vurğulamaq məqsədilə dəyişdirilib.

Bəzi sabit söz birləşmələri, ata sözləri və idiomlar özünəməxsus söz sırasına malikdir və bu sıra dəyişərsə, onların mənası pozulur. Məsələn: Dil tapa bilmək, göz qoymaq. Bu ifadələrin içindəki söz sırasını dəyişmək mümkün deyil, çünki bu zaman ifadənin frazeoloji mənası itir. Söz sırası Azərbaycan dilində yalnız qrammatik struktur elementləri deyil, həm də kommunikativ və stilistik funksiyaların daşıyıcısıdır. Ədəbi əsərlərdə söz sırasının dəyişməsi vurğu yaratmaq, emosional təsir gücünü artırmaq və poetik ifadə imkanlarını genişləndirmək üçün istifadə olunur. Bu xüsusiyyət dilin estetik potensialını göstərən əsas göstəricilərdən biridir. Azərbaycan dilində söz sırası yalnız qrammatik çərçivə ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda kommunikativ, stilistik və semantik funksiyaları da yerinə yetirir. Cümlə komponentlərinin mövqeyi danışanın niyyətinə, emosional vəziyyətinə və informasiya strukturuna uyğun olaraq dəyişə bilər. Ədəbi mətnlərdə bu dəyişikliklər bədii-estetik təsiri artırmaq, vurğu yaratmaq, mənanı dərinləşdirmək məqsədilə tətbiq olunur:

- ✓ Məna çalarlarını formalaşdırır,
- ✓ Tema-rema münasibətlərini tənzimləyir,
- ✓ Danışanın emosional vəziyyətini əks etdirir,
- ✓ Bədii ifadə vasitəsi kimi çıxış edir,
- ✓ Dialoq və canlı nitqdə funksional olur.

Azərbaycan dili, digər türk dilləri kimi, flektiv deyil, aqqlütinativ dildir. Bu isə söz sırasına müəyyən sintaktik sərbəstlik verir. Dilin bu özəlliyi üslubiyyət baxımından da əhəmiyyətlidir. Yazıçı və şairlər cümlə quruluşunu dəyişərək bədii-emosional məzmunu daha dərinlən çatdırırlar. Məsələn: Gecəni səssizlik örtüdü. – neytral quruluş Səssizlik gecəni örtüdü. – təsviri və poetik çalar daha güclüdür. Bu dəyişiklik, həm də informasiyanın oxucuya hansı ardıcılıqla çatdırılmasını müəyyən edir. Söz sırası eyni zamanda ünsiyyətin formallıq səviyyəsinə, danışq partnyorları arasındakı münasibətə, situasiyaya, mövzuya və kontekstə uyğun seçilir. Rəsmi üslubda daha sabit və neytral quruluşlara üstünlük verildiyi halda, bədii və şifahi nitqdə sərbəstlik daha genişdir.

Söz sırası sabit və qrammatik baxımdan dəqiqdir. Neytral modelə üstünlük verilir. Məsələn: Komissiya qərar qəbul etdi. Burada məqsəd aydın, vurğusuz informasiya verməkdir. Söz sırası informasiyanın ardıcılığını təmin edir. Əsas fikir sona doğru inkişaf etdirilir. Dilçilikdə söz sırasının funksional rolu geniş şəkildə tədqiq olunur. Ən sərbəst söz sırası burada istifadə olunur. Sintaktik inversiya, qeyri-adi quruluşlar, emosional və təsviri məqsədlər ön plandadır. Məsələn: Danışan sükutun səsinə bir sirr var. Qismən sərbəstdir, amma informasiya axınına uyğun qurulur (6,s.43). Bütün bu xüsusiyyətlər göstərir ki, Azərbaycan dili sintaktik baxımdan sərbəst olsa da, bu sərbəstlik planlı və məqsədli şəkildə istifadə olunur. Bu isə dilin stilistik zənginliyinin,

poetik ifadə imkanlarının və kommunikativ dəyərinin göstəricisidir. Söz sırası danışanın məqsədindən asılı olaraq məlumat vermə, sual yaratma, ironiya etmə, təəccüb bildirmə kimi funksiyaları daşıya bilər. Məsələn: Bu işi sənmi gördün? (şübhə və təəccüb qarışığı; Sən bu işi gördün. (təəssüf və ya tərif) Yəni kommunikativ məqsədə uyğun olaraq söz sırası dəyişir və həmin niyyət dinləyiciyə daha aydın ötürülür. Eyni cümlə müxtəlif kontekstlərdə fərqli kommunikativ funksiyalar daşıya bilər. Kontekstə uyğun olaraq söz sırası da dəyişə bilər: Biz qalib gəldik. (neytral informasiya) Qalib gəldik biz! (vurğulu, emosional – məsələn, çıxışda) Söz sırasının qurulması, danışanın informasiyanı nə dərəcədə aydın, vurğulu və məqsədli çatdırmaq istədiyindən asılıdır. Bu, ünsiyyətin effektivliyini artırır. Söz sırası yalnız qrammatik strukturu müəyyənləşdirmir, eyni zamanda danışanın məqsədini, informasiya axını və emosional təsiri idarə edən vacib kommunikativ vasitədir. Azərbaycan dilində bu funksiya çevik və çoxplanlı şəkildə həyata keçirilir və danışığın təbii, ifadəli və aydın qurulmasında mühüm rol oynayır. Bu baxımdan, söz sırası funksional sintaksisin əsas tədqiqat obyektlərindən biri kimi çıxış edir və Azərbaycan dilçiliyində bu istiqamətdə aparılan araşdırmalar dilin kommunikativ imkanlarının daha dərinlən anlaşılmasına xidmət edir. Bundan əlavə, Azərbaycan dilçiliyində funksional sintaksis məsələləri, sintaktik vahidlərin struktur-semantik və funksional cəhətləri də tədqiq edilmişdir. Bu araşdırmalar, söz sırasının kommunikativ funksiyalarını daha dərinlən anlamağa və dilin funksional imkanlarını genişləndirməyə kömək edir. Bu tədqiqatlar, Azərbaycan dilində söz sırasının kommunikativ funksiyalarının daha dərinlən anlaşılmasına və dilin funksional imkanlarının genişləndirilməsinə töhfə verir.

Ədəbiyyat

1. Cəbbarlı, C. (2005). Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı.
2. Cavad, Ə. (1992). Əsərləri. Bakı: Gənclik.
3. Əlizadə, A. (2010). Müasir Azərbaycan dili: Sintaksis. Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
4. Füzuli, M. (2003). Divan. Bakı: Şərq-Qərb.
5. Gəncəvi, N. (1983). Xosrov və Şirin. Bakı: Elm.
6. Quliyev, N. (2015). Azərbaycan dilinin üslubı. Bakı: Təhsil.
7. Vurğun, S. (1981). Seçilmiş əsərləri (Cild I–II). Bakı: Yazıçı.

Word order and its communicative function in the Azerbaijani language

Yusifova Fidan Elxan qızı

Teacher of the “Azerbaijani Linguistics”

Department of the Azerbaijan State Pedagogical University

E-mail: yusifovaf@gmail.com

Abstract: This article examines the communicative and stylistic functions of word order in the Azerbaijani language. The sentence structure, which is mainly based on the neutral word order model (Predicate-Completion-Information), can change for various communicative purposes. The article extensively explains issues such as creating emphasis by changing word order, establishing theme-rheme relationships, expressing emotional states, and implementing artistic and aesthetic functions. The semantic and poetic effects of word order are shown with specific examples through examples taken from literary works. As a result, word order in the Azerbaijani language is presented as an important syntactic tool that increases the effectiveness of communication. Language is a means of communication between people, and word order plays an important role in this communication. Word order directly affects the structure, meaning, and emphasis of the sentence. Although the Azerbaijani language has a subject-object-verb (SOV) type in terms of structure, this structure is not rigid and can change for communicative purposes. This article examines the functional and stylistic possibilities of word order in the Azerbaijani language, especially in the context of examples of its application in literary texts.

Keywords: Azerbaijani language, word order, communicative function, syntax, theme-rheme, stress.

Xülasə

Heydər Əliyev ölkənin və xalqın taleyində təhsilin xüsusi rolunu və əhəmiyyətini, hərtərəfli tərəqqi və uğurlarını yüksək qiymətləndirirdi. Dahi rəhbər bildirirdi ki, hər bir dövlət öz ölkəsinin inkişafını təmin etmək, öz millətinin elmini, mədəniyyətini dünya standartlarına çatdırmaq istəyirsə, təhsilə diqqət yetirməli, təhsilin inkişafına səy göstərməli, təhsil üçün bütün imkanları yaratmalıdır. Ulu öndərimiz təhsilin məzmunu, mahiyyəti, məqsədləri, səmərəli təşkili, müəllim əməyinin şərəfi, şagird və tələbələrin vəzifələri haqqında dəyərli fikirlər söyləmiş, Azərbaycan təhsilinin hərtərəfli təkmilləşdirilməsi qayğısına qalmışdır.

Açar sözlər: Təhsil, Heydər Əliyev, dövlət, millət, gələcək

Giriş. Təhsil hər bir cəmiyyətin, millətin, dövlətin gələcək inkişafında və tərəqqisində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dünyada gedən qloballaşma prosesi təhsilin önəmini xüsusilə artırır və millətlərin irəli getməsində təhsil birinci dərəcəli önəmli rol oynayır.

Ulu öndər Heydər Əliyev gənc nəslin təhsilini, xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərinin qorunmasını xalqın yaşaması və inkişafı üçün ən zəruri amil hesab edərək demişdir ki, *“Təhsil millətin gələcəyidir”* [1, s.438].

Azərbaycan xalqının təhsilinin, maarif və mədəniyyətinin, insanların mədəni və intellektual səviyyəsinin yüksəldilməsində milli liderimiz Heydər Əliyevin misilsiz xidmətləri olmuşdur. Dahi lider deyirdi: *“Hər bir dövlət əgər istəyirsə ki, öz ölkəsinin inkişafını təmin etsin, öz millətinin elmini, mədəniyyətini dünya standartlarına çatdırsın, o mütləq, hər şeydən çox, təhsilə fikir verməlidir; təhsilin inkişafına səy göstərməlidir; təhsil üçün bütün imkanları yaratmalıdır”* [1, s.438].

Bu cəhətdən böyük dövlət xadimi təhsilə yalnız savad, bilik qazanmaq, elm öyrənmək imkanı kimi baxmamış, bütövlükdə, hər bir insanın həyatını düzgün qurmasında, fəal vətəndaş mövqeyinin formalaşmasında, cəmiyyətdə gedən tərəqqi prosesində yaxından iştirak etməsində təhsilin mühüm rola malik olduğunu irəli çəkərək demişdir: *“Həyat böyük bir prosesdir. Bu prosesdə uğurla iştirak etmək üçün insan müasir tələblərə uyğun olan təhsilə malik olmalıdır”*[2, s.45].

Heydər Əliyevin geniş əhatəli fəaliyyətində təhsilin tərəqqisi daim üstün sahə kimi vacib yer tutmuşdur. Təhsilin cəmiyyətin tərəqqisində rolunu və insan şəxsiyyətinin formalaşmasında mühüm əhəmiyyətini daim yüksək dəyərləndirən dahi lider təhsil haqqında qəbul etdiyi sərəncamlar, uzaqgörənliklə təqdim etdiyi konseptual düşüncələr tarixi çıxışlar, müdrik məsləhətlər bu gün də ölkəmizdə təhsil islahatların həyata keçirilməsinin əsasını təşkil edir. Ölkəmizin prezidenti cənab İlham Əliyev haqlı olaraq deyir ki, *biz qara qızılı insan kapitalına çevirməliyik... biz iqtisadi potensialımızı intellekt potensialına çevirməliyik*. Müasir təhsil sisteminin əsas xüsusiyyəti də elə onun milli xarakter daşması, xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərinə, mentalitetinə, zəngin tarixi ənənələrinə, demokratiyaya, humanizm prinsiplərinə əsaslanmasıdır.

Gənclərimizin təhsilə mükəmməl yiyələnməsi, milli ruhda tərbiyəsi, onlarda Vətənpərvərlik hisslərinin olması mühüm məsələdir. Əslində, elə milli təhsilimizin ali məqsədi də milli ruhlu kamil vətəndaşlar, ləyaqətli şəxsiyyətlər yetişdirməkdir. 44 günlük Vətən müharibəsində bunun bir daha şahidi olduq. Möhtərəm prezidentimiz, Ali Baş Komandanımız İlham Əliyev bu barədə belə deyir: *“Gənclərin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə edilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır.Çünki sirr deyil ki,bu gün bəzi hallarda bəzi xarici dairələr gənclərimizin beyinlərini zəhərləmək, onlara xalqımıza yad olan dəyərləri aşılamaq istəyirlər.Buna qətiyyəən yol*

vermək olmaz. Azərbaycan gənci Azərbaycan dəyərləri, ənənəvi dəyərlər əsasında tərbiyə almalıdır, Vətənə bağlı olmalıdır, Azərbaycan dəyərlərini hər şeydən üstün tutmalıdır, öz tarixini, ədəbiyyatını, ana dilini mükəmməl bilməlidir, fəxr etməlidir ki, Azərbaycan vətəndaşıdır. Ona görə bu məsələyə çox böyük diqqət verilməlidir. Mən gənclərimizin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunması ilə əlaqədar gedən prosesləri müsbət qiymətləndirirəm. Mən görürəm ki, yeni, müasir nəsil yetişir. Müstəqillik dövründə doğulmuş və ya formalaşmış nəsil yetişir. Müasir, vətənpərvər və mənəvi cəhətdən sağlam yeni nəsil ölkəmizin gələcəyini müəyyən edəcək. Ölkəmizin müstəqilliyi, firavanlığı onlardan asılı olacaq. Onlar milli maraqları bizim qədər, heç nəyə baxmadan müdafiə etməlidir” [3].

Ulu öndər Heydər Əliyev ölkənin və xalqın taleyində, hərtərəfli tərəqqisində, uğurlar qazanmasında təhsilin xüsusi rolunu, əhəmiyyətini həmişə nəzərə almış, yüksək dəyərləndirmişdir. Dahi rəhbər deyirdi: **“Hər bir dövlət əgər istəyirsə ki, öz ölkəsinin inkişafını təmin etsin, öz millətinin elmini, mədəniyyətini dünya standartlarına çatdırsın, o mütləq, hər şeydən çox, təhsilə fikir verməlidir, təhsilin inkişafına say göstərməlidir, təhsil üçün bütün imkanları yaratmalıdır”**. Ulu öndərimiz həm təhsilin məzmunu, mahiyyəti, məqsədləri, səmərəli təşkili, müəllim əməyinin şərəfi, şagirdlərin və tələbələrin vəzifələri barədə dəyərli fikirlər söyləmiş, həm də Azərbaycan təhsilinin hərtərəfli yüksəlişi qayğısına qalmış, illər boyu bu sahədə böyük inkişafa rəvac verən sistemli tədbirlər, islahatlar həyata keçirmişdir.

Dahi rəhbər Heydər Əliyev tədris ocaqlarında, o cümlədən orta ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin bütün müasir elmlərə yiyələnməsini, onların seçdikləri gələcək ixtisaslara uyğun fənləri daha dərinlən öyrənilməsinə lazım bilərək uşaq və gənclərə müraciətlə demişdir: **“Bizim uşaqlarımız, gənclərimiz hər bir fənni bilməlidirlər və xüsusən o fənlərdə ki, ixtisaslaşmaq istəyir, onu daha da yaxşı bilməlidirlər... Amma orta məktəblər üçün bizim bir neçə şərtlərimiz vardır, onları həyata keçirməlidirlər. Ana dilini bilməlidirlər, ədəbiyyatımızı bilməlidirlər, bizim tariximizi bilməlidirlər, bizim mədəniyyətimizi bilməlidirlər”** [4].

Bütün bunlar isə təhsilin milli məzmununu müəyyənləyən çox mühüm amillər kimi düşünülmüş, ciddi bir vəzifə, bir proqram olaraq təhsilin qarşısına qoyulmuşdur.

Ulu öndər Heydər Əliyevin toxunduğu məsələlərdən biri də təhsilin məzmunca dövlətçilik prinsipləri əsasında qurulmasına nail olmaqdan, yeni məzmunlu milli dərslərlərin yaradılmasından, milli ideologiyanın, vətənpərvərliyin əsas reallaşma vasitələri olan dil, ədəbiyyat, tarix, mədəniyyət, xalqın adət və ənənələrin öyrənilməsinə mühüm hesab etmişdir.

“Gənclərimiz milli- mənəvi ruhda tərbiyə olunmalıdır, bizim milli- mənəvi dəyərlərimizin əsasında tərbiyələnməlidir. Gənclərimiz bizim tariximizi, ədəbiyyatımızı yaxşı bilməlidir, keçmişə yaxşı bilməlidir, dilimizi yaxşı bilməlidir, milli dəyərlərimizi yaxşı bilməlidir. Milli dəyərlərimizi, milli ənənələrimizi yaxşı bilməyən, tariximizi yaxşı bilməyən gənc vətənpərvər ola bilməz” [4]. Ulu öndərin bu fikirləri yetişən gənc nəslin milli-mənəvi tərbiyəsində bir proqram xarakteri daşıyır.

Ulu öndər yetişən gənc nəslin düzgün tərbiyə olunmasını və onların həyatda fəal mövqe tutmasını, hərtərəfli inkişafını ilk növbədə mükəmməl təhsildə, xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərini mənimsəməkdə görürdü. O məktəbdən, müəllimdən, təhsildən danışarkən çox böyük hörmətlə, məhəbbətlə danışırdı. Bütün bunlar heç şübhəsiz Heydər Əliyevin ilk peşə ixtisas təhsilinin pedaqoji peşə olmasından irəli gəlmişdir. Heydər Əliyevin məktəblə, maariflə həmişə sıx bağlı olması haqda özü belə deyirdi ki, *məktəb, maarif, təhsil işi ilə həmişə sıx bağlı olmuşam... Hesab edirəm ki, cəmiyyət harada olursa olsun kəsib təhsilə xərcləməli, gənc nəslin savadına, biliyinə, müəllimə kömək etməlidir...*

O müəllimlik peşəsini ürəkdən sevmiş, müəllim əməyinə yüksək qiymət vermiş və heç də təsadüfi deyil ki, Heydər Əliyev Azərbaycanda ona təklif olunan müxtəlif fəxri adlardan yalnız **“Xalq müəllimi”** fəxri adını məmnuniyyətlə qəbul etmişdir.

Heydər Əliyev müəllimlik adını çox yüksəkdə tutmuş və ona müqəddəs bir peşə kimi baxmışdır. **“...Mən Azərbaycanın sadə vətəndaşıyam. Bu addan yüksək ad yoxdur. Ancaq bundan da yüksək ad müəllimlikdir...”** [5] - demişdir.

Ümumtəhsil məktəblərində qazanan biliklərin mahiyyətini, məqsədini yüksək qiymətləndirən ulu öndər hər bir insanın həyat mövqeyinin formalaşmasında, cəmiyyətdə öz yerini

tutmasında orta təhsilin çox böyük əhəmiyyət daşıdığını vurğulamışdır. Ulu öndərimizin aşağıdakı dəyərli fikirləri bu baxımdan səciyyəvidir: **“İnsan təhsilinin əsasını orta məktəbdə alır... Əgər onun fundamental, köklü orta təhsili varsa, o, cəmiyyətdə özünə yer tapacaq, çalışacaq, ...cəmiyyətimizin şüurlu üzvü olacaqdır”**. Bu mövzunun davamı kimi qeyd edək ki, dahi rəhbərin orta təhsilin qarşısında duran vəzifələrlə bağlı qiymətli tövsiyə və tapşırıqları da bütün zamanlar üçün dəyərini saxlayan əsl fəaliyyət proqramıdır.

Təhsil sahəsində aparılan işləri sistemli və planlı şəkildə həyata keçirmək üçün *“Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində islahat proqramı” xalqın geniş müzakirəsinə verildikdən sonra Heydər Əliyev tərəfindən 1999-cu il iyunun 15-də tarixi bir gündə - Milli qurtuluş günündə bu barədə xüsusi sərəncamla təsdiqləndi.*[6]

Beləliklə, müasir təhsil və pedaqoji fikir tariximizə yeni bir səhifə yazıldı ki, bu səhifəyə sonrakı illərdə daha yeni təhsil proqramları, təhsil standartları, təhsil Qanunu, kurikulumlar və ulu öndər Heydər Əliyevin layiqli varisi, siyasi kursunun davamçısı ölkə prezidenti, cənab İlham Əliyev *“Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Təhsil Strategiyası”- 24 oktyabr, 2013 cü il tarixli mühüm sərəncam imzaladı* [7]. Bu sərəncam təhsilimizin inkişafı üçün uzun müddətli strateji proqramdır ki, təməli Heydər Əliyevin Təhsil İslahat proqramında qoyulmuşdur.

Heydər Əliyev yaradıcı şəxsiyyət idi. Onun təhsil sisteminə, təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinə, biliklərin mənimsənilməsinə, cəmiyyətin və millətin intellektual potensialının inkişafına dair ideyalarında, mülahizələrində, tövsiyə və məsləhətlərində yaradıcılıq və tərəqqi meyarları əsas yer tuturdu.

Təhsilimizin sabahını düşünərkən bugünkü reallıqlar tam əminliklə deməyə imkan verir ki, bilavasitə dövlətimizin başçısı Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə təhsil sahəsində həyata keçirilən köklü islahatların məqsədi təkcə hərtərəfli biliyə və savada malik insanlar yetişdirmək yox, həm də müstəqil, demokratik, açıq cəmiyyət quruculuğu işində fəal iştirak edən, Azərbaycanın dünya birliyinə inteqrasiyasını daha da dərinləşdirməyə kömək göstərən əsl vətəndaşlar, şəxsiyyətlər tərbiyə etməkdir.

Nəticə

Yəüklən olaraq deyə bilərik ki, Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra bütün sahələrdə olduğu kimi təhsil sahəsində də önəmli dəyişikliklər baş verdi. Təhsil sahəsində islahatların aparılması, yeni Təhsil konsepsiyasının hazırlanması, təhsildə vahid mərkəzdən idarə olunma, təhsil müəssisələrinin struktur və statusunda dəyişikliklərin aparılması və s. tədbirlər ulu öndərimiz Heydər Əliyevin adı ilə bağlı olmuş və sonrakı təhsil islahatları, dövlət təhsil sənədləri Heydər Əliyev ağıl və zəkasından meydana gəlmişdir.

Great patron of education

Nargiz Ahmed gizi Hasanova
Director of Barda district Khanagali village
secondary school named after Aladdin Dadashov. Honored Teacher,
nergizhesenova1975@gmail.com 050 355 21 33

Abstract

Heydar Aliyev highly valued the special role and importance of education in the destiny of the country and people, comprehensive progress and success. The genius leader said that if every state wants to ensure the development of its country, bring its nation's science and culture to world standards, it must pay attention to education, strive for the development of education, and create all the opportunities for education. Our great leader expressed valuable opinions about the content, essence, goals, efficient organization of education, the honor of teacher's work, the duties of pupils and students, and took care of the comprehensive improvement of Azerbaijani education.

Keywords: Education, Heydar Aliyev, state, nation, future

Ədəbiyyat

1. Əliyev, H.Ə. Təhsil millətin gələcəyidir / H.Əliyev. – Bakı: Təhsil, – 2002. – 302 s.
2. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir, V-VIII kitab, Bakı-1998
3. Əliyev İ.H. Təhsil Nazirinin təyin olunması ilə əlaqədar videoformatda nitqi. 28 iyul, 2020 – ci il.
4. Əliyev, H. Müstəqil Azərbaycan Respublikası Gənclərinin Birinci Forumunda nitq // Azərbaycan qəzeti. – 1996, – 6 fevral.
5. Əliyev Heydər. Azərbaycan Müəllimlərinin I qurultayındakı nitqi. 26 sentyabr, 1998-ci il // Azərbaycan qəzeti. – 1998, – 27 sentyabr.
6. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 15 iyun 1999-cu il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı”/ Xalq, 16 iyun 1999- ci il
7. ”Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Təhsil Strategiyası”- 24 oktyabr, 2013 cü il

Azərbaycan və ingilis dillərində hüquqi mətnlərin sintaktik səviyyələri və onların linqvo-hüquqi təhlili

Ulcay Qiyasi Muxtar qızı
uljaygiyasi@gmail.com
Azərbaycan Respublikası
Bakı Avrasiya Universiteti
0000-0002-2726-0318

Xülasə

“Azərbaycan və ingilis dillərində hüquqi mətnlərin sintaktik səviyyələri və onların linqvo-hüquqi təhlili” adlı məqalə hər iki dildə hüquqi mətnlərin struktur səviyyələri, linqvistik problemləri haqqında təhlili əhatə edir. Məqalədə öncə dilin ümumi sintaktik səviyyələrindən bəhs edilir, sonra isə hüquqi mətnlərə xüsusi yanaşma və onların təhlili yer alır. Bundan başqa, dilçiliyin hüquq sahəsi ilə əlaqəsi, dilçilikdə hüquqi peşə biliyi linqvo-hüquqi problemlər çərçivəsində izah edilir. Məqalədə etibarnamələr, konstitusiya, kontraktlar, bəyannamələr, fərmanlar, ərizələr və bu kimi rəsmi təsdiq tələb edən sənədlərin təhlil və tərcümə proseslərində qarşıya çıxan problemlərin həlli yolları izah edilir. Linqvo-hüquqi problemlər dilçilikdə peşə biliyinin səviyyəsi kimi izah edilir.

Açar sözlər: hüquq, dil, termin, mətn, tərcümə, söz

Hüququn tarixinə baxış və onun linqvistik kökləri

Hüquqi mətnlər hər bir dildə əsasən terminologiya ilə seçilir. Terminlər həm ana dilində, həm də digər dillərdə beynəlxalq sözlərlə zəngin olur. Məsələn, de facto, prosedur, abrobasiya və bu kimi terminlərin dilə daxil olması və istifadəsi həmin dilin inkişaf etməsinə təsir göstərir və həm də terminin original mənasına əsaslanmağına şərait yaradır. Hüququn köklərinin qədim hind, çin, misir, yunan mənbələrinə köklənməsi həmin dillərdən gələn terminlərin misir lüğətlərdə yer almasına səbəb olur və aktiv şəkildə işlənəlməkdədir.

Hümanitar elmlər arasında və cəmiyyətdə aparıcı rol oynayan sahələrdən biri olan hüquq qanun və qaydalar toplusundan ibarətdir və bu qanun və qaydalar hər bir dövlətin yazılı nizamnaməsinə əsaslanır, bəzi dövlətlər istina olmaqla, məsələn, Kanada, Yeni Zelandiya, İsrail, Səudiyyə Ərəbistanı kimi dövlətlər bu sahədə yazılı mənbələrdən istifadə etmir, yəni bu ölkələrdə vahid konstitusiya sənədi yoxdur. Onlar hüquqi ənənələrə əsaslanırlar (13).

Müasir hüququn köklərinin qədim mənbələrə təsadüf etməsi onun dini inanclarla bağlı olduğuna əsaslı fikirlər yaradır (12). Məsələn, qədim Misirdə məhkəmələr Maat prinsiplərini rəhbər tuturdu və məhkəmələrə nəzarət edən vəzir “Maat keşişi” titulu daşıyırdı. Misir hüququ

əslində yalana və ədalətsizliyə əks olan ədalət anlayışına əsaslanırdı (12). Maat qanun, nizam, ədalət və tarazlıq prinsiplərini təcəssüm etdirən Qədim Misir ilahəsi hesab olunurdu. Onun əsas prinsipi ədalət və düzgün münasibətdən ibarət idi. Bu baxımdan misirlilər ədalət, nizam-intizam və harmoniya prinsipləri əsasında həyat yaşayaraq Maata sitayiş edirdilər (14). Qanun bütün insanların fəvqündə dayanırdı və ilahə Maat tərəfindən təcəssüm olunurdu. Maat anlayışı həqiqəti, ədaləti, doğruluğu, kainatın düzgün nizamını və tarazlığını təmsil edirdi. Misir hüququ mahiyyətə maat anlayışına əsaslanırdı. O əxlaq, etika və cəmiyyətin bütün nizamı haqqında qaydaları təmsil edirdi. Maatın məqsədi xotik qüvvələri uzaqda saxlamaq idi. Qədim Misirlilər insan və ilahi ədalət arasında heç bir fərq görmürdülər. Beləliklə, Maat mənəvi məsuliyyət hissini təmsil edirdi.

Bundan əlavə, müasir İslam dininin əsaslandığı Quran kitabı da dini inanclar əsasında hüquqi qanunlar kimi ərəb ölkələrində istifadə edilir. Bu baxımdandır ki, müasir Azərbaycan dili əsrlər boyu ərəb dilinin təsirinə məruz qalmış və ərəb mənşəli hüquqi terminlərlə zənginləşmişdir. Məsələn, /hüquq/ sözünün özü ərəb mənşəli sözdür və mənası haqq deməkdir (1, s.408).

Aparılan tədqiqatın obyektini hüquqi mətnlər təşkil edir. Predmeti isə Azərbaycan və ingilis dillərində hüquqi mətnlərin strukturu, onların sintaktik təhlili və terminoloji problemləri əhatə edir. Araşdırma göstərir ki, kökü dini inanclardan qaynaqlanan və müasir hüququn inkişafı nəticəsində formalaşan hüquqi mətnlər semantik və leksik baxımdan köklü təsirə məruz qalsa da (3, s.20), sintaktik baxımdan dilin strukturunda dəyişiklik baş vermir. Həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərində sintaktik səviyyə öz özəlliyini saxlayır. Hesab edirik ki, dilin strukturu onun hansı dilə məxsus olduğunun başlıca göstəricisidir.

Hüquqi mətnlərin daxilindəki cümlələrin həcmi nisbətən uzun olur və bu da tərcümə zamanı müəyyən çətinliklər yaradır. Azərbaycan və ingilis dillərinin strukturundakı fərq hüquqi mətnlərin anlaşılmamasında və tərcüməsində yaranan çətinliklərin aradan qaldırılması üçün müəyyən taktika və strategilardan istifadə etməyə zəruriyyət yaradır. Buna görə də, bu kimi məsələləri apardığımız araşdırmada təhlil etməyə çalışırıq.

Hüquqi mətnin təhlili zamanı ilk addım cümlələrin və mətnin dərk edilməsidir. Buna görə də dilçinin peşə biliyi əsas amillərdəndir. Hüquq sahəsilə maraqlanan dilçilər mətnin mahiyyətini anlayır və tərcümədə heç bir problemlə üzləşmir. Lakin qeyri-peşəkar yanaşma zamanı və ya bu sahədə ilk addımları atan tərcüməçilər mətnin mövzusunı anlamaq üçün hüquqi və terminoloji biliklərə yiyələnməlidir.

Öncə hüquqi mətnin mahiyyətini izah etmək istədik; hüquqi mətn dedikdə nə başa düşülür? Hüquqi mətnlərin özəlliyi nədən ibarətdir? Mənbələrdə hüquqi mətnlərin müxtəlif növləri haqqında məlumat verilir (7, s.4). Məsələn, nizamnamə, qətnamə, akt, protokol, saziş və müqavilələr, bəyannamə, etibarnamə, vəkalətnamə, arayış, ərizə, rəy, tərcüməyi-hal və bu kimi rəsmi təsdiq tələb edən mətnlər. Deməli, hüquqi mətn dedikdə əsasında rəsmi təsdiq tələb edən yazılı mətnlər nəzərdə tutulur, yəni hüquqi qüvvəyə malik sənədlərdir. Buraya həmçinin rəsmi məktublar da daxildir ki, şikayət, təbrik, başsağlığı, biznes xarakterli mətnləri ehtiva edir, lakin heç bir rəsmi təsdiq tələb etmir. Bu siyahıya hüquqla bağlı elmi və publisistik məqalələri də daxil etmək olar. Çünki həmin mətnlər də sintaktik və terminoloji baxımdan yazılı mətnlərdən ibarət olur. Məsələn, F.Xəlilovun "Equality of arms" in criminal procedure in the context of the right to a fair trial" adlı tərcümə edilmiş məqaləsi xeyli sayda terminlərdən ibarətdir və cümlələrin həcmi daha genişdir. Misal olaraq məqalədən bir hissəni göstərmək istədik: "Article 6 (1) guarantees the right to a fair trial before 'an independent and impartial tribunal established by law'. There cannot be a fair criminal or civil trial before a court, which is, or appears to be, biased against the defendant or litigant, and the fair trial guarantees are meaningless if the tribunal's decision is liable to be overturned by some other authority, which does not offer such guarantees" (mətn Azərbaycan dilindən ingilis dilinə tərcümə edilmişdir) (4, s. 602). Məqalədən götürülmüş bu kiçik hissədə /guarantee/ (qarantiya), /criminal/ (kriminal), /civil/ (sivil) kimi terminlər Azərbaycan dilində də işlənməkdədir.

Hüquqi mətnlərdə sintaktik səviyyələr

Dilin sintaktik səviyyələrini araşdırmazdan öncə ümumilikdə dilin səviyyələrini yada salmaq istədik. Bildiyimiz kimi, dilin səviyyələri şifahi nitqdə dörd əsas amildən ibarətdir. Bunlar

fonemləri (danışiq səsləri), morfemləri (müəyyən mənaya malik birləşmiş nitq vahidləri), semantik strukturu (söz, ifadə və cümlənin mənaları), praqmatikanı (ictimai ünsiyyətdə dildən istifadə qaydaları) özündə əks etdirir. Yazılı mətnlərdə isə orfoqrafiya (danışiq dilini və ya səsləri, hecaları və ya morfemləri təmsil edən yazılı simvollar), morfemlər, semantik struktur, praqmatika əsas faktorlar kimi özünü göstərir (11). Adı çəkilən bu səviyyələr dilçiliyin fonetika, morfologiya, sintaksis, üslubiyyat, praqmatika kimi şöbələrin ayrı-ayrılıqda təhlil edilir (6, s.111)

Sintaktik səviyyənin təməlində isə cümlə strukturu dayanır. Sintaktik səviyyə termini sintaksem səviyyə də adlanır (6, s.110). Bu səviyyə dilçilikdə cümlə səviyyəsi kimi təhlil edilir (2, s.82). Mürəkkəb hesab edilən hər bir cümlə və ya hökm hissələrdən ibarət olur. Mürəkkəb dedikdə onun çətinliyi deyil, tərkibi nəzərdə tutulur. Bu baxımdan, hüquqi mətnlərdəki cümlələrin çətinliyi onun daxilində hissələrdən ibarətdir ki, bunu da təhlil etdikdə çətinliyin nə qədər asan və anlaşılan olduğunun şahidi oluruq.

Hüquqi cümlələrin sintaktik səviyyəsi də sözlərin cümlələr yaratmaq üçün birləşmə yollarına aid qaydalarından ibarət həcmidir (2, s.7). Onların tərkibindəki nitq hissələri, söz birləşmələri, budaq cümlələrin növləri bu kimi cümlələri təhlil etmək və ya tərcümə etmək üçün biliklərə yiyələnməyi tələb edir. Hüquqi cümlələri oxuyub anlayan mütəxəssis məlumdur ki, ön biliklərə yiyələnmiş olur. Ön bilik dedikdə nitqdə baş verən fonetik, leksik, sintaktik hadisələr nəzərdə tutulur.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, hüquqi mətnlər rəsmi təsdiqi tələb olunan mətnlərdir. Azərbaycan və ingilis dillərində tərcüməyi-halda istifadə edilən cümlələr əsasən sadə cümlələrdən ibarət olur, məsələn, /mən, Cəfərli Günay Faiq qızı, 2007-ci ildə Bakı şəhərində anadan olmuşam/ (I, Gunay Faig Jafarli, was born in Baku in 2007). Hətta cümlələr iki xəbərdən də ibarət olur, məsələn, /2013-cü ildə Bakı şəhərində 7 nömrəli məktəbin birinci sinfinə daxil olmuş, 2024-cü ildə oranı bitirmişəm/. Cümlənin həcmnin nisbətən geniş olması bəzən tərcüməçi tələbələrdə çətinlik yaradır, lakin fikri başa düşəndə, yəni mübtədanın bir, xəbrin iki olmasının fərqi varanda, artıq daha əminliklə tərcümə etməyə başlayırlar. Bu kimi cümlələri daha da genişləndirmək olar, yəni, xəbər iki deyil, daha çox olsa da, mübtədanın bir dəfə tərcüməsi və xəbərlərin digər cümlə üzvləri ilə birlikdə tərcüməsi artıq çətin görünməz.

Bir cümlədə mübtəda və xəbərin müəyyən edilməsi və /çünki/, /və/, /amma/, /halbuki/, /hərçənd/ və digər bağlayıcılarından istifadə edərək iki və daha çox cümlənin birləşdirilməsi sintaktik səviyyə fonunda biliklərə yiyələnmənin göstəricisidir. Deməli, artıq həm fikrin dərk edilməsində, həm də tərcümə edilərək dinləyiciyə və ya oxucuya çatdırılmasında məsələnin asanlaşmasını görürük. Cümlənin sintaktik səviyyəsini öyrənməklə artıq hüquqi mətnlərin təhlilində çətinliklər aradan qalxır.

Digər məsələ hüquqi nitqi dinləyərkən də cümlə quruluşu elementlərini başa düşməyi, yəni sintaktik bilikləri tələb edir. Danışarkən də müəyyən dil sisteminin və ya alt sisteminin elementlərindən düzgün istifadə nizamlı cümlə quruluşunun hasil olmasında başlıca rol oynayır ki, bu da sintaktik bilik və bacarıqların sayəsində baş verir. Lakin bir məsələni unutmamaq olmaz ki, hüquqi mətnlərin tərcüməsində idayanı, yəni danışanın və ya yazının müəllifinin fikrinə, mətnin əsas məğzinin nədən ibarət olduğuna köklənmək zəruri şərtlərdəndir. Məsələn, Azərbaycan dilində etibarnamələrin yazılmasına diqqət yetirəndə görürük ki, bir vətəndaş digər vətəndaşa onun yerinə müxtəlif funksiyaları icra etməyi etibar edir. Bu hərəkətlər bir cümlə daxilində bir neçə hərəkət funksiyalarının ardıcıl yazılması ilə baş verir. Deməli, bu kimi yazılarda əsas diqqət digər vətəndaş tərəfindən icra oluna bilən fikirlərə cəmlənməlidir. Bu fikirlər bir və daha çox icranı əhatə edə bilər. Bu kimi mətnlərdə təxminin səkkiz və on sətirdən ibarət cümlənin bir mübtədası və bir xəbəri olur. Fikri çatdırmaq və ya tərcümə etmək üçün Azərbaycan dilində cümlənin əvvəlindəki mübtəda və sonundakı xəbəre diqqət yetirməklə digər söz və ifadələri ardıcıl olaraq tərcümə etmək lazımdır. Əlavə olaraq qeyd etmək ki, bu hal təkcə Azərbaycan dilinə deyil, həmçinin bütün türk dili ailələrinə tətbiq edilir. Türk dillərinin digər dil ailələrindən köklü fərqi cümlə strukturunun özünəməxsusluğundan ibarət olmasıdır. Hind-avropa dil ailələrinin strukturunda mübtəda öndə işləndiyi halda, türk dil ailələrində mübtəda cümlənin əvvəlində, xəbər isə cümlənin sonunda işlənir.

Hüquqi mətnlərə misal olaraq Azərbaycan dilində bir etibarnamə mətnini təhlil edək, məsələn,

“Mən, aşağıda imza edən Tural Elman oğlu Zeynallı 16 sayılı notariat tərəfindən verilmiş həmin etibatnamə ilə Altay Teymur oğlu Zeynallıya fəaliyyəti ilə bağlı bütün idarəetmə *səlahiyyətlərini*, həmçinin hüquqi şəxs adından onun işçilərinə elektron imza üçün sertifikat almaq məqsədi ilə etibarnamələrin verilməsi, elektron xidmətlərdən istifadə səlahiyyətlərinin bu hüquqi şəxsin işçilərinə verilməsi *hüququnu* etibar edirəm”. Cümləyə diqqət etdikdə görürük ki, Tural adlı şəxs Altay adlı şəxsə müəyyən funksiyaları, yəni idarəetmə səlahiyyətlərini, etibarnamələrin verilməsi, elektron xidmətlərdən istifadə səlahiyyətlərini icra etməyi etibar edir. Deməli, tərcümədə Tural subyekt, Altay isə obyektir. Cümlənin sonundakı hərəkət bildirən, yəni xəbər isə /etibar edirəm/ ifadəsidir. İngilis dilinə tərcümə edərkən subyekt-hərəkət-obyekt (SHO) strukturundan istifadə edərək təcüməyə başlamaq lazımdır. Bu cümlədə bir subyekt, bir hərəkət, bir obyekt vardır. Obyektin icra etməli olduğu funksiyalar mətndə sayca nə qədər çox olsa da, SHO strukturu artıq tərcümə prosesini asanlaşdırır.

Yuxarıda verilmiş hüquqi cümlədə həmçinin /imza edən/, /tərəfindən verilmiş/ kimi təyinlər də işlənir. Bu hal təyin budaq cümlələri və sifətləşmiş feillərin, yəni feili sifətlərin problemlərinə daxildir. İngilis dilində təyin budaq cümlələri isimdən sonra, feili sifətlər isə isimdən əvvəl işlənir. Bu cümlədəki /aşağıda imza edən Tural/ ifadəsi ingilis dilinə /undersigned Tural/ kimi tərcümə edilir. Burada /undersigned/ sözü feili sifətdir. Qaydalı feil olduğu üçün sadəcə sonuna –ed suffiksi artırılır və ismin (Tural) əvvəlində işlənir.

/16 sayılı notariat tərəfindən verilmiş həmin etibatnamə/ ifadəsi isə təyin budaq cümləsi kimi çıxış edir. Bu ifadənin /that power of attorney that was issued by the notary No. 16/ kimi tərcüməsi fikrin aydın, anlaşıqlı dərk edilməsi üçün ən yaxşı variantdır. İngilis dilində təyin budaq cümlələrinin qısaldılması kimi bir qayda da vardır. Bu zaman bağlayıcı rolunu oynayan nisbi əvəzliliklər və məchul növün işlənməsində köməkçi xarakter daşıyan /be/ feili ixtisar oluna bilər. Beləliklə, /that power of attorney issued by the notary No. 16/ kimi ifadə hasil olur.

Şifahi nitqdə yarımcıq cümlələrə də rast gəlinir. Bu baxımdan, bu kimi cümlələrin yazıya alınması redaktorun peşəkar dil biliyindən asılıdır. Deyilən fikirlərin ardıcıl, nizamlı formada yazıya alınması, məntiqi əlaqənin qurulması rəsmi sənədlərdə başlıca şərtlərdəndir, çünki hakimin qəqarı bu prosesdəki dialoqların, sorğu-sualların qiymətləndirilməsi ilə sonlandırılır.

Mətnlərdə linqvo-hüquqi problemlər

Dil vahidlərinin və ya dil komponentlərinin bir-birinə münasibətində meydana çıxan, mənə baxımından bir-birindən fərqlənən mətnlər elm sahələri baxımından da müxtəlif çalarları özündə birləşdirir. Tibb, texnika, musiqi, kino, təhsil, riyaziyyat və digər sahələrdə olduğu kimi hüquqi sahəni əhatə edən mətnlər də özünəməxsus funksiya və çəkisi ilə mətnlər arasında yer tutur. Bu baxımdan mətnlərin linqvo-hüquqi məsələləri müasir dilçilikdə təhlil olunmalı mövzulardandır. Bu problem hüquqi və işgüzar mətnlərin tərcüməsi prosesində rast gəlinən çətinliklər və onların aradan qaldırılması fonunda yaranmışdır. Hüquqi mətnlərin təhlili və tərcüməsi müasir dilçilik sahəsində dilçiliyin fəlsəfəsi ilə bağlı məsələdir (5, s.625). Dilçilik fəlsəfəsi dilçiliyin digər elm sahələrində yeri və rolu haqqında metodoloji təhlildir. İngilis və Azərbaycan dillərinin sintaktik, leksik, üslubi problemləri əsasən tərcümə prosesində özünü göstərdiyi üçün bu məsələyə nəzər salmaq və onu təhlil etmək araşdırmanın başlıca məqsədini təşkil edir.

Linqvo-hüquqi problemlər dedikdə dilçinin peşə biliyinin səviyyəsi nəzərdə tutulur. Dilçi hüquqi mətni anlamaq üçün hüquq sahəsinə aid məsələlərlə bağlı biliyə və dünya görüşünə malik olmalıdır. Bunun üçün dilçi təkcə mətnin başa düşülməsi deyil, həmçinin hüquqi hadisələrin gedişatında rast gəlinən terminologiyaya yiyələnməlidir. Onların həm işlənməsi, həm də dəqiq tərcüməsi vacib şərtlərdəndir. Hüquqi mətnlər etibarnamələr, konstitusiya, kontraktlar, bəyannamələr, fərmanlar, ərizələr və bu kimi rəsmi təsdiq tələb edən sənədlərdir. Hüquqi mətnlər həmçinin şifahi xarakter də daşıyır ki, buraya məhkəmələr, hüquqi məsləhətləşmələr də daxildir.

Məqsədyönlü surətdə hüquqi biliyə sahib olmaq niyyətində olan dilçi və ya tərcüməçilər hüquq sahəsinin aparıcı qüvvəsi olan hüquqşünaslar, vəkillər, notariuslar, hakimlər, hüquq

məsləhətçiləri kimi illərin təcrübəsini qazanmış mütəxəssislərin biliyindən bəhlələnməli və bu biliyi dilçiliyə tətbiq etməlidir.

İndi isə hüquqi mətnlərin təhlil və tərcüməsində qarşıya çıxan çətinliklərə nəzər salaq. Araşdırma göstərir ki, hüquqi mətnlər əsasən terminologiya məsələlərinə köklənir. Hüquq dili elə bir dildir ki, sadə şəxslər onu başa düşməkdə çətinlik çəkə bilər. Bu hal gündəlik həyatda rast gəlinən və kifayət qədər biliyə malik olmayan vətəndaşların verdiyi sullardan öx\zünü göstərir. Adi bir qətnamənin oxunub dərk edilməsində adi vətəndaşlar suallarla mütəxəssislərə müraciət edirlər. Bu baxımdan hüquqi biliklərə yiyələnmək, yəni terminologiyayı mənimsəmək əsas şərtlərdəndir.

Hüquqi mətnlərin tərcüməsi zamanı leksik problemlərin tətbiqi də müəyyən çətinliklər yaradır. Məsələn, Azərbaycan dilindən ingilis dilinə tərcümə zamanı /nəzərdə tutmaq/ feili /consider/ feili ilə əvəz olunursa, konstitusiyada işlənən bu feil ingilis dilindəki /stipulate/ sözü ilə tərcümə olunur. Məsələn, /Azərbaycan Respublikası başqa dövlətlərlə münasibətlərini hamılıqla qəbul edilmiş beynəlxalq hüquq normalarında nəzərdə tutulan prinsiplər əsasında qurur/ cümləsindəki /nəzərdə tutulan/ ifadəsi ingilis dilinə /stipulated/ kimi tərcümə olunur, halbuki adi tərcüməçilər bu ifadəni /considered/ (nəzərə almaq, hesab etmək) kimi tərcümə edir (8). Deməli, /stipulate/ sözü təkcə /şərt qoymaq/ kimi deyil, hüquqi mətnlərdə /nəzərdə tutmaq/ kimi də tərcümə edilir.

Digər bir misala nəzər salaq:

/Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 26-cı maddəsi insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının müdafiəsi haqqında qanunu nəzərdə tutur/. Bu cümlədəki /nəzərdə tutur/ ifadəsi ingilis dilindəki /provide/ sözü ilə əvəz edilir. Beləliklə, cümlə /Article 26 of the Constitution of the Republic of Azerbaijan provides the law on the protection of human and civil rights and freedoms/ kimi tərcümə edilir. Həmçinin /the Constitution provides codification of rules and laws/ cümləsi /Konstitusiyaya qayda və qayınunların kodlaşdırılmasını nəzərdə tutur/ kimi tərcümə edilir.

Rəsmi sənədlər və arayışlarda rast gəlinən /təsdiq etmək/ ifadəsi də bəzi mürəkkəbliklər yaradır. Məsələn, /arayış verilir, Həsənli Günay Musa qızına, ondan ötrü ki, o həqiqətən Nərimanov rayonu, mənzil 5 ünvanında yaşayır/ cümləsindəki /arayış verilir/ ifadəsi ingilis dilində /the letter verifies that/ kimi tərcümə edilir, yəni /məktub və ya arayış təsdiq edir ki, Həsənli Günay Musa qızı həqiqətən Nərimanov rayonu, mənzil 5 ünvanında yaşayır/.

İngilis dilində /təsdiq etmək/ sözünün müxtəlif variantları var, məsələn, /verify/, /confirm/, /ratify/. Bu sözlərin hər birinin özünəməxsus işlənmə yolları mövcuddur.

/Verify/ nəyinsə düzgün və ya səhv olduğunu təsdiqləmək üçün işlənir. Əsasən rəsmi sənədlərdə özünü göstərir, yəni sənəd hansısa halın mövcudluğunu təsdiq edir. Məsələn, /the results need to be verified by the experts/, /the letter verifies .../ .

/Confirm/ vətəndaşın sübut və ya təsdiq etməsini bildirən sözdür. Məsələn, /thirty five people confirmed that they would attend the conference/.

/Ratify/ əsasən hökumət və ya təşkilatlar arasında rəsmi razılığın əldə olunduğu halda işlənir. Məsələn, /the executive board will ratify the decision/. Bu cümlədə /ratify/ sözü /approve/ feili ilə də əvəzlənə bilər.

Azərbaycan və ingilis dillərində bu kimi misalları çox göstərmək olar. İngilis dilindəki /solicitor/ (məhkəmədən kənarda, hüquq şirkətində hüquqi xidmət göstərən şəxs), /barrister/ (məhkəmədə müştərinin nümayəndəsi kimi iştirak edən şəxs), /lawyer/ (ümumilikdə hüquqla bağlı işlərlə məşğul olan hər bir kəs), /attorney/ (ABŞ-da hüquqşünas anlamında işlənən ümumi termindir, vəkillik imtahanından keçən şəxs hesab olunur). Bu sözləri daha aydın anlamaq və işlətmək üçün izahı aşağıdakı şəkildə verilir:

/Solicitor/ sözünün işlənməsi məsləhət almaq və sənəd hazırlamaq üçün vəkillə əlaqə qurmaq aşağıdakı hallarda uyğundur (Birləşmiş Krallıq, Avstraliya və bəzi ölkələrdə):

- biznesi almaq;
- bina almaq;
- bir binanın icarəyə verilməsi;

- fərdi və ya biznesi məhkəməyə vermək;
- fiziki şəxs və ya müəssisə tərəfindən məhkəməyə verildikdə;
- müqavilələrin hazırlanması və ya nəzərdən keçirilməsi;
- biznes əməliyyatları;
- daxili korporativ idarəetmə.

Məsələn, /his solicitor is drawing up a contract/.

Vəkil mənasında işlənən /barrister/ ifadəsi aşağıdakı məsələlərdə uyğun vəziyyət hesab edilir:

- mürəkkəb hüquq məsələləri üzrə yazılı məsləhət almaq;
- məhkəmə sənədlərinin hazırlanmasında köməklik;
- məhkəmə proseslərinin hazırlanmasında köməklik;
- məhkəmə icraatında vəkil kimi təmsilçi statusunda iştirak etmək.

Məsələn, /the barrister claimed the convict to give detailed information about the false document in court/.

Nümayəndə və ya vəkalətçi mənasını bildirən /attorney/ sözü növbəti hallar üçün nəzərdə tutulur: vətəndaşın adından rəsmi formada sənədin imzalanması, daşınar və ya daşınmaz əmlakın alqı-satqısı və bu kimi müəyyən funksiyaları yerinə yetirmək üçün əmtəə nişanları və patentlərdən (müəyyən müddətdə icra olunan rəsmi hüquq) istifadə edən şəxs kimi çıxış edir (9). /Attorney/ sözü bu kimi hallarda /agent/ sözü ilə də əvəz edilə bilər. Məsələn, /the attorney was not able to manage the witness by asking leading questions/.

İngilis dilindəki /lawyer/ sözü /barrister/ və /solicitor/ sözləri üçün çətir rolunu oynayır. Buraya həmçinin /attorney/ sözünü də daxil etmək olar, lakin /agent/ sözü uyğun gəlmir, çünki /agent/ hüquq təhsili olmayan şəxs də ola bilər.

Hüquqi mətnlərdə digər maraqlı məqam feillərin zaman formalarıdır. Tədqiqat apardıqca məlum olur ki, hüquqi mətnlərdə zaman formaları çətinlik yaratmır. Baxmayaraq ki, ingilis dilində hər bir zaman formasının əlavə 4 forması var, məsələn, indiki zamanın sadə, davamedici, bitmiş, bitmiş davamedici formaları kimi. Bu hal keçmiş və gələcək zamana şamil edilir. Hüquqi mətnlərdə əsasən indiki sadə zamandan istifadə edilir. Yalnız məlumat xarakterli mətnlərdə digər zaman formaları işlənir. Konstitusiya, konvensiya, fərman, arayış, etibarnamə, vəkalətnamə, kontrakt və bu kimi rəsmi sənədlərdə indiki sadə zamandan istifadə edilir. Feilin məchul növündən yalnız subyekt və obyekt aydın ifadə edildikdə istifadə olunur. Deməli, hüquqi mətnlərin çətinlikləri olduğu ki, üstünlükləri də mövcuddur ki, bu da feilin zamanlarının daha sadə formada işlənməsidir.

Araşdırma göstərir ki, hüquqi mətnlərin təhlili və tərcüməsinin keyfiyyətli hasili tərcüməçinin hüquqi biliklərə yiyələnməli və bu sahədə qarşıya çıxan terminoloji, üslubi və leksikoloji problemlərin öhdəsindən gəlməlidir. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya və orfoepiya normaları müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən təsdiq edilir və bu baxımdan, hər bir hüquqi, fiziki və vəzifəli şəxs həmin normalara əməl etməlidir. Müvafiq icra hakimiyyəti orqanı beş ildə bir dəfədən az olmayaraq yazı dil normalarını təsbit edən lüğətin (orfoqrafiya lüğətinin) nəşr olunmasını təmin edir (10).

Hüquqi mətnlər üzərində apardığımız araşdırmaların sayəsində əldə etdiyimiz nəticələr aşağıdakı kimi özünü göstərir:

- Həmcins üzvlərin sıralanması (sintaksik səviyyə problemi) cümlənin uzun olmasına səbəb olur. Həmcins üzvlər əsasən söz birləşmələrindən ibarət olur.
- Feili sifətlərin və təyin budaq cümlələrinin mənimsənilməsi (sintaksik səviyyə problemi) və tərcümədə tətbiq edilməsi hədəf dilin sintaktik səviyyəsi haqqında biliyə malik olmağı tələb edir.
- Hüquqi terminoloji biliyə yiyələnmək və terminlərin hədəf dildə düzgün tətbiqi, dilin üslubi problemlərinin sintaktik səviyyədə işlənməsi tərcüməçilər üçün zəruri şərtlərdəndir.

- Hüquqi peşə biliyinə yiyələnmək, sənədlərin yazılması, tərcüməsi və təsdiqi proseslərini keyfiyyətli yerinə yetirmək tərcüməçinin öhdəsinə düşən vacib şərtlərdəndir.
- Hüquqi mətnlərdə əsasən indiki sadə zamandan istifadə edilir. Feilin məchul növü subjekt və obyektin konkret işlənməsi ilə özünü göstərməlidir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinn izahlı lüğəti. Dörd cildə. II cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2006. 792 səhifə. səh.
2. Burton-Roberts, N. Analyzing sentences. An Introduction to English Syntax. Edinburgh Gate. Pearson Education Limited 2011. 3rd ed. ISBN: 978-1-4082-3374-0
3. Xanızadə, P. Hüquqi-normativ sənədlərin linqvistik xüsusiyyətləri (müasir fransız dilinin materialları əsasında) Azərbaycan Dövlət Universitetinin elmi xəbərləri. N 3-4. 2018.
4. Khalilov, F. / RUDN JOURNAL OF LAW. Вестник РУДН. Серия: Юридические науки. 2021 Т. 25. № 3. 602—621. DOI: 10.22363/2313-2337-2021-25-3-602-621
5. Qiyasi, U. Dilçilik fəlsəfəsi və onun dil fəlsəfəsindən fərqi. Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 100-cü ildönümünə həsr olunmuş “Davamlı inkişaf strategiyası: qlobal trendlər, milli təcrübələr və yeni hədəflər” II Beynəlxalq elmi konfransının materialları. Cild 3, Dekabr 8-9. s.625-628
6. Veysəlli, F. Dilçiliyə giriş. Bakı, Mütərcim, 2017 - 456 səh
7. Balakışiyev, Ş., Namazov, İ. Əməli yazı qaydaları. Bakı, “E.L. Nəşriyat və Poliqrafiya Şirkəti” MMC 2006, 90 səh. Səh. 4
8. <https://fhn.gov.az/uploads/legislation/aze/konstitusiya.pdf>
9. <https://legalvision.com.au/difference-lawyer-solicitor-barrister>
10. <https://lib.dia.edu.az/Resources/OpenFile?name=552f2c50-c18e-4675-bd19-70fba705f9fe-C53C8FAA.pdf#toolbar=0>
11. <https://relay.libguides.com/science-of-teaching-reading-resource-guide/five-language-domains#:~:text=Context%3A%20In%20Speech%20to%20Print,pragmatics%2C%20and%20semantics%20or%20vocabulary.&text=Morphemes%3A%20meaningful%20speech%20units%20that,recombined%20to%20make%20new%20words.>
12. <https://uir.unisa.ac.za/bitstream/handle/10500/2447/dissertation.pdf>
13. <https://www.cfr.org/article/constitutions-thick-and-thin#:~:text=Only%20five%20countries%20do%20not,Arabia%2C%20and%20the%20United%20Kingdom.>
14. <https://study.com/academy/lesson/maat-definition-principles-in-ancient-egypt.html#:~:text=Ma'at%20was%20an%20Ancient,of%20justice%2C%20order%20and%20harmony>

Syntactic levels of legal texts in Azerbaijani and English and their linguo-legal analysis

0000-0002-2726-0318
Uljay Giyasi Mukhtar gizi
uljaygiyasi@gmail.com
Republic of Azerbaijan
Baku Eurasia University

Abstract

The article entitled "Syntactic levels of legal texts in Azerbaijani and English and their linguo-legal analysis" covers the analysis of the structural levels and linguistic problems of legal texts in both languages. The article first discusses the general syntactic levels of the language, and then a special approach to legal texts and their analysis is provided. In addition, the relationship of linguistics with the field of law, legal professional knowledge in linguistics are explained within the framework of linguo-legal problems. The article explains the ways to solve the problems encountered in the analysis and translation processes of powers of attorney, constitutions, contracts, declarations, decrees, applications and similar documents requiring official approval. Linguo-legal problems are explained as the level of professional knowledge in linguistics.

Keywords: law, language, term, text, translation, word

Ana dilinin inkişafında Heydər Əliyev dühası

Ülviyyə Aydın qızı İmanova
Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitutun xarici dillər
Kafedrasının dosenti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Orcid: 0009-0001-4949-668X
reraro@mail.ru Tel: 050 355 52 72

Xülasə

Ulu öndər Heydər Əliyev deyirdi ki, dilimiz çox zəngin və ahəngdar dildir, dərin tarixi kökləri vardır. Şəxsən mən öz ana dilimi çox sevir və bu dildə danışmağımla çox fəxr edirəm.. Mən fəxr edirəm ki, azərbaycanlıyam. .

Azərbaycan dilinin həm ümumxalq dili, həm də dövlət dili kimi tərəqqi edib inkişafında Heydər Əliyevin misilsiz xidmətləri olmuşdur. Dahi rəhbər Azərbaycan dilinə yalnız adi ünsiyyət vasitəsi kimi baxmamalı, dilimizə qədim tarixi, zəngin mədəniyyəti, müasir dünyada mövqeyi olan bir xalqın milli sərvəti, mənəvi dəyəri kimi baxmışdır.

Açar sözlər. Heydər Əliyev, Azərbaycan dili, mənəvi dəyərlər, mədəniyyət

Ana dilimiz Azərbaycan dilinin dərin tarixi kökləri vardır. Bu dil tarixin çətinliklərinə dözərək, sinə gərərək özünü qoruyub saxlamış, bu günkü günlərimizə qədər yetişən nəsillərə gətirib çıxarmışdır. Tarix boyu bu dildə qiymətli əsərlər yazılmış və hələ VII əsrdə Dədə Qorqud kimi möhtəşəm, ulu dastan məhz ana dilimizdə meydana gəlmişdir. Bu dildə Füzuli, Nəsimi, Həqiqi, Vəqif, Vədadi, Mirzə Cəlil, Sabir və başqa mütəfəkkirlər qiymətli əsərlər yazıb yaratmışlar. Bu dil dünyaya səs salan şairlər, yazıçılar, alimlər, siyasətçilər, dahilər yetişdirmişdir. Ulu öndər Heydər Əliyev deyirdi ki, *dilimiz çox zəngin və ahəngdar dildir, dərin tarixi kökləri vardır. Şəxsən mən öz ana dilimi çox sevir və bu dildə danışmağımla çox fəxr edirəm*[1, s 46].

Azərbaycan dilinin həm ümumxalq dili, həm də dövlət dili kimi tərəqqi edib inkişafında ulu öndər Heydər Əliyevin misilsiz xidmətləri olmuşdur. Dahi rəhbər Azərbaycan dilinə yalnız adı ünsiyyət vasitəsi kimi deyil, qədim tarixi, zəngin mədəniyyəti, müasir dünyada müəyyən ictimai-mədəni mövqeyi olan bir xalqın milli sərvəti, mənəvi dəyəri kimi yanaşırdı. Hələ 1970-ci illərdən başlayaraq Ulu Öndər ana dilimizin qayğısına qalıb, Azərbaycan dilinin inkişafı üçün öz səyini heç vaxt əsirgəməmişdir. Ana dilinə böyük məhəbbət, onun incəliklərini dərinlən bilmək, sadə, səmimi cümlələrlə insanlarda möhkəm nikbin əhval-ruhiyyə yaratmaq Heydər Əliyevin möhtəşəm nitq və çıxışlarının əsas xüsusiyyətlərindən birisi olmuşdur.

Dilimizin inkişafı və dil mədəniyyətinə münasibət haqqında Ulu öndər Heydər Əliyev çıxışlarının birində deyirdi ki, *inkişaf etmiş zəngin dil mədəniyyətinə malik olan xalq əyilməzdir, ölməzdir, böyük gələcəyə malikdir. Ona görə də xalqımıza ulu babalardan miras qalmış bu ən qiymətli milli sərvəti hər bir Azərbaycan övladı göz bəbəyi kimi qorumalı, daim qayğı ilə əhatə etməlidir. Bu onun müqəddəs vətəndaşlıq borcu olmalıdır*[2, s.54].

Ulu öndər dilimizin zəngiliyindən, gözəlliyindən, uzun, çətin mürəkkəb yollardan keçdiyindən danışır, bu dilin daha da inkişaf etdirilməsini, qorunmasını, mühafizə edilməsini Azərbaycan vətəndaşlarına, xüsusilə gənc nəsillərə tövsiyə edirdi.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1973-cü ildə İmadəddin Nəsiminin 600 illik yubileyi beynəlxalq miqyasda qeyd edildi. Həmin illərdən başlayaraq Nəsiminin dilinə aid xeyli sayda tədqiqat işləri aparıldı, dəyərli əsərlər yazılıb. 2000-ci ildə Ulu dastanımız Dədə Qorqudun 1300 illiyinin qeyd edilməsi, dahi şairimiz Füulinin 500 illiyinin qeyd edilməsi, 2021 – ci ili Nizami Gəncəvi ili elan edilməsi, 2022-ci il Hüseyn Cavidin 140 illiyi haqqında ölkə Prezidentinin xüsusi sərəncamı milli-mənəvi dəyərlərimizə və ana dilimizə olan diqqət və qayğının bariz nümunələridir.

Tarixi şəxsiyyətlərin yubileylərinin keçirilməsi onların xalq qarşısında, millət qarşısında xidmətlərinə verilən yüksək qiymət olmaqla bərabər, həm də xalqın, millətin mənəvi zənginliyini nümayiş etdirir, insanlarda milli qürur və ictimai hissləri yaradır. Lakin, bunu da unutmayaq ki, vaxtilə Azərbaycan Sovetlər İttifaqının tərkibində olduğu vaxtlarda xalqımızın dilini, milli-mənəvi dəyərlərini, mədəniyyətini, milli kimliyini unudurmağa yönəlmiş siyasət hökm sürürdü. Dövlət tədbirlərində, radio, televiziya və mətbuatda çıxışlar, rəsmi məktublaşmalar, rəsmi sənədlər o dövrdə dövlət dili elan edilmiş rus dilində yazılır və danışılırdı. Bütün bunlara baxmayaraq xalqını, vətəni Azərbaycanı ürəkdən sevən ulu öndər Heydər Əliyev bir çox insanların cəsarət edə bilmədiyi halda, müxtəlif tədbirlərdə Azərbaycan dilində çıxışlar etməklə hər kəsə nümunə oldu. Bu şərəfli yolun başlanğıcı hələ 1969 –ci ilin noyabr ayında Azərbaycan Dövlət Universitetinin 50 illik yubileyində o dövr üçün səciyyəvi olmayan, kommunist rejimi üçün fəvqəladə hal sayılan respublika rəhbərinin yığıncaqda Azərbaycan dilində, ana dilində çıxışı idi [3].

Həmin tarixi günü Heydər Əliyev 25 ildən sonra, BDU-nun 75 illiyinə həsr edilən iclasda artıq müstəqil Azərbaycan Respublikasının Prezidenti kimi belə xatırlayırdı: *“Xatirimdədir, universitetin 50 illik yubileyində çıxış edərkən, şübhəsiz ki, ana dilimdə, Azərbaycan dilində danışdım. Bu böyük sensasiya kimi qarşılandı. Nə cür olur ki, respublikanın rəhbəri, Azərbaycan dilində çıxış edir və bu dildə heç də pis danışmır. Bəziləri mənə bu hadisə münasibəti ilə təbrik etdilər. Minnətdarlıqlarını bildirdilər. Dilini sevən, milli ruhla yaşayan insanlar doğrudan da bunu böyük bir hadisə kimi qəbul etdilər”*.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev Bakı Dövlət Universitetinin 100 illik yubileyində öz nitqində vildirdi ki, *“Heydər Əliyev 1969-cu ildə Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi seçildəndən bir neçə ay sonra BDU-nun 50 illiyi keçirilirdi. Bir məqamı xüsusilə vurğulamaq istəyirəm ki, gənc nəsəl bu hadisədən xəbərdar olsun, Sovetlər İttifaqının tərkibindəydik, o zaman rus dili hakim dil idi, ana dilində nitq söyləmək 15 respublikanın heç bir katibinin ağından belə keçə bilməzdi, lakin ulu öndər cəsarətli addım atdı,*

yubiley tədbirində Azərbaycan dilində çıxış elədi. Həmin nitq hər bir vətəndaşa mesaj oldu, ulu öndərimiz tərəfindən ana dilinə olan hörmət, məhəbbət alqışlarla qarşılandı”[4] .

Qeyd edək ki, Heydər Əliyev hələ 1978-ci ildə qəbul olunan Azərbaycan SSR-in Konstitusiyasında rus dili ilə yanaşı, Azərbaycan dilinə rəsmi dil statusu verilməsinə çox çətinliklərlə də olsa nail oldu. O dövrdə Azərbaycan dilinin rəsmi dövlət dili statusuna malik olması çox cəsarətli bir addım olaraq böyük bir hadisə idi. Belə hal Sovet ittifaqında nadir hadisə hesab olunurdu. Bu fakt ulu öndərin dilimizə verdiyi yüksək dəyər və qiymətinin nəticəsi idi.

Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin hazırlayıb həyata keçirdiyi dil siyasəti onun dövlət quruculuğu siyasətinin tərkib hissəsi idi. 1993-cü ildə yenidən hakimiyyətə qayıdan Ulu öndər “Millətin milliliyini saxlayan onun dilidir” şüarı altında ana dili məsələsinə yeni səviyyədə - müstəqil dövlət quruculuğunun tələb etdiyi səviyyədə yanaşmağın təcrübəsini verdi.

Bütün sahələrdə olduğu kimi, Azərbaycan dilinin inkişafında, onun dövlət dili olaraq yüksək səviyyəyə qaldırılmasında ulu öndər Heydər Əliyevin misilsiz tarixi xidmətləri olmuşdur.

Dahi rəhbər Azərbaycan dilinin inkişafı ilə əlaqədar 1995- ci ildə qəbul edilən yeni Konstitusiyada Azərbaycan dili dövlət dili kimi, dövlətimizin rəmzlərindən biri kimi qəbul edildi. Həmin ilin 12 noyabrında Konstitusiyamızın 21- ci maddəsində Azərbaycan dili dövlət dili kimi təsbit edildi. Orada deyilirdi: *“Dövlət dili Azərbaycan dilidir... dövlət dilini bilmək hər bir Azərbaycan Respublikası vətəndaşının borcudur. Dövlət dili kimi Azərbaycan dili ölkənin siyasi, ictimai, iqtisadi, elmi və mədəni həyatının bütün sahələrində işlədilir”* [5, s.31].

Heydər Əliyev ana dilimizin inkişafına xüsusi diqqət və qayğı göstərərək 2001-ci ilin 9 avqustunda çox mühüm və tarixli bir Fərman da imzaladı: *“Azərbaycan dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında”* Fərmanı bütün dövlət və qeyri-hökumət təşkilatlarında, bütün qurumlarda Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi bərqərar olmasına geniş yol açan tarixi əhəmiyyətli möhtəşəm siyasi bir hadisə idi [6,s.1]. Bu sərəncama əsasən hər il avqustun 1-i ölkəmizdə “Azərbaycan Əlifbası və Azərbaycan Dili Günü” kimi qeyd edilməsi dil tariximizdə çox əlamətdar və önəmli hadisə oldu. Bu möhtəşəm Fərman Azərbaycan dilinin inkişafında və tərəqqi etməsində, habelə bu dilin genişlənməsində və tətbiq edilməsində böyük rol oynadı. Beləliklə, Azərbaycanın müstəqilliyi illərinə daha yeni, əlamətdar və tarixi bir gün əlavə edildi.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin siyasi kursunun layiqli davamçısı Prezident İlham Əliyev Ulu Öndərin dövlət dili siyasətini bu gün uğurla davam etdirir. Prezidentin ana dilinin dövlət dili kimi işləkliyi üçün göstərdiyi siyasi, milli iradə, gördüyü məqsədyönlü işlər Azərbaycan dilinin geniş şəkildə tətbiqinə və beynəlxalq səviyyədə nüfuzunun yüksəlməsinə xidmət edir. Dövlətimizin başçısı İlham Əliyevin 2004-cü il yanvarın 12-də imzaladığı “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında”, 2004-cü il yanvarın 12-də “Azərbaycan Milli Ensiklopediyasının nəşri haqqında”, eləcə də 2007-ci il dekabrın 30-da “Dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin Azərbaycan dilində nəşri nəzərdə tutulan əsərlərinin siyahısının təsdiq edilməsi haqqında” sərəncamları ölkədə dil siyasətinin uğurlu davamının bariz nümunəsi idi.

Prezident İlham Əliyevin 2013-cü ilin 9 aprelində təsdiq etdiyi *“Azərbaycan dilinin globallaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı”*[7], “Azərbaycan dilinin elektron mühitdə daha geniş istifadəsinin təmin edilməsi ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında” 2018-ci il 17 iyul tarixli Sərəncamı ana dili Azərbaycan dilinə dövlət qayğısının artırılması, dilçilik sahəsində təməl tədqiqatların aparılmasına əlverişli şərait və imkanlar yaratdı. Bu həmçinin, ölkə prezidentinin dövlətimizin əsas atributlarından olan ana dilimizin qorunması ilə bağlı verdiyi bu sərəncamlar, heç şübhəsiz, dilimizə böyük hörmət və rəğbət, diqqət və qayğının parlaq təzahürü idi. Bu gün Azərbaycan dilinin dünyanın ən mötəbər tribunalarından eşidilməsi ümummilli liderimiz Heydər

Əliyevin yaratdığı ana dili siyasəti və bu siyasətin Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilməsinin uğurlu nəticəsidir. Bütün bunlar ana dilimizin qorunması və zənginləşdirilməsi işinin siyasi-hüquqi təminatıdır.

Ədəbiyyat

1. Əliyev H.Ə.. Müstəqilliyimiz əbədidir. Bakı: Azərənəşr, 2005, 340 s. .
2. Əliyev H.Ə. Müstəqillik yolu. Seçilmiş fikirləri / H.Əliyev. – Bakı: 1997. – 611 s.
3. Əliyev H.Ə. Bakı Dövlət Universitetinin 50 illik yubileyində nitq/ Xalq 1969
4. Əliyev İ.H. Bakı Dövlət Universitetinin 100 illik yubileyində nitq. 26 noyabr, 2020/ Xalq, 27 noyabr, 2020.
5. Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası Konstitusiyasının (əsas Qanunun) layihəsi və onun ümumxalq müzakirəsinin yekunları haqqında / Sov. İKP MK Siyasi Bürosu üzvlüyünə namizəd, Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi, Azərbaycan SSR Konstitusiyasının layihəsini hazırlayan komissiyanın sədri H.Ə.Əliyev yoldaşın məruzəsi // Kommunist. – 1978, – 21 aprel.
6. Azərbaycan dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin fərmanı // Respublika. – 2001, – 19 iyun.
7. Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair DÖVLƏT PROQRAMI. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2013-cü il 9 aprel tarixli 2837 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir/ 11 aprel, 2013.

The genius of Heydar Aliyev in the development of native language

Ulviyya Aydın gizi Imanova

*Associate Professor of the Department of Foreign Languages,
Heydar Aliyev Military Institute, Doctor of Philosophy in Philology*

Orcid: 0009-0001-4949-668X

reraro@mail.ru Tel: 050 355 52 72

Abstract: The great leader Heydar Aliyev used to say that our language is a very rich and harmonious language with deep historical roots. Personally, I love my mother tongue very much and I am very proud to speak it. I am proud to be an Azerbaijani. .

Heydar Aliyev made unparalleled contributions to the progress and development of the Azerbaijani language as both a national language and a state language. The genius leader did not see the Azerbaijani language only as an ordinary means of communication, he saw our language as the national wealth and moral value of a nation with an ancient history, rich culture, and position in the modern world.

Key words. Heydar Aliyev, Azerbaijani language, moral values, culture.